

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE – PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1992

STUDIA SOCIOLOGICA IX

**STUDIE
Z DĚJIN SOCIOLOGIE
A SOCIOLOGICKÉ TEORIE**

UNIVERZITA KARLOVA – PRAHA

VĚDECKÝ REDAKTOR:
doc. PhDr. Eduard Urbánek, CSc.

RECENZOVALI:
doc. PhDr. Ivan Mucha, CSc.
doc. PhDr. Emanuel Pecka, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
S t a t i	
Jan Sedláček: Max Weber - náš současník	9
Jiří Šubrt: K historii sociologie veřejného mínění	27
Jiří Buriánek: Ke kořenům sporu o metodu empirické sociologie	41
Eduard Urbánek: A. W. Gouldner - významný americký sociolog	65
Oleg Suša: Moderní společnost a ekologický problém: solidarita a konflikt	85
Vladimír Müller: K některým aspektům autority a moci v moderních sociologických paradigmatech	107
Z p r á v y	
Závěry z výzkumu restrukturalizace strojírenských podniků (Jitka Havlová)	123
Sociologie času - nová odvětvová sociologie? (Jiří Šubrt)	126
R e c e n z e	
H. Willke: Systemtheorie (Eduard Urbánek)	129
R. Dahrendorf: The Modern Social Conflict (Eduard Urbánek)	132

ÚVODEM

Katedra sociologie na filozofické fakultě UK věnovala vždy ve své pedagogické a vědecké práci značnou pozornost dějinám sociologie a sociologické teorii. Tato orientace byla zahrnuta již v koncepci výuky a vědecké práce katedry při jejím založení v polovině šedesátých let. Zájem o dějiny sociologie a sociologické teorie také předpokládá systematické a pravidelné sledování soudobé světové sociologie. Právě v posledním desetiletí se ve světové sociologii výrazně zvýšil zájem o dějiny sociologie. Zájem se soustředil nejen na již uznávané klasiky, ale i na ty, kteří se jimi v posledních letech stali (příklad růstu vlivu a významu amerického G. H. Meada, rostoucí vysoké hodnocení díla G. Simmela nebo F. Tönniese a zvláště A. Schütze v německé i anglosaské oblasti).

V současné světové sociologii se projevují také výrazné tendence ke zfilozofičtění sociologie a stále více se klade důraz na velké sociologické teorie. V období 1970–1989 nebylo snadné věnovat se systematicky a všestranně dějinám sociologie a sociologickým teoriím v současné světové sociologii zejména při nedostatku literatury, časopisů a kontaktů se zahraniční sociologií. Také redukce katedry na nomenklaturní pracoviště koncem sedmdesátých let, kdy učitelé katedry mohli být jen členové KSC, nevytvářela příznivé podmínky pro zmíněnou orientaci.

Katedra sociologie a všichni její pracovníci prošli na podzim roku 1990 konkursem, který znamenal odchod některých členů z katedry a příchod čtyř nových učitelů střední a mladší generace. Sborník, který nyní katedra ve změněném složení připravila, je prvním společným autorským vystoupením v podmínkách teoretického a metodologického pluralismu a kontaktu se světovou sociologií. Změna se projevila v tom, že tentokrát nebylo třeba příliš naléhat na autory, aby se na sborníku podíleli. Vznikla spíše opačná situace, když bylo třeba krátit některé rozsáhlé příspěvky, aby byla respektována norma, která platí pro sborník. Sborník

totiž vychází v určitých intervalech jako časopis členěný na stati, zprávy a recenze. Kvality sborníku posoudí oponenti a v poslední instanci studenti oboru a kolegové pracující v rámci sociologie.

Eduard Urbánek

JAN SEDLÁČEK

MAX WEBER – NÁŠ SOUČASNÍK

(K vydání slovenského překladu *Politiky jako povolání*)

Jedním z důkazů stálé platnosti názoru R. Arona, že Max Weber je náš současník,¹⁾ je Weberova přednáška *Politika jako povolání*, která se uskutečnila v rámci přednáškového cyklu nazvaného *Duševní práce jako povolání*, uspořádaného na přelomu let 1918–1919 pro mnichovské studenty. Tuto přednášku Weber posléze zredigoval a vyšla tiskem v říjnu 1919.²⁾ Byť jde o text poměrně velmi stručný, odráží se v něm velice přesně a výstižně jak Weberovy politické postoje a názory, které zaujímal bez větších změn po celý svůj život, tak i hlavní témata jeho úvah z oblasti sociologie politiky.

S touto přednáškou se bylo možné seznámit v češtině již od roku 1929, kdy vyšla jako brožura.³⁾ Odhlédneme-li od některých Weberových textů, přeložených do češtiny a vydaných ve formě skript, je to stále zatím jediná práce Maxe Webera, která v knižní podobě v českém jazyce vyšla. Zároveň v tom můžeme spatřovat smutné svědectví toho, jak malá pozornost byla u nás doslova tradičně (i když v různých dobách z různých důvodů) věnována vydávání klasiků světové sociologické literatury.

Poněkud lepší stav byl po této stránce v posledních letech na Slovensku. Pokud jde o dílo M. Webera, vyšel zde roku 1983 velmi reprezentativní výbor z jeho prací, nazvaný *K metodologii sociálních věd*.⁴⁾ Na záslužnost tohoto edičního činu jsem kromě jiného poukázal ve své stati *Max Weber – klasik buržoazní sociologie*.⁵⁾ Současné slovenské vydání *Politiky jako povolání*⁶⁾ lze chápat jako významný a v jistém smyslu i nezbytný doplněk zmíněného výboru, neboť ten

¹⁾ R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris 1967, s. 564.

²⁾ M. Weber, *Politik als Beruf*. Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund, Zweiter Vortrag, 1919.

³⁾ M. Weber, *Politika jako povolání*, Praha 1929, překlad a předmluva J. Mertl.

⁴⁾ M. Weber, *K metodologii sociálních věd*, Bratislava 1983.

⁵⁾ J. Sedláček, *Max Weber – klasik buržoazní sociologie*, Sociologický časopis č. 3, 1986, s. 220–239.

⁶⁾ M. Weber, *Politika ako povolanie*, Bratislava 1990, překlad a úvod L. Kiczko.

obsahuje i první přednášku Weberova uvedeného cyklu, nazvanou Věda jako povolání.⁷⁾ Proč nemohla Politika jako povolání být už součástí výboru z roku 1983, není třeba nikomu, kdo ji zná nebo si ji nyní přečte, vysvětlovat.

WEBER A POLITIKA

Weberův zájem o politiku byl hluboký a celoživotní. Rodina, ve které vyrůstal, tento zájem vyvolávala a inspirovala již od Weberových chlapeckých let. Weberův otec, zámožný právník s nacionálněliberálními názory a postoji, se politice velmi aktivně věnoval jako poslanec berlínského, pruského i říšského sněmu. Rodina byla místem častých setkání a diskusí, jichž se zúčastňovali tak vynikající představitelé německého vědeckého a politického života, jako byli W. Dilthey, T. Mommsen, J. Schmidt, H. Sybel, H. Treitschke, F. Knapp aj. Tato atmosféra byla příznivá brzkému probuzení Weberových vědeckých i politických zájmů. Podrobné svědectví o Weberově politickém vývoji a o jeho politických postojích podává řada publikací.⁸⁾

Weberovy politické zájmy lze rozdělit do tří skupin: 1. zaujímání stanoviska k aktuálním otázkám německého i zahraničního politického života, 2. vlastní politická aktivita v rámci různých spolků a hnutí, 3. teoretická analýza politiky jako významné složky společenského života. Ideověpolitickou pozici, z níž Weber všechny tyto tři okruhy své aktivity rozvíjel, můžeme souhrnně označit jako nacionálněliberální.

Liberalismus patřil v době Weberova života vedle konzervatismu a socialismu k hlavním proudům sociálního myšlení a k hlavním ideovým východiskům politických postojů. Mezi těmito třemi proudy probíhala neustálá polemika a tvořily ideové pozadí nejvýznamnějších politických hnutí a stran tehdejší doby. Weberova liberální orientace proto pochopitelně znamenala jeho kritický vztah jak ke konzervatismu, tak k socialismu.

Mezi Weberovým liberalismem a nacionalismem existovala jednota. Projevovala se v tom, že Weber pozitivně hodnotil vývoj kapitalismu v Německu, neboť byl přesvědčen, že bez kapitalistické ekonomiky si nebudou Němci schopni uchovat svou kulturní specifičnost, udržet pevné místo mezi světovými velmocemi,

⁷⁾ M. Weber, *K metodologii sociálních věd*, c. d., s. 222-254.

⁸⁾ Viz zejména: R. Bendix, *Max Weber. An Intellectual Portrait*, New York 1962 (polský překlad: R. Bendix, *Max Weber. Portet uczzonego*, Warszawa 1975), E. Baumgarten, *Max Weber. Werk und Person*, Tübingen 1964, Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild*, Tübingen 1926 (anglický překlad: Marianne Weber, *Max Weber. A Biography*, New York, London, Sydney, Toronto 1975), W. J. Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920*, Tübingen 1959, S. Kozyr-Kowalski, *Max Weber a Karol Marks*, Warszawa 1967, M. Orzechowski, *Polityka, wladza, panowanie w teorii Maxa Webera*, Warszawa 1984, R. Aron, c. d.

ani obstát v konkurenčním boji mezi národy, který ve světě neustále probíhá. Systém kapitalistické ekonomiky vytváří podle něho nejlepší podmínky realizace a zajištění takových základních liberálních hodnot, jako je individualismus, svoboda hlásání různých názorů, svoboda sdružování i politické činnosti a rovnost před zákonem.

Weber po celý život těžce nesl zaostávání Německa v ekonomickém rozvoji a rovněž slabost německé buržoazie. Ačkoli byl schopen vytvořit a skutečně také vytvářel program opatření, který by zajistil německé buržoazii politickou hegemonii, nenacházel reálnou sílu, která by byla s to jej uskutečnit. Z toho plynul jeho pocit určité bezmocnosti a osamění, který je zřejmý z celého jeho díla a který byl ještě prohlouben vznikem první světové války.

Weberovy protikonzervativní názory se projevovaly zejména v kritice politickosociálních procesů bismarckovského a vilémovského Německa. Weber byl přesvědčen, že politický program německé buržoazie nemůže realizovat pruský stát ovládaný junkery. Aby byly odstraněny základní překážky modernizace německého politického života, navrhoval omezení moci monarchie, posílení pravomoci parlamentu, omezení vlivu byrokracie na vnitřní i zahraniční politiku, zrušení hegemonie Pruska v německé říši a demokratizaci celého společenského života. Této podoby nabytí Weberův politický program během první světové války.

Po celý svůj život byl Weber kritikem socialismu. Byl přesvědčen, že proces oddělování společnosti od věcných prostředků organizace je univerzální a netýká se jen dělníků, ale i úředníků, vojáků a vědců. Socialismus není s to podle Webera zastavit proces odlidštění typický pro kapitalismus. Zdrojem třídního boje není hlavně rozdílný vztah různých skupin společnosti k výrobním prostředkům, nýbrž spíše některé subjektivní vlastnosti buržoazie, jako je slepá honba za ziskem, nedostatek pocitu odpovědnosti za sociální a ekonomické důsledky hospodářské činnosti a absence jakýchkoli morálních zábran. Tyto subjektivní vlastnosti jsou však odstranitelné, aniž by bylo nutné rozvrátit společnost revolučním výbuchem.

Weber byl kritikem všech politických pokusů o realizaci socialistických ideálů, a to jak v Německu, tak v Rusku. Byl přesvědčen, že německá dělnická třída nedozrála k tomu, aby mohla převzít moc a v prohlubující se byrokratizaci sociálně demokratické strany viděl jeden ze zdrojů zániku revolučních tendencí, které jí byly svého času vlastní.

Po únorové revoluci 1917 v Rusku napsal, že v této zemi nemůže být řeč o skutečné demokracii. Velmi ostře odsoudil Říjnovou revoluci. Nazývá ji experimentem, který nepřezije tři měsíce a v sovětech dělníků a vojáků viděl pouze vojenskou diktaturu, nikoli však generálů, ale kaprálů. Za podstatné považoval, že bez účasti a spolupráce buržoazie není trvalá přeměna dosavadních poměrů v Rusku možná.

Obdobný byl Weberův postoj k poválečným revolučním událostem inspirovaným Říjnovou revolucí v Německu. Nazývá je krvavým karnevalem, který si nezaslouží čestné jméno revoluce. Je ovšem pozoruhodné, že se jako liberál na přání sociálních demokratů podílel na pracích dělnické a rolnické rady v Heidelbergu a po porážce ozbrojeného povstání neváhal hájit před vojenským soudem jeho vůdce O. Neuratha a E. Tollera. Odsuzoval tzv. bílý teror a snažil se zabránit jeho nejdrastičtějším výstřelkům. Bylo to motivováno mj. i tím, že nepochyboval o poctivých úmyslech takových dělnických vůdců, jako byl např. W. Liebknecht.

Weber se snažil realizovat své liberálněnacionalistické plány na obnovu a nápravu německé společnosti členstvím v některých tehdy významných hnutích, spolcích a stranách i jejich ovlivňováním. Roku 1888 vstoupil do Spolku pro sociální politiku, který existoval od roku 1873 a jehož zakladateli byli němečtí ekonomové A. Wagner, G. Schmoller, L. Brentano a J. Knapp. Uznávali oprávněnost některých prvků socialistické kritiky kapitalistické společnosti. Domnívali se, že ekonomiku nelze ponechat volné hře sil, protože takovýto postoj vede k ničím neomezené bezohledné honbě za ziskem. Proto je povinností státu zasáhnout, jestliže konflikt mezi prací a kapitálem ohrožuje morální, kulturní a politické zájmy národa. Pro tyto názory a proto, že většina ze zakladatelů uvedeného spolku působila v oficiálních univerzitních strukturách, byli F. Mehringem ironicky nazváni katedrovými socialisty.

M. Weber se podílel rovněž na reformátorské činnosti některých protestantských kruhů a snažil se ji ideologicky ovlivnit. Aktivně se zúčastnil dvou evangelickosociálních kongresů, a to v roce 1890 a 1894. Ve sporu, který v tomto hnutí vznikl, se postavil na stranu liberální levice v opozici ke konzervativní pravici. Považoval však program příznávající křesťanské etice a vzorům patriarchálního typu příliš velkou roli při zlepšování vztahů mezi dělníky a zaměstnavateli za utopický. Úspěch reformního díla závisí podle něho hlavně na místu, jaké si vybojuje Německo na světovém ekonomickém trhu a na tom, zda si Německo udrží velmocenské postavení.

Ačkoli byl Weber rovněž členem Nacionálněsociálního spolku, založeného v roce 1896, stavěl se skepticky k jeho možnosti výrazněji působit na proletariát, který byl v té době pod silným vlivem sociální demokracie. Weber byl přesvědčen o potřebě vytvořit významnou politickou stranu, která by reprezentovala zájmy buržoazie, vyslovovala se jednoznačně pro rozvoj kapitalistických vztahů a bojovala s feudální reakcí. Boj s feudálními silami považoval Weber za rozhodující pro další osudy Německa. Skutečným kritériem pokrokovosti každého sociálněpolitického hnutí je mu poměr k buržoazii. Každé hnutí, které bojuje proti této třídě, se totiž stává spojencem konzervativních sil. Svým bojem proti buržoazii napomáhá podle Weberova mínění reakci i sociální demokracie.

Roku 1918 byl Weber konzultantem německé komise, která se účastnila mí-

rových jednání ve Versailles. V téže roce se rovněž podílel na pracích komise, jejímž úkolem bylo připravit návrh ústavy výmarské republiky. Na sklonku svého života, v prosinci 1919, se Weber stal spoluzakladatelem liberální Německé demokratické strany.

Z našeho stručného přehledu Weberovy praktické politické aktivity vyplývá jeho trvalý zájem o politické dění, který však nikdy nebyl korunován jakýmkoli důležitým postavením ve strukturách německého politického života. Přitom je známo, že Weber možnost podílet se na osudech Německa i ve významnější politické funkci nikdy nevyklučoval a dá se podle svědectví jeho životopisců soudit, že měl okamžiky, kdy se dokonce cítil být k něčemu takovému svými předpoklady povolán.

Proč se tato možnost nikdy nerealizovala, na to se pokusil odpovědět mj. R. Bendix⁹⁾ svým názorem, že v celém Weberově životě i díle se objevuje svérázný rozpor, charakteristický i pro Weberovu politickou činnost. Weber podle Bendixe ve svých politických spisech vyjadřoval své názory směle a jednoznačně. Jeho eseje obsahují velmi realistické hodnocení role politika ve společnosti. Když však měl jednat, byl mnohem méně rozhodný. Např. v roce 1918 existovala možnost, aby kandidoval na poslance říšského sněmu. Weber však tento návrh odmítl. O rok později jeho žena vyjádřila názor, že ho národ bude ještě potřebovat. Weber s tím souhlasil a prohlásil, že život před ním ještě zcela neodhalil jeho poslání. Tato odpověď může podle Bendixe znamenat pouze to, že by Weber souhlasil s tím věnovat se politické činnosti, kdyby ovšem mohl splnit roli velkého vůdce a státníka. Bendix to komentuje tak, že Weber ve své vědecké činnosti postupoval s rázností a energií politika, a ve své politické činnosti akceptoval etické principy a postoj vhodný spíše pro vědce. Skutečnost, že se Weber narodil jako státník, ale že jeho aktivita byla vždy paralyzována rozumem, nazývá W. J. Mommsen osobní tragédií tohoto vynikajícího myslitele.¹⁰⁾

Na překážku Weberově výrazné účasti v politickém životě byla podle Bendixe ještě jedna skutečnost. Soužití s ostatními lidmi Weberovi ztěžovaly vysoké morální a intelektuální nároky, které mu byly vlastní. Ačkoli je kladl výlučně sám na sebe, byly nevysloveným obviněním všech, kdož jim nemohli dostát. Ve Weberově životě nacházíme podle Bendixe mnoho faktorů, jež potvrzují tezi, že jeho humánnost se projevovala především v jeho osobních kontaktech s lidmi. Naproti tomu ve své profesionální a společenské práci pojímal své zásady tak rigorózně, že mu to znemožnilo činnou účast ve vědeckém i politickém působení, na nichž mu tolik záleželo.¹¹⁾

Těžiště Weberovy aktivity související s politikou spočívá ovšem nesporně

⁹⁾ Viz R. Bendix, c. d. (polský překlad), s. 11-12.

¹⁰⁾ Viz W. J. Mommsen, c. d., s. 35.

¹¹⁾ Viz R. Bendix, c. d., s. 13-14.

a jednoznačně v teoretické analýze politiky jako významné složky společenského života. Pokud by Weber pouze zaujímal stanoviska k aktuálním otázkám politického života své doby a pokud by byl činný pouze jako člen různých politických spolků a stran, popřípadě jako konzultant při důležitých politických jednáních, byl by už dnes asi jako člověk politiky zapomenut. Jeho teoretické dílo orientované na politiku¹²⁾ nám má stále co říci a právě Politika jako povolání to přesvědčivě dokazuje. Hlavní tematické okruhy Politiky jako povolání lze poněkud schematicky rozdělit do pěti skupin. 1. Vymezení, charakteristika a analýza takových klíčových pojmů teorie politiky, jako je politika, stát a panství. 2. Charakteristika politiků z povolání, jejich vznik, vývoj a typy. 3. Vymezení a vývoj politických stran. 4. Charakteristika a analýza osobních předpokladů, které se očekávají od toho, kdo si dráhu politika zvolí. 5. Étos politiky, vztah mezi etikou a politikou, etické paradoxy politiky, vztah tzv. etiky přesvědčení a tzv. etiky odpovědnosti.

POLITIKA, STÁT A PANSTVÍ

Politika je podle Webera mimořádně široký pojem, neboť zahrnuje všechny druhy samostatné řídicí činnosti. V této práci jej však Weber používá v užším významu, a to jako vedení nebo vliv na vedení nějakého politického svazu, hlavně státu. Politický svaz a jeho jednu konkrétní formu, jakou je stát, nevymezuje Weber z hlediska jejich obsahu, nýbrž z hlediska prostředku, který je jim vlastní. Za tento prostředek považuje fyzické násilí. Stát je charakterizován jako politický svaz, který má monopol na legitimní fyzické násilí. Politika je pak úsilí o podíl na moci nebo o ovlivňování dělby moci, ať už mezi státy nebo v rámci jednoho státu mezi skupinami lidí, které stát zahrnuje. Politická otázka je tak každá otázka, v níž jde o směrodatné zájmy na rozdělení moci, na jejím udržení či přesunu. Kdo se zabývá politikou, snaží se získat moc, a to buď jako prostředek ve službách jiných cílů, jež mohou být ideální či egoistické, nebo moc kvůli ní samé, pro požitek z pocitu prestiže, který moc poskytuje.

Stát Weber vymezuje jako vztah panství lidí nad lidmi, přičemž toto panství se opírá o prostředek legitimního násilí. Ovládaní lidé se musí podrobit vynucené autoritě těch, kteří momentálně vládou.

Weber zde uvádí tři vnitřní důvody ospravedlnění tohoto ovládaní, tj. legitimitu panství, které podrobněji rozpracoval na jiném místě.¹³⁾ Jde a) o autoritu věčně včerejšího mravu, tj. o tradiční panství, b) o autoritu nadpřirozeného osob-

¹²⁾ Weberovy práce o politice byly souhrnně vydány v díle M. Weber, *Gesammelte politische Schriften*, München 1921.

¹³⁾ Viz M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1956, s. 551–558.

ního daru milosti (charismatu), tj. o charismatické panství, c) o panství plynoucí z legality, tj. z víry v platnost legálního ustanovení a věcné kompetence, zdůvodněné racionálně vytvořenými pravidly, tj. o legální panství. Ve skutečnosti je tato poslušnost navíc podmíněna hrubými motivy strachu a naděje, a kromě toho nejrůznějšími zájmy.

Jde samozřejmě o tzv. čisté typy panství, zkonstruované přesně podle známých weberovských metodologických pravidel vytváření ideálních typů, z čehož plyne, že je v realitě v čisté podobě nacházíme velmi zřídka. Nejsou odrazem společenské a politické skutečnosti, jsou vytvářeny jiným způsobem než běžně známé vědecké pojmy a také jejich poslání je od vědeckých pojmů odlišné. Slouží hlavně tomu, aby realita byla s nimi porovnávána a aby se zjišťování příslušných odchylek mezi nimi a realitou stalo podnětem pro další rozvíjení a prohlubování jejího poznání.

Hlavní pozornost věnuje Weber v této souvislosti charizmatickému panství, a to proto, že z něj nejvýrazněji pramení myšlenka povolání k politické činnosti vůbec a k politickému vůdcovství zvláště.

Vůdcovství se podle Webera vyskytuje ve všech oblastech a historických epochách ve dvou podobách: a) vůdce jako mág a prorok, b) vůdce jako vojevůdce, náčelník bandy a kondotíer. Specifická podoba vůdcovství, ostatně jako většiny společenských jevů, se vyvinula na Západě. Je to a) politické vůdcovství demagoga, který vyrostl na půdě antického městského státu (polis), b) postava parlamentního vůdce strany, který vyrostl na půdě ústavního státu.

Aby ovšem mohl vůdce jakéhokoli typu realizovat své panství, musí disponovat určitými prostředky, mezi něž Weber jako klíčové řadí personální štáb a věcné nástroje správy. Z hlediska vlastnictví správních prostředků rozlišuje Weber dva druhy vůdcovství, a tím i státního zřízení: a) štáb lidí, na jehož poslušnost se musí vladař spolehnout, je sám vlastníkem správních prostředků, b) tento štáb je od správních prostředků oddělen jako proletář v kapitalistickém podniku od výrobních prostředků, tzn., že vladař má správu ve vlastní režii. První typ nazývá Weber stavovsky rozčleněným svazem, do druhého řadí patriarchální a patrimoniální panství, sultánskou despotii a byrokratické státní zřízení.

Největší pozornost věnuje pochopitelně byrokratickému státnímu zřízení, protože je ve své nejracionalnější podobě nejmodernější a na Západě nejtypičtější formou panství. Soukromí nositelé správní moci jsou zde vyvlastněni, přičemž celý tento proces probíhá jako úplná obdoba vývoje kapitalistického podniku prostřednictvím vyvlastňování samostatných výrobců.

Na základě těchto úvodních analýz dospívá Weber k definici klíčové kategorie politického života, tj. moderního státu. Je to „institucionální mocenský svaz, který si na určitém území úspěšně monopolizoval legitimní fyzické násilí jako prostředek panství a za tím účelem soustředil v rukou svých vedoucích činitelů

věcné provozní prostředky, když vyvlastnil všechny svéprávné stavovské funkcionáře, kteří jimi kdysi svéprávně disponovali, a na jejich místo, na nejvyšší vrchol dosadil sám sebe“.¹⁴⁾

POLITIKOVÉ Z POVOLÁNÍ

První kategorie politiků z povolání vznikly během politického vyvlastňování. Jsou to lidé, kteří sami nechtěli být vládci jako charizmatičtí vůdci, ale vstoupili do služeb politických vládců. Z realizace politiky vládců si vytvořili a) zdroj materiálního životního zabezpečení, b) duchovní obsah svého života. Tento druh politiků nacházíme podle Webera pouze na Západě.

Vedle této kategorie rozlišuje Weber tzv. příležitostné politiky neboli politiky na vedlejší úvazek. Jsou to všichni ti, kdož se zúčastňují voleb nebo kdož obdobně projevují navenek svou vůli. Dále důvěrníci a předsedové stranickopolitických spolků, kteří tuto činnost vykonávají jen v případech potřeby. Tato činnost materiálně ani duchovně netvoří prvořadou náplň jejich života. V minulosti byly tyto vrstvy hlavně mezi stavy.

Podle Webera existují dva způsoby, jak udělat z politiky své hlavní povolání. Člověk buď žije pro politiku, nebo žije z politiky. Zpravidla se najednou dělá obojí, přinejmenším duchovně, ale většinou i materiálně. Kdo žije pro politiku, pro toho se politika stává ve vnitřním smyslu životní záležitostí. Z politiky jako povolání žije ten, kdo se snaží udělat si z ní trvalý zdroj příjmů.

Chce-li někdo žít pro politiku v podmínkách převládajícího soukromovlastnického zřízení, musí být ekonomicky nezávislý na příjmech, které mu politika může přinést. Musí to být majetný člověk, ekonomicky nezávislý, tj. příjmy ho nesmí nutit k tomu, aby ustavičně osobně dával svou pracovní sílu a úplně nebo částečně své myšlení do služeb získávání příjmů. V tomto smyslu je nejméně závislý rentiér. Ani dělník, ale ani podnikatel není v tomto smyslu nezávislý, neboť je vázán na svůj podnik. Je těžké, aby se nechal zastupovat. Podobně je tomu s lékařem. Jednodušší to má z čistě technických, provozních důvodů advokát.

Řízení státu nebo nějaké strany lidmi, kteří v ekonomickém smyslu žijí výlučně pro politiku a ne z politiky, nevyhnutelně znamená plutokratické seskupování vedoucích politických vrstev. Tím však Weber nevyklučuje opak. Plutokratické řízení totiž neznamená, že by se politicky vládnoucí vrstva nesnažila z politiky i žít, tj. že by se nesnažila využívat své politické panství i ve svých soukromých ekonomických zájmech. Neexistovala žádná vrstva, která by to jistým způsobem

¹⁴⁾ M. Weber, *Politika ako povolanie*, c. d., s. 17.

nedělala. To neznamená, že by nemajetní politici měli na zřeteli výlučně nebo převážně vlastní ekonomické zajištění prostřednictvím politiky a že by jim vůbec, nebo alespoň převážně nešlo o věc samu. Neplutokratickým vůdcům musí ovšem z politického podnikání plynout pravidelné a spolehlivé příjmy.

Příjmy politika z povolání mohou být různého druhu. Buď je příjemcem prebendy, nebo placeným úředníkem, tzn. že buď má příjmy z poplatků a dávek za určité úkony, nebo dostává stálý přiděl naturálií, plat v penězích nebo obojí zároveň. Může mít charakter podnikatele, jako v minulosti kondotiér, nájemce úřadu nebo ten, kdo si úřad koupil, nebo jako americký boss, který své výdaje považuje za kapitálový vklad, a ten mu při využití jeho vlivu přináší zisk. Může dostávat i stálou mzdu jako redaktor nebo tajemník strany, nebo moderní ministr či politický úředník. V této souvislosti Weber poznamenává, že všechny stranické boje se nevedou za věcné cíle, ale jsou to především zápasy o patronát nad úřady. Zamezení účasti na rozdělení úřadů nesou strany tíživěji než odpor proti svým věcným cílům.

Vývoj moderního úřednictva působí proti tendenci činit z úřadů účelový prostředek vlastního zaopatření stoupenců vítězných stran. Tento vývoj směřuje ke specializovaným, dlouhodobou přípravou odborně vzdělaným, vysoce kvalifikovaným duševním pracovníkům, kteří se v zájmu vlastní integrity vyznačují dostatečně vyvinutou stavovskou cťou, bez níž by se nad námi jako osud vznášela hrozba úžasné korupce a nízké bezduchosti, což by ohrožovalo i čistě technický výkon státního aparátu. Veřejní funkcionáři se tak rozdělili do dvou kategorií, které se zřetelně, i když ne výrazně odlišují. Jde o odborné úředníky a o úředníky politické. Ty druhé lze kdykoliv livobolně přeložit, propustit nebo dát k dispozici.

Mezi politiky z povolání, kteří se v minulosti vyvinuli v procesu boje panovníků se stavy, a to ve službách panovníků, rozlišuje Weber pět hlavních vývojových typů. Prvním typem byli kněží. Vyvinuli se v politicky využitelné vrstvy zejména v Přední a Zadní Indii, v buddhistické Číně a Japonsku, v lamaistickém Mongolsku a v křesťanských oblastech ve středověku. Prakticky proto, že ovládali písmo. Druhým typem byli humanisticky vzdělaní literáti. Bylo to v době, kdy se vyučovalo skládání latinských řečí a řeckých veršů s cílem, aby se člověk mohl stát politickým poradcem a hlavně autorem politických memoárů knížete. Jde o období renesance, v Číně měli tento ráz mandaríni. Třetím typem byla dvorní šlechta. V 17. století vystřídala v politické a diplomatické službě humanistické literáty. Jako čtvrtý typ uvádí Weber specificky anglický útvar, a to patriciát, zahrnující drobnou šlechtu a měšťské rentiéry, technicky nazývaný džentry. Tato vrstva si udržovala své postavení ve všech úřadech místní správy, přičemž je vykonávala bezplatně v zájmu své vlastní sociální moci. Zachránila Anglii před byrokratizací, která se stala osudem všech států na kontinentu. Konečně pátým typem jsou právníci s univerzitním vzděláním, vrstva charakteris-

tická pro Západ, hlavně pro evropský kontinent. Měli rozhodující význam pro jeho celkovou politickou strukturu. Pod vlivem římského práva revolucionizovali politickou organizaci a její vývoj směrem k racionálnímu státu. V žádné jiné oblasti na světě nenajdeme podle Webera analogii této vrstvy a tohoto procesu. Bez zmíněného právníckého racionalismu není myslitelný vznik absolutistického státu ani např. Francouzské revoluce. Od těch dob moderní advokát a moderní demokracie patří nerozlučně k sobě.

POLITICKÉ STRANY

Původ politických stran úzce souvisí s periodickými volbami představitelů moci ve všech velkých politických svazech. Politická činnost je zde podle Webera nevyhnutelně podnikem zúčastněných osob. To znamená, že relativně malý počet lidí, kteří jsou v první řadě zainteresovaní na politickém životě, tj. mají zájem o účast na politické moci, si shromažďuje stoupence volným nábořem, prezentuje sebe sama nebo své chráněnce jako volební kandidáty, shromažďuje peněžní prostředky a vydává se na lov hlasů. Bez takového podniku by se volby ve velkých svazech nemohly přiměřeným způsobem vůbec uskutečnit. Prakticky to znamená rozdělení občanů státu, kteří jsou oprávněni volit, na politicky aktivní a politicky pasívní. Nevyhnutelnými prvky života každé strany jsou vůdcovství a stoupenectví jako aktivní faktory volného náboru dalších stoupců.

Weber poté jako vůbec jeden z prvních teoretiků politiky nastiňuje přehled historického vývoje politických stran. Upozorňuje, že např. „strany“ ve středověkých městech byly výlučně stranami osobních stoupců a strany v našem obvyklém chápání byly zpočátku jen stranami stoupců aristokracie, jako např. v Anglii.

Nejmodernější formy stranické organizace jsou podle Webera dětmi demokracie, všeobecného volebního práva, nevyhnutelného masového náboru a masové organizace, vyvíjející se nejvyšší jednoty vedení a nejpřísnější disciplíny. Podnik do svých rukou přebírají politici z povolání mimo parlament, a to buď jako „podnikatelé“, jakými byli americký boss a vlastně i anglický „election agent“, nebo jako úředníci se stálým platem. Formálně tu dochází k rozsáhlé demokratizaci. Směrodatné programy už nesestavuje parlamentní frakce a nominování kandidátů už nemají v rukou místní honorace. Kandidáty vybírají shromáždění organizovaných členů strany, a ta delegují členy na shromáždění vyššího stupně, kterých je podle možností více a která na sebe navazují až po všeobecný sjezd strany.

Ve skutečnosti mají moc v rukou ti, kteří nepřetržitě pracují v tomto podniku,

nebo ti, na kterých finančně či personálně chod podniku závisí. Tento aparát drží v šachu poslance a je schopen jím vnucovat do značné míry svou vůli. To má zvláštní význam pro výběr vedení strany. Vůdcem se stává ten, koho poslouchá aparát, přerůstající přes hlavu i parlamentu. Vytvoření takovýchto mašinérií podle Webera znamená, že nastal čas plebiscitní demokracie.

Stoupenci strany, zejména stranický úředník a podnikatel, čekají od vítězství svého vůdce osobní odměnu i úřady nebo jiné výsady. Očekávají to od něho, a ne od jednotlivých poslanců. Očekávají, že demagogické působení vůdcovské osobnosti v předvolebním boji získá pro stranu hlasy a mandáty, tj. moc, což zase znamená šanci získat očekávanou odměnu. Duchovní zadostiučinění, že se pracuje s plnou důvěrou a osobní oddaností pro člověka, nejen pro abstraktní program strany složený z průměrných drobností, je tím „charismatickým“ prvkem každého vůdcovství, jednou z jeho hnacích sil.

Toto vše probíhalo podle Webera velmi rozdílným způsobem nejprve v buržoazních stranách v USA a později v Německu, zejména v sociálně demokratické straně.

Jaké jsou však podle Weberova názoru důsledky takového vedení stran tzv. plebiscitními vůdci? Toto vedení způsobuje „bezduchost“ jejich stoupenců, jejich duchovní proletarizaci. Aby je vůdce mohl využít jako aparát, musejí slepě poslouchat, musejí se stát mašinérií na americký způsob, kterou nenarušuje ani ješitnost honorací, ani nároky na vlastní názory. Existuje dilema: demokracie s vůdci a s „mašinérií“, nebo demokracie bez vůdců, tj. panství „politiků z povolání“, kteří k tomu nejsou povoláni neboli jimž chybí vnitřní, charismatické kvality, právě díky nimž se člověk stává vůdcem. Potom nastává to, co nespokojené členstvo strany obvykle označuje za panství „kliky“.

OSOBNÍ PŘEDPOKLADY POLITIKŮ

V další části výkladu si Weber klade otázku, jaké vnitřní radosti může dráha politika z povolání poskytovat a jaké osobní předpoklady se od toho, kdo si ji zvolí, očekávají.

Tato dráha především poskytuje pocit moci. Politika z povolání dokáže povznést nad všední záležitosti vědomí, že má vliv na lidi, že se podílí na moci nad nimi, ale hlavně pocit, že drží v rukou nervová vlákna historicky důležitého dění. V souvislosti s tím se vynořuje otázka, jaké kvality mu dávají naději, že se s touto mocí, a tudíž se zodpovědností, kterou moc na něho klade, vyrovná. Tím se podle Webera dostáváme do oblasti etických problémů, neboť sem patří otázka, jaký to musí být člověk, aby směl vlastnoručně zasahovat do soukolí

dějin. Pro politika jsou ve Weberových očích rozhodující především tři kvality: zaujatost (zanícenost), pocit odpovědnosti a prozíravost (odhad).

Zanícenost však musí být věcná, nemůže jít o jakési „sterilní rozhořčení“ či „romantismus intelektuálně zajímavého“, který míří do prázdna. Pouze se zaníceností, jakkoli upřímně procítěnou, nelze nic dokázat, pokud jí chybí jakýkoli věcný pocit odpovědnosti. Nestáčí jen služba „věci“, ale je nutná také odpovědnost za tuto věc.

K tomu politik potřebuje jako rozhodující psychologickou kvalitu prozíravost (odhad), tj. schopnost nechat na sebe působit reality s vnitřním soustředěním a klidem, tedy odstup od věci i od lidí. „Absence odstupu“ je jedním ze smrtelných hříchů každého politika. Problém podle Webera tkví právě v tom, jak se může v jedné a téže duši navzájem snášet vášnivá zanícenost a chladný odhad. Politika se dělá hlavou, a ne jinými částmi těla či duše.

Jenže oddanost politice, nemá-li být frivolní intelektuální hrou, ale pravým lidským jednáním, se může zrodit a žít jen ze zanícenosti. Toto silné krocení duše, kterým se vyznačuje zanícený politik a které ho odlišuje od prostého „sterilně rozhořčeného“ politického diletanta, je možné jen tehdy, naučíme-li se zachovávat si odstup, a to v každém smyslu slova.

Proto musí politik podle Weberova mínění v sobě každý den, každou hodinu překonávat zcela triviálního, příliš lidského nepřítele, prachobyčejnou ješitnost, která je smrtelným nepřítelem každé věcné oddanosti a každého odstupu, v tomto případě odstupu od sebe sama. Ješitnost je velmi rozšířená vlastnost a asi se jí nikdo úplně nezbaví. Ve vědeckých kruzích je to určitý druh choroby z povolání. U vědce je však relativně neškodná. Úplně jinak je tomu podle Webera u politika. Politik pracuje s úsilím o moc jako s nevyhnutelným prostředkem. Proto „mocenský instinkt“ ve skutečnosti patří mezi jeho normální kvality. Prohřešek proti svatému duchu jeho povolání začíná tam, kde se toto úsilí o moc stává nevěcným a je předmětem jen osobního sebeopájení namísto toho, aby vstoupilo do služeb „věci“.

V oblasti politiky tedy podle Webera existují dva druhy smrtelného hřichu, a to absence věcnosti a s ní zpravidla totožná nezodpovědnost. K pokušení dopouštět se jich nejintenzivněji přivádí politika právě ješitnost, tj. potřeba co nejvíce vystoupit do popředí. Protože demagog je nucen kalkulovat s „účinky“, stále mu hrozí nebezpečí, že se stane hercem, že bude brát nalehko odpovědnost za důsledky svého jednání, bude se ptát jen na to, jakým „dojmem“ působí. Absence věcnosti ho svádí k tomu, že usiluje jen o prchavé zdání moci namísto skutečné moci, nezodpovědnost ho zase svádí k tomu, že užívá moc jen kvůli ní samé, bez obsažného cíle. Neboť i když moc je nevyhnutelným prostředkem každé politiky a úsilí o moc jednou z jejích hybných sil, nebo snad právě proto, neexistuje žádná ohavnější deformace politické síly než povýšenecké chvástání se mocí a ješitný sebeobdiv v pocitu moci či jakékoli zbožňování moci jako

takové. Nesvědčí to o uvědomění si tragiky, a do ní je ve skutečnosti zataženo každé jednání, ale zvláště jednání politické.

Ona tragika plyne ze skutečnosti, jež je podle Webera pravdivým a základním faktem celých dějin, že konečný výsledek politického jednání a jeho původní smysl se často, ba téměř zpravidla nacházejí ve zcela neadekvátním a mnohdy až paradoxním vztahu. Má-li mít jednání vnitřní oporu, neměl by tento smysl, tj. služba věci, chybět. Jak má vypadat věc, v jejíchž službách politik usiluje o moc a používá jí, to je podle Webera záležitostí víry. Politik může sloužit národním nebo všelidským, sociálním, etickým či kulturním, světským nebo náboženským cílům, může vyznávat pevnou víru v „pokrok“ v jakémkoli smyslu, nebo může tento druh víry chladně odmítat, může si dělat nárok, že slouží nějaké „ideji“, nebo může zásadně odmítat tyto nároky a sloužit vnějším cílům každodenního života, ale vždy tu musí existovat nějaká víra. Jinak i na ty navenek největší politické úspěchy dolehne klatba nepodařené nicotnosti.

POLITIKA A ETIKA

Jádrem celé Weberovy studie je její závěrečná část, zabývající se vztahem politiky a morálky. Ve Weberově době nešlo samozřejmě o problematiku novou, neboť byla řešena již dříve, např. některými antickými mysliteli (zejména stoiky), Machiavellim, Kantem i jinými autory. U Webera je však tato problematika poprvé zkoumána soustavně, systematicky, specificky a s vědomím její neobyčejné obtížnosti, dané hlubokou vnitřní rozporností obou zmíněných oblastí společenského života.

Weber při jejím řešení vychází z otázky, jaké poslání může plnit politika v celkovém mravním fungování způsobu života, úplně nezávisle na svých cílech, kde je tak řečeno její domovské etické sídlo. V něm se totiž soustřeďují ty konečné názory na svět, mezi nimiž musíme nakonec volit.

Etika může podle Webera zpočátku vystupovat v mravně velmi osudné úloze, a to jak v individuálním, tak ve společenském životě, pokud se jedinci nebo lidské skupiny pokoušejí své mravně pochybné minulé činy dodatečně zdůvodňovat rádobou etickými argumenty, vytvořenými čistě účelově. Etika se má starat o to, co zajímá politika, tj. o budoucnost a odpovědnost před budoucností, nikoli se zabývat otázkami minulé viny, které jsou politicky sterilní, protože jsou neřešitelné.

Podstatné je Weberovo zdůraznění specifičnosti uplatnění etiky v politice. Pro politické jednání totiž neplatí stejná etika jako pro jakékoli jiné jednání. Je tomu tak proto, že pro etické požadavky v politice není lhostejné, že politika pracuje s velmi specifickým prostředkem, tj. s mocí, za kterou stojí násilí.

Absolutní etika nemůže v politice platit, a to proto, že v absolutní etice platí všechno, nebo vůbec nic. Jestliže např. z hlediska nadsvětové univerzální etiky lásky platí, že zlu nesmíme odporovat násilím, potom pro politika naopak platí, že musí zlu odporovat násilím, neboť jinak je zodpovědný za to, že zlo získá převahu. Absolutní etika se totiž neptá na následky, politik se na ně vždy musí ptát.

Tím se dostáváme k centrální myšlence těchto Weberových úvah. Je to myšlenka, že každé eticky zaměřené jednání mohou určovat dvě navzájem principiálně odlišné, neslučitelně protikladné maximy, tj. „etické přesvědčení“, nebo „etická odpovědnost“. Nikoli v tom smyslu, že by etika přesvědčení byla totožná s neodpovědností a etika odpovědnosti s bezzásadovostí. Jde však o hluboký a zásadní protiklad, zda člověk jedná v duchu maximy etického přesvědčení, vyjádřené slovy náboženství, že křesťan jedná správně a úspěch ponechává boží vůli, nebo v duchu maximy etické odpovědnosti, podle níž člověk musí převzít odpovědnost za předvídatelné následky svého jednání. Jsou-li následky jednání vyplývající z čistého přesvědčení zlé, potom pro takto jednajícího člověka není za to odpovědná jednáající osoba, ale svět, hloupost ostatních lidí, případně vůle boha, který svět takto stvořil. Člověk vyznávající etiku odpovědnosti naproti tomu počítá právě s těmito průměrnými nedostatky lidí a nemá žádný důvod předpokládat jejich dobrotu a dokonalost, nepocituje potřebu přenášet na jiné lidi následky svého vlastního jednání, když je mohl předvídat.

Další závažný etický problém politiky je problém vztahu prostředků a cílů. Žádná etika na světě nemůže podle Webera obejít skutečnost, že dosahování „dobrých“ cílů v mnoha případech současně počítá s mravně pochybnými, nebo alespoň nebezpečnými prostředky a s možností či pravděpodobností špatných vedlejších účinků, a žádná etika na světě nemůže zaručit, kdy a v jakém rozsahu eticky dobrý cíl „posvěcuje“ eticky nebezpečné prostředky a vedlejší účinky.

Podle Webera se zdá, že etika přesvědčení musí zcela ztroskotat na problému posvěcení prostředků cílem. Logicky má skutečně jen možnost zavrhnout každé jednání, které používá mravně nebezpečné prostředky. Logicky. Jenže v reálném životě znovu a znovu zjišťujeme, že eticky přesvědčený člověk se náhle změní na chiliastického proroka, že dejme tomu ti, kteří hlásali lásku proti násilí hned v dalším okamžiku vyzývají k násilí, k poslednímu násilí, které by mělo nastolit stav likvidace veškerého násilí. Eticky přesvědčený člověk nesnese etickou iracionalitu světa. Je to univerzálně etický „racionalista“. Nelze schovat pod jednu střechu etiku přesvědčení a etiku odpovědnosti, ani eticky nadekretovat, jaký cíl by měl posvětit ten který prostředek, když tomuto principu vůbec učiníme nějaké ústupky.

Někteří hlásají, že z dobrého může vzejít jen dobro a ze zlého jen zlo. Nejen celý průběh světových dějin, ale každý upřímný výsledek každodenní zkušenosti podle Webera potvrzuje pravý opak. Už staří křesťané velmi dobře věděli, že

svět je ovládán démony a ten, kdo si začíná s politikou, tj. s mocí a násilím jako prostředky, vstupuje do spolku s ďábelskými mocnostmi a pro jeho jednání neplatí, že z dobrého může vzejít jen dobro a ze zlého jen zlo, ale často pravý opak. Kdo to nevidí, je podle Webera skutečně politické dítě. Zvláštnost všech etických problémů politiky je podmíněna právě specifickým prostředkem legitimního násilí jako takového v rukou lidských svazů.

Kdokoli si začne zahrávat s tímto prostředkem v zájmu jakýchkoli cílů, a každý politik to dělá, vystavuje se jeho specifickým důsledkům. Zvlášť se to vztahuje na bojovníka za víru, a to jak náboženského, tak i revolučního. Kdo chce na světě zavést absolutní spravedlnost násilím, potřebuje k tomu stoupence, „aparát“ lidí. Musí mu slíbit nevyhnutelnou vnější i vnitřní odměnu, tj. nebeskou nebo pozemskou odplatu, jinak tento aparát nebude fungovat. Vnitřní odměnou v podmínkách moderního třídního boje je ukojení nenávisti a pomstychtivosti, především resentimentu a potřeby pseudoetického triumfování, tj. potřeby zhanobit a zatratit protivníky. Vnější odměnou je dobrodružství vítězství, kořist, moc a příjmy. Úspěch vůdce zcela závisí na fungování jeho aparátu. Proto je závislý na motivech aparátu, a ne na svých vlastních motivech. Je závislý na tom, zda svým stoupencům, které potřebuje, může trvale zaručovat takovéto odměny. To, čeho dosáhne, není tedy v jeho rukou, ale předepisují mu to převážně eticky nízké motivy jednání jeho stoupenců, které může udržet na uzdě jen potud, pokud oddaná víra v jeho osobu a v jeho věc naplňuje alespoň část jeho stoupenců. Snad nikde na světě to není většina. Jenže tato víra, i když je subjektivně myšlena poptivě, je ve skutečnosti ve velké většině případů jen etickým „legitimováním“ pomstychtivosti, touhy po moci, kořisti a příjmech. Po emocionální revoluci nastoupí totiž především tradiční každodennost, hrdina víry, a zejména sama víra se vytratí, nebo se stane součástí konvenčních frází politických nevzdělanců a techniků. Takovýto vývoj probíhá zvlášť rychle právě v boji za víru, protože ho obvykle vedou nebo inspirují praví vůdcové, proroci revoluce. Stejně jako v případě každého vůdcovského aparátu, i tu je jednou z podmínek úspěchu vyprázdnění a zvěcnění, duchovní proletarizace v zájmu „disciplíny“. Vládnoucí stoupenci bojovníka za víru se velmi snadno zvrhnou ve zcela obyčejnou vrstvu příjemců důchodů.

Weber v souladu se svým pojetím sociologie, která vždy nabízí více řešení jedné situace, a nemůže být proto jednoznačným návodem k jednání jednotlivců ani skupin, píše, že zda má člověk jednat na základě etiky přesvědčení nebo etiky odpovědnosti, a kdy má jednat tak a kdy jinak, to nelze nikomu předepisovat. Na druhé straně je však podle něho nesmírně vzrušující, když zralý člověk, přičemž nerozhoduje, zda je věkem mladý nebo starý, který reálně a celou svou duší pociťuje odpovědnost za následky a jedná eticky odpovědně, v určitém okamžiku řekne: „Nemohu jinak, zde je mé místo.“ To je něco, co je lidsky právě

a co dojíká. Neboť podle Webera musíme připustit, že takováto situace může nastat u každého, kdo není vnitřně mrtev. V tomto smyslu nejsou etika přesvědčení a etika odpovědnosti absolutní protiklady, ale doplňky, které až společně vytvářejí pravého člověka, který může být povolán sloužit politice.

Je tedy zřejmé, že když se Weber zabýval odvěkým problémem vztahu etiky a politiky, vystupoval proti třem krajnostem: 1. proti ztotožňování politiky a etiky, a tím proti podřízenosti politiky etice, 2. proti chápání politiky a etiky jako dvou zcela odlišných a autonomních sfér společenského života řídících se vlastní logikou fungování a vývoje, 3. proti totálnímu, absolutnímu podřízení etiky politice, proti chápání etiky jako jednoho z mnoha nástrojů politiky. Odmítá všechny tyto tři krajnosti, měl tendenci akceptovat umírněnou a modifikovanou podobu postoje uvedeného na druhém místě. Zdá se, že to je dodnes jediný reálný způsob, jak se s touto problematikou teoreticky i prakticky vyrovnat.

Max Weber – Our Contemporary

S u m m a r y

The article was written on occasion of the publication of a Slovak translation of Weber's study *Politics as a Profession*. The author of the article considers the study an evidence of the continuing validity of R. Aron's opinion that M. Weber is our contemporary. Although *Politics as a Profession* is relatively a rather concise text, it reflects very exactly and adequately both Weber's political attitudes and opinions that he with little change held during the whole of his lifetime, and chief topics of his thoughts on the sociology of politics.

The article points out that *Politics as a Profession* was published in Czech as early as 1929 and its present Slovak translation can be considered an important and in a sense essential addition to the Slovak selection of Weber's works published in 1983 under the title *K metodológii sociálnych vied*.

In its first part the article considers M. Weber's general relation to politics and states it was deep and lifelong. Weber's political interests can be divided in three groups: 1. taking a stand toward current problems of both German and foreign political life, 2. personal political activities within various clubs and movements, 3. a theoretical analysis of politics as an important part of social life. The ideo-political basis on which Weber developed all three of these fields of his activity is summed up by the author as national-liberal, and its fundamental features, consisting chiefly of polemics with conservatism and socialism, are concisely characterized.

The article provides a concise summary of Weber's political activity which shows that this German sociologist had a lasting interest in political events which, however, never was crowned with any relatively important position in the structure of German political life. The article tries to find an answer to this.

The central part of Weber's politics-oriented activity was undoubtedly and clearly theoretical analysis of politics as an important part of social life. Politics-oriented theoretical writings of this author are still valid for us, and *Politics as a Profession* proves it in a convincing fashion.

The main part of the article is devoted to a reproduction and analysis of chief thematic fields of

Politics as a Profession. The author considers them to be: 1. The definition, characterization and analysis of such key notions of political theory as politics, state and rulership. 2. Characteristics of professional politicians, their origin, development and types. 3. The definition and development of political parties. 4. Characteristics and analysis of personal qualities expected of one who chooses a politician's career. 5. The ethos of politics, the relations between ethics and politics, ethical paradoxes of politics, the relations between the so-called ethics of conviction and the so-called ethics of responsibility.

The author of the article devotes his chief attention to these thematic fields of Weber's works, being convinced that there is much in them that may be instructive for present political development of Czechoslovak society.

JIŘÍ ŠUBRT

K HISTORII SOCIOLOGIE VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ

(Přehledová studie)

1. MÍNĚNÍ A POSTOJE

Jestliže v 19. století se veřejným míněním zabývali především autoři politických teorií,¹⁾ od začátku 20. století lze zaznamenat rostoucí zájem o toto téma ze strany sociologie. V letech 1920 až 1930 se pak podle H. L. Childse zformovaly skutečné začátky toho, co lze nazvat moderním zkoumáním veřejného mínění²⁾ (8, s. 31–32).

Empirický výzkum veřejného mínění v podobě, kterou známe, se provozuje od poloviny 30. let a jeho počátky jsou spojeny se jmény G. Gallupa, A. Grosseleye a E. Ropera. Rozsáhlá výzkumná aktivita, která se v průběhu 30. a 40. let rozvinula především ve Spojených státech, byla provázena pokusy formulovat nově sociologickou koncepci veřejného mínění. Výsledkem tohoto úsilí není nějaká filozoficky propracovaná a široce akceptovaná obecná teorie, nýbrž souhrn určitých dílčích poznatků, hypotéz a generalizací, které v rámci sociologie veřejného mínění plní úlohu jakési „teorie středního dosahu“.

Za nejvýznamnější ve vývoji názorů na veřejné mínění lze v americké sociologii označit linii sociálně psychologickou.

Zhruba od 30. let je sociologie veřejného mínění utvářena v těsné vazbě na sociální psychologii, zejména na té její části, která se zabývá postoji³⁾ (postoj – angl. attitude). Vedle předvolebních výzkumů (slaměných voleb) a statistických výběrových šetření byla třetím východiskem Gallupovy metody výzkumu veřejného mínění právě nauka o postojích (1, s. 4).

Sociologie veřejného mínění byla v době, o které hovoříme, ovlivněna tím,

¹⁾ U teoretiků zaměřených na politickou problematiku vystupuje do popředí otázka vztahu veřejného mínění a demokracie. Za klasické je možno v tomto směru považovat práce: J. Bryce, *Americký commonwealth* (1893–1894), A. L. Lowell *Veřejné mínění a lidová vláda* (1913).

²⁾ Významný příspěvek k rozvoji sociologie veřejného mínění představovaly v té době knihy: G. Tarde *Mínění a dav* (1901), F. Tönnies, *Kritika veřejného mínění* (1922), W. Lippmann, *Veřejné mínění* (1922).

³⁾ Souvislost veřejného mínění s postoji konstatují W. Albig, H. L. Childs, J. Stoetzel, L. W. Doob, M. B. Ogle Jr., D. Katz, R. Hofstätter, G. D. Wiebe, B. Ginsberg a celá řada dalších autorů.

že se odstoupilo od nadindividuálního chápání veřejného mínění jako určité psychické entity, tzn. opustilo se pojetí, které operovalo s takovými pojmy, jako např. „skupinová mysl“ (group mind), a místo toho se začal klást důraz na studium multiindividuálních situací. Východiskem se stalo individuum a individuální psychika.

Ačkoliv byl pojem skupinové mysli opuštěn, někteří badatelé setrvali v úsilí vysvětlit, čím se liší veřejné mínění od prostého součtu individuálních mínění. Řešení této otázky se nacházelo v hypotéze, podle níž se individuální mínění nacházejí v takových vzájemných vztazích, že vytvářejí určitou formu organizace. Např. Ch. H. Cooley (1909) chápal veřejné mínění nikoli jako pouhé nakupení individuálních soudů, nýbrž jako organizaci a kooperační produkt komunikace a vzájemného vlivu (5, s. 6).

G. W. Allport se pokusil řešit problém spojení individua se skupinou formou toho, co nazývá teorií společných a vzájemných segmentů (22, s. 555). Skupiny, instituce, kulturní vzory atd. jsou pro G. W. Allporta abstrakcemi vysoké úrovně, respektive projekcemi určitých postojů a mínění osobního duchovního života individuí. Individua sdílejí s druhými „společné segmenty“, tzn. – pokud jde o skupiny či instituce – mají postoje a návyky podobné postojům a návykům svých druhů. Kromě toho jsou individua i v určitých „vzájemných vztazích“ jeden k druhému, jež jsou dány tím, že uvnitř struktury interakce se nacházejí a fungují určité reciproční role.

V roce 1937 zveřejnil F. H. Allport v časopise *Public Opinion Quarterly* proslulou stáť *Za vědecký přístup k veřejnému mínění (Toward a Science of Public Opinion)*, v níž otevřeně vystoupil proti názorům, přisuzujícím veřejnému mínění nadindividuální charakter.

F. H. Allport říká: „Nepopíráme možnost, že může existovat kvalitativně nadřazený produkt skupinová interakce. Říkáme pouze, že pokud takový vynořující se produkt existuje, nevíme, kde je, jak může být odhalen, identifikován nebo vyzkoušen, nebo jakými normami může být posouzena jeho hodnota. I když nemusí být špatné v oblasti možné abstraktní pravdy, zdají se být teorie tohoto druhu slepými uličkami, pokud jde o vědecké zpracování problému“ (2, s. 15).

F. H. Allport připouští, že tyto teorie mohly mít své opodstatnění, pokud jejich autoři líčili původní venkovské osady a poměry v nich, avšak v podmínkách, v nichž žije městské obyvatelstvo, kdy kontakty tváří v tvář ustupují, je třeba o integrativním efektu diskusí s jinými lidmi pochybovat. Své úvahy uzavírá tím, že označuje názor, podle něhož je veřejné mínění skupinovým produktem nadřazeným jednotlivcům, za vědecky sterilní.

*

Problematika postojů byla v americké sociální psychologii a sociologii nastolena r. 1918 W. Thomasem a F. Znanieckim v práci *Polský sedlák v Evropě a Americe*.⁴⁾ Thomasovi a Znanieckému přitom nešlo o nic menšího než o řešení vztahu individuum – společnost, o otázku závislosti jedince na sociální organizaci a kultuře a závislosti organizace na jedinci.

Má-li podle zmíněných autorů sociální teorie rozřešit dané problémy, musí obsáhnout obojí druh skutečností, které jsou v nich obsaženy, tzn. jak objektivní kulturní prvky sociálního života, tak subjektivní charakteristiky individuí. Pro tyto skutečnosti užívají dvou výrazů – „sociální hodnoty“ (nebo jen „hodnoty“) a „postoje“.

Sociální hodnotou rozumějí „jakoukoli skutečnost, mající empirický obsah, přístupný členům nějaké sociální skupiny, a smysl, vzhledem k němuž je, nebo může být předmětem činnosti. Tak potrava, nástroj, peníze, báseň, univerzita, mýtus, vědecká teorie jsou sociální hodnoty. (...)“⁵⁾ Přijme-li sociální věc smysl, stává se tím sociální hodnotou, ovšem sociální hodnota může mít mnoho smyslů, neboť se může vztahovat k mnoha různým druhům činnosti“ (20, s. 21).

Postoj chápou Thomas a Znaniecki jako „proces individuálního vědomí, který určuje skutečnou, nebo možnou činnost jedince v sociálním světě (...). Postoj je individuálním protikladem sociální hodnoty“ (20, s. 22).

Značný význam pro rozvoj sociální psychologie a teorie postojů bývá přisuzován obvykle také idejím G. H. Meada. Ten jak známo vypracoval koncepci, v níž důležitý význam mají pojmy „zobecněný druhý“ a „významný druhý“. Druzí jsou podle Meada rozhodujícím faktorem při formování našich postojů. Individuum přejímá (internalizuje) postoje druhých, jež potom krystalizují v určitý osobní postoj, představující podstatnou složku lidského „Já“.

Velký impuls pro výzkum postojů představovaly metody vyvinuté k jejich měření L. L. Thurstonem (1927). Thurstone zdůraznil, že postoje mají určitý směr a intenzitu, přesněji řečeno, v jeho pojetí jsou postoje chápány jako intenzita kladného nebo záporného efektu vzhledem k nějakému psychologickému objektu.

R. A. Park (1931) vyzvedl jako charakteristický rys postoje jeho latentnost (tj. nedostupnost pro přímé, nezprostředkované pozorování) a poukázal na význam zkušeností pro jeho utváření.

Za klasickou definici postoje je považována definice podaná G. W. Allportem v roce 1935: „Postoj je mentální a nervový stav pohotovosti organizovaný zkušeností a vyvíjející usměrňující či také dynamický vliv na reakce individua vůči všem předmětům a situacím, s nimiž je spojen“ (6, s. 121).

⁴⁾ J. A. Davis upozorňuje, že pojem postoj se objevuje již v práci Herberta Spencera *Základní principy* (1862) (4, s. 20).

⁵⁾ V třicátých letech toto pojetí odmítl T. Parsons, který hodnoty chápal jako ideje a kulturní fenomény (nikoliv jako předměty).

Ve 40. letech byly zaznamenány ještě dva podstatné rysy postojů. Jedním je „stálost reakcí na sociální objekty“ (D. T. Campbell). Druhým to, že postoje se vyznačují určitou (složitější) dispoziční strukturou. M. Smith v roce 1942 popisuje trojkomponentní strukturu postoje, skládající se z 1. kognitivní, 2. afektivní (emocionální) a 3. konativní (akční) složky.⁶⁾

Postoje, jak jsme již konstatovali, jsou nedostupné přímému pozorování. Mohou být zkoumány pouze ve svém vnějším vyjádření, tzn. v chování a mínění. Mínění je nejčastěji chápáno jako verbalizovaný postoj (verbal expression of attitude) (7, s. 42). Postojem se rozumí mimo jiné i „stav pohotovosti pro určitý typ odpovědi“ (O. Klineberg) (14, s. 263). Často bývají pojmy mínění a postoj užívány jako synonyma.

Diskusním zůstává mj. to, zda lze mluvit o mínění, za kterým by nebyly postoje. Např. A. N. Oppenheim (1964) tuto možnost připouští, i když ji považuje za řídký jev. Konkrétně říká: „zřídka se setkáváme s míněním, jež je izolované, jež nemá vztah k nějakému hlubšímu postoji či povahovému rysu a jež není výrazem takového postoje či rysu“ (16, s. 17). Od 30. let se rovněž objevují poznatky, které naznačují, že se v mínění nebo chování nemusí odrážet skutečné postoje.

Podle D. Katze (1960) je postoj „predispozice individua hodnotit určitý symbol, objekt, nebo aspekt jeho světa příznivým nebo nepříznivým způsobem. Mínění je verbálním výrazem postoje, ale postoje mohou být vyjádřeny i v neverbálním chování... Když jsou určité postoje uspořádány do hierarchické struktury, vytvářejí hodnotové systémy“ (10, s. 55).

V citovaném výroku se setkáváme s dalším pojmem – „hodnotový systém“, který hraje v teorii postojů a veřejného mínění rovněž důležitou roli. (Někdy se používají též termíny: „orientace“, „hodnotová orientace“, „hodnoty“.)⁷⁾

Názorně lze celou věc demonstrovat pomocí schématu, které v knize Veřejné mínění v Americe (New York 1975) uvádí A. D. Monroe:

Úroveň	Příklad
OTEVŘENÉ CHOVÁNÍ (overt behavior)	Hlasování pro segregacionistického kandidáta
MÍNĚNÍ	Preference rasové segregace

⁶⁾ Ruský autor P. N. Šichirjov, který se zabýval výzkumem postojů v USA, zformuloval (1973) definici, do níž se pokusil zabudovat všechny podstatné prvky, které se v pojetí jednotlivých západních autorů objevují. Šichirjovova definice zní takto: „Sociální postoj je stálý, latentní stav dispozice individua ke kladnému nebo zápornému hodnocení objektu nebo situace, který se vytváří na základě jeho životní zkušenosti, má rezultativní, dynamický, organizující vliv na perceptuální, emocionální a myšlenkové procesy a projevuje se následně v chování (verbálním i neverbálním) vzhledem k danému objektu v dané situaci“ (19, s. 161).

⁷⁾ V tomto smyslu tedy nejsou hodnoty protikladem postojů (jako tomu bylo v původním pojetí u Thomase a Znanieckého), nýbrž jakýmsi jejich obecným základem.

Jak je zřejmé, Monroe ve své práci publikované v polovině 70. let vychází z předpokladů, které byly vypracovány už v 30. a 40. letech. Zcela v duchu přístupu F. H. Allporta definuje Monroe veřejné mínění jako „rozložení individuálních preferencí v populaci“ jako „sumu nebo agregaci“ soukromých mínění na různé dílčí otázky nebo soubory otázek (13, s. 6).

Monroe podobně jako jiní autoři uznává jako realitu pouze individuální (soukromé) mínění. V této souvislosti však vyvstává otázka, co umožňuje tato individuální mínění – tak říkajíc – převádět na společného jmenovatele a označovat jejich sumu souhrnným názvem veřejné mínění. Daný problém se obvykle řeší v intencích teorie „společných segmentů“ G. W. Allporta. V roce 1946 se k němu vyslovil i český autor B. Pospíšil.

Pospíšil říká: „Teoreticky existuje v určitém sociálním celku tolik různých postojů, kolik je v něm jedinců, čili, ... každý člověk má svůj vlastní, od jiného odlišný ‚obraz‘ okolního světa. Avšak zkušenost učí, že ... vlivem záměrného působení jsou navozovány v mnoha příslušnicích téhož sociálního celku v některých věcech postoje totožné či téměř totožné, a tak se utvářejí skupiny lidí ... zaujímajících k určité otázce či věci stejný postoj. A to je svrchovaně důležité, neboť jen tak je možný život ve společnosti! Kdyby tomu tak nebylo, a postoj každého jednotlivce by byl naprosto rozdílný od postoje druhého, lidé by se nikdy nedomluvili, v ničem nedohodli a také nic společného nevykonali.“

Zde jsme podle Pospíšila u jádra věci: „Kdyby nebylo těchto hromadných postojů, alespoň k některým otázkám či věcem, neexistovalo by ani to, čemu jsme si zvykli říkat veřejné mínění, a byla by jen nepřehledná tříšť jednotlivých postojů, které by se nikdy a nijakým způsobem nedaly uvést na společného jmenovatele“ (17, s. 3–4).

*

J. A. Davis spojuje rozvoj zkoumání postojů v 30. letech se dvěma objektivními skutečnostmi. Jednou z nich je vznik totalitních režimů, druhou rozvoj, který nastal ve využívání rozhlasu a ostatních sdělovacích prostředků. Přitom to byla právě propagandistická mašinérie fašistických států, která ukázala ohromný vliv rozhlasu na formování postojů a mínění lidí.⁸⁾

⁸⁾ Ve 20.-30. letech byl ve studiích věnovaných sdělovacím prostředkům používán termín „propaganda“, který však měl již od doby 1. světové války určitý negativní nádech. Proto se na přelomu 30. a 40. let rozšířil pojem „masová komunikace“.

Příznačný je pro tuto dobu výzkum autority (1936) prováděný představiteli frankfurtské školy, jehož výsledky byly shrnuty v knize T. W. Adorna Autoritářská osobnost. Pokud jde o problematiku masové komunikace, lze zde jako příklad uvést známý výzkum H. Cantrilla „Invaze z Marsu“.⁹⁾

Veřejné mínění, masová komunikace a propaganda bývají v rámci sociální psychologie chápány jako součást masového chování (K. Young 1946) (21). Hovoříme-li o masové komunikaci a masovém chování, nelze opomenout koncepci masové společnosti, která tomuto směru bádání vytvářela určité ideové pozadí. Rozvoj teorie masové společnosti, podobně jako rozvoj výzkumu postojů, souvisel s kritikou totalitarismu využívajícího aparát sdělovacích prostředků k manipulaci s masami. Teorii veřejného mínění ovlivňovala koncepce masové společnosti tím, že hovořila o rozpadu tradičních pospolitostí a současnou společnost ličila jako souhrn atomizovaných individuí, jejichž jednání je ovlivňováno institucionalizovanými informačními kanály.¹⁰⁾ Současně je však třeba poznamenat, že přes kritické názory, ke kterým dospívali filozofičtější zaměření autoři analyzující masovou společnost a její průvodní jevy, empirická sociologie veřejného mínění nebyla ve své víře ve veřejné mínění nijak výrazně otřesena, ba právě naopak, pro výzkumnou frontu je charakteristická důvěra k demokratickým institucím a k demokratickému systému, který právě výzkumy veřejného mínění dotvářejí.

Koncepce masové komunikace zpočátku předpokládaly, že sdělovací prostředky působí přímo na všechny jednotlivé příslušníky veřejnosti (respektive masy)¹¹⁾ Avšak záhy se ukázalo, že ne všechny výzkumy potvrzují vliv těchto prostředků. Byly tu např. zkušenosti z předvolebních kampaní, v nichž F. D. Roosevelt získal několikrát za sebou většinu hlasů, ačkoliv značná část amerického tisku vystupovala pravidelně proti němu. Ukazovalo se, že prostředky masové komunikace jsou samy o sobě relativně slabým faktorem působení na již pevně zformované postoje. Proto se vedle otázky: Proč jsou prostředky masové komunikace tak efektivní? (Cantril), postavila otázka: Proč jsou tyto prostředky relativně slabým faktorem změn postojů (4, s. 23)?

*

⁹⁾ V říjnu roku 1938 vyvolala neobyčejně sugestivní rozhlasová inscenace románu H. G. Welse Válka světů, realizovaná ve formě reportáže, u řady posluchačů paniku. Cantril se pokusil objasnit, proč jedni posluchači upadli do omylu a druzí ne. Za klíčovou přitom považoval osobnostní charakteristiku, kterou nazval „kritickou schopností“ (3, s. 111).

¹⁰⁾ Tomuto pojetí odpovídá populární formulace H. D. Lasswela (1948), v níž jsou zachyceny hlavní komponenty komunikačního aktu: „Kdo - co říká - který kanál k tomu užívá - komu to říká - a s jakým účinkem?“ (12, s. 178).

¹¹⁾ Dané pojetí masové komunikace je někdy označováno jako „model injekční jehly“ (každému jednotlivci je přímo a osobně „vpíchnuto“ určité sdělení a buď jej ovlivní, nebo ne) (23, s. 34).

Dosavadní pojetí vycházelo z toho, že jedinec stojí sám proti masmédiím, šíření informací a veřejného mínění je lineární a individualizované. Pozornost se soustřeďovala na pohyb zpráv od komunikátora k příjemci, na reakci příjemce a další pohyb k novým příjemcům. V průběhu 40. let se však dospívá ke zjištění, že informační tok je složitější, že příjemci žijí v tak či onak vytvářených skupinách, které ovlivňují jejich chování. V této souvislosti se hovoří o „znovuobjevení primární skupiny“. Dochází k propojování výzkumů ve třech oblastech: v oblasti veřejného mínění, masové komunikace a vnitrokolektivních vztahů.

Vývoj názorů vedoucí od představy o lineárním šíření veřejného mínění ke koncepci víceúrovňového procesu jeho formování se pokusil popsat polský autor S. Kuśmierski.

Kuśmierski konstatuje, že koncepce masové společnosti souvisí s představou o zániku společenských záležitostí na mikro- a mezoúrovni a o jejich přenesení na makroúroveň. Jedním z těch, kdo toto pojetí aplikoval v teorii veřejného mínění, byl podle Kuśmierského H. L. Childs. V oblasti masové komunikace rozvíjel tyto názory L. Wirth (později v 60. letech se objevují v koncepci J. Ellula) (11, s. 127-132).

Mezi strukturami a procesy, které fungují v masové společnosti na mikro a makroúrovni, spatřují tito autoři nepřekročitelnou propast. Je mezi nimi rozšířen názor, že v novodobých průmyslových společnostech jsou primární skupiny určeny k odumření (atrofii). Toto stanovisko je podle Kuśmierského obsaženo např. v pracích L. Wirtha a bylo rovněž základem empirické koncepce G. W. Allporta.

V důsledku zkoumání masové komunikace se však začaly v teorii masové společnosti prosazovat nové prvky. Vedle masové komunikace se začala odlišovat interpersonální komunikace. R. H. Turner a L. M. Kilian ještě popisovali masu v tradičním pojetí, ale vedle toho věnovali pozornost i malým skupinám. Oba typy skupin – velké i malé – vystupují podle nich protikladně. Turner i Kilian odlišovali dva typy reakcí, které nelze vzájemně spojovat, reakce kolektivní, masové a reakce individuální.

Na rozdíl od Turnera a Kiliana dospěl E. W. Shils k názoru, že pokud jde o společenskou integraci, existuje výrazná závislost mezi velkými a malými skupinami. Malé skupiny plní funkce spojené s udržováním, rovnováhou a integrací celé společnosti. Shils zformuloval své stanovisko v základních tezích v r. 1948 na základě šetření provedených s. M. Janowitzem, v nichž zkoumal integrační mechanismy primárních skupin v německém wehrmachtu (18, s. 402-417).

Klíčový význam ve vývoji názorů na masovou komunikaci je přisuzován knize E. Katze a P. F. Lazarsfelda *Osobní vliv* (1955), v níž je formulována teze o „dvoustupňovém komunikačním toku“ (the two – step flow of communica-

tion),¹²⁾ kterou vyvrcholilo úsilí o překonání „atomistického“ přístupu k masové komunikaci a k veřejnému mínění (9). Podle této teze se veřejné mínění vytváří často tak, že ideje se šíří z komunikačních prostředků k vůdcům veřejného mínění (opinion leaders) a od nich k méně aktivním skupinám obyvatelstva.

Přitom výzkumy na dané téma ukázaly, že „opinion leaders“ nebo ti, kteří mají vliv na formování mínění¹³⁾ jiných osob, nejsou vždy soustředěni na vrcholcích společenských a politických pyramid, nýbrž jsou roztroušeni v celé populaci. E. Katz s Lazarsfeldem dospívají k závěru, že každá socioekonomická skupina má vlastní „opinion leaders“, kteří hrají důležitou roli při určování postoju členů této skupiny. To ovšem neznamená, že tito „vůdčové“ nevyhnutelně uplatňují svůj vliv ve všech tematických oblastech; někdo je autoritou v otázkách politických, někdo v otázkách ekonomických atp.

Z výzkumů skupinového chování vyplynulo, že často mají na postoje a mínění lidí větší vliv ti, se kterými se střetávají na každém kroku, než „zářivé figury obývající vyšší svět“, že lidé mají tendenci zaujímat politické postoje podle svých známých a ne podle novinářů a stranických mluvčích. V důsledku toho byl proces tvorby individuálního mínění pochopen jako proces, ve kterém jednotlivci přizpůsobují své sympatie a antipatie k sympatiím a antipatiím příslušníků

¹²⁾ Hypotéza o dvoustupňovém komunikačním toku se objevila poprvé v knize *Volba lidu* (1944), jejímiž autory jsou P. F. Lazarsfeld, B. Berelson a H. Gaudet. Kniha čerpá z výzkumů, které provedl v průběhu prezidentských voleb r. 1940 P. F. Lazarsfeld a jeho spolupracovníci.

Lazarsfeldovi šlo o to zjistit, co vede lidi ke konkrétnímu volebnímu rozhodnutí. Při zkoumání tohoto problému uplatnil novou techniku, panelové dotazování: Od května do listopadu - před započítáním volební kampaně a potom v celém jejím průběhu - každý měsíc dotazoval tytéž lidi - 600 respondentů v okrese Erie County (stát Ohio). Cílem bylo ověřit vliv politické kampaně a masových sdělovacích prostředků na jejich rozhodování.

Důkazů o tom, že kampaň přímo ovlivnila změnu v hlasování lidí, se vyskytlo jen velmi málo. To však neznamenalo, že kampaň neměla žádný účinek, nebo že v určitých případech nezpůsobila změnu v názorech voličů. Její efekt spočíval především v tom, že u řady občanů upevnila původní volební záměr a u jiných zaktivizovala jejich latentní sklony. Ukázalo se, že efekt této kampaně souvisí s tím, že lidé volí „skupinově“ a že rozhodování ve skupinách ovlivňují „vůdci mínění“ (23, s. 36-38).

Hypotéza dvoustupňového komunikačního toku byla ověřena v r. 1945 výzkumem v městě Decatur (stát Illinois). Výběrový soubor tvořilo 800 žen, u nichž bylo zjišťováno, kteří jednotlivci a které prostředky masové komunikace ovlivňují jejich každodenní chování (1. nákupy pro domácnost, 2. oblékání a péči o vzhled, 3. výběr filmů, 4. vztah k místní politice a zájem o veřejné otázky). Výzkum ukázal, že každá vrstva má své „vůdce mínění“, kteří ovlivňují další příjemce. Tito „leaders“ působí především horizontálně, tj. ovlivňují příslušníky své primární skupiny, v níž jsou svým sociálním statutem rovni ostatním členům (9).

¹³⁾ Otázkou, kteří lidé ovlivňují veřejné mínění, se zabýval i R. K. Merton (výzkum provedl v jedenáctitisícovém městě ve východní části USA). Merton došel k poznatku, že neexistuje jeden, nýbrž různé typy „ovlivňovatelů“ (influentials). Sám dospěl k rozlišení dvou typů - „místního“ a „kosmopolitního“, které se liší orientací vůči svému městu. Místní ovlivňovatelé se zabývají záležitostmi místními, tj. záležitostmi dané obce, kosmopolitní ovlivňovatelé se orientují na problematiku širšího dosahu, včetně otázek mezinárodních. Merton vyslovil hypotézu, že místní ovlivňovatel je „polymorfní“, tzn. že může vyvíjet vliv v různých sférách života, zatímco kosmopolitní typ je pravděpodobně „monoforní“, tzn. specializuje se na určitou oblast (23, s. 38-40).

své skupiny¹⁴⁾ a oddělují je od pozic spojovaných s rozličnými nositeli vně této skupiny.

Některé výzkumy, realizované v pozdější době, hypotézu o dvoustupňovém toku komunikace v jejím původním smyslu zproblematizovaly, neboť sice potvrdily existenci a význam interpersonální komunikace v procesu ovlivňování, ale zároveň ukázaly i to, že interpersonální komunikace probíhá většinou až po prvním a přímém příjmu informací ze sdělovacích prostředků a že v rámci interpersonální komunikace neprobíhá pouze proces jednostranného ovlivňování, nýbrž spíše proces vzájemné výměny informací, názorů a hodnocení.

*

Sociologie veřejného mínění zaznamenala nejbouřlivější vývoj v období od druhé poloviny 30. do konce 40. let. Teoretické představy o veřejném mínění byly modifikovány v souvislosti s vývojem názorů na masovou společnost a masovou komunikaci. Sociologové zabývající se veřejným míněním začali pracovat s pojmy „primární skupina“ a „opinion leaders“. Došlo k propojení výzkumů v oblasti veřejného mínění, masové komunikace a vnitrokolektivních vztahů.

Zároveň je ovšem třeba konstatovat, že sociologická koncepce veřejného mínění zůstala – v duchu převládajícího empirismu – vlastně i nadále spíše jen souborem určitých empiricky ověřovaných hypotéz, které mají a mohou sloužit tvorbě eventuální budoucí „velké“ teorie. Již v roce 1950 a potom znovu v r. 1965 byli B. Berelson a M. Janowitz nuceni konstatovat, že stále ještě není vytvořena všeobecně akceptovaná teorie veřejného mínění a že se ani nedá předpokládat její objevení v blízké budoucnosti (10, s. 5).

Další vývoj dal tomuto názoru plně za pravdu. Sociologové, kteří se v následujících letech zabývali výzkumem veřejného mínění, potřebu teoretické sebe-reflexe příliš nepocítovali. A tak určitý pokus o formulování původní teoretické koncepce veřejného mínění vzniká až v druhé polovině 70. let. Jeho autorkou je německá socioložka Elisabeth Noellová-Neumannová.¹⁵⁾

¹⁴⁾ Podle některých autorů je jedinec ve svých postojích ovlivňován skupinou potud, pokud je to jeho referenční skupina, tj. pokud se k takové skupině sám pozitivně vztahuje. U jiných autorů naproti tomu výrazněji vystupuje do popředí moment nutnosti přizpůsobit se kolektivu, důraz na skupinový tlak ke konformismu.

¹⁵⁾ Noellová prezentovala své pojetí v knize s výmluvným názvem *Spirála mlčení* a s podtitulem *Veřejné mínění – naše sociální kůže*, která vyšla v r. 1980. Práce byla záhy přeložena také do angličtiny, poté do japonštiny a v r. 1989 byla s titulem *Veřejné mínění objev spirály mlčení* vydána její přepracovaná verze.

2. SPIRÁLA MLČENÍ

Noellová chápe veřejné mínění jako dynamický jev, ve kterém klíčovou roli hraje mlčení a mluvení. Své úvahy rozvíjí na základě hypotézy mlčení, kterou ověřuje pomocí testů použitých v demoskopických výzkumech. Mluvení a mlčení, respektive připravenost mluvit či mlčet rozhodují o názorovém klimatu. Jedni, ti halasnější, na veřejnosti dominují, druzí se z veřejného obrazu ztrácejí, protože mají „němá ústa“. Tábor, který vykazuje větší připravenost mluvit, vyjádřit svůj názor, působí silněji a ovlivňuje tím i jiné, zejména nerozhodné. Ti, kteří se z veřejnosti vytrácejí (jinými slovy – prohrávají), tendují k mlčení (mlčící může být za určitých okolností i většina). O mluvení a mlčení hovoří Noellová v širokém slova smyslu. V souvislosti s volebními boji může „mluvení“ znamenat např. i viditelné nošení odznaků nebo novin určité politické strany, vylepování jejich samolepek a plakátů, rozdávání letáků apod.

Badatelka si pojem spirála mlčení (Schweigespirale) nevybrala náhodou. V jejím výkladu označuje spirálovitě se rozvíjející proces, který lze popsat takto: Existuje určitý názor, který není veřejně vyslovován, a protože lidé, kteří jej zastávají, vidí, že nejde o názor, který by bylo vhodné veřejně vyslovovat, raději mlčí. Názor se oslabuje, mlčení se šíří, spirála mlčení se roztáčí. Tento jev má samozřejmě i druhou stránku: Roste síla názoru, který je vyslovován veřejně. Noellová chápe spirálu mlčení jako proces vzniku a vývoje veřejného mínění.

Mlčení musí mít pochopitelně nějaký důvod. Je jím to, že veřejné mínění představuje vůči individuu nátlak a hrozbu. Hybnou silou, která uvádí do pohybu spirálu mlčení, je strach z izolace (Isolationsfurcht). Noellová v této souvislosti cituje A. Tocquevilla, podle něhož se lidé více bojí být výjimeční než se mýlit. Proto se přidávají k davu, aniž by si mysleli to co on. Strach ze společenské izolace nutí člověka, aby se bál odchylek a usiloval o to být druhými uznáván. Jestliže se jedinec nechce ztotožnit s dominujícím názorem („nechce být s vlky“), má ještě jednu možnost, mlčet a být trpěn.

Veřejné mínění, to jsou podle Noellové ta mínění a způsoby chování, které je možno, respektive nutno vyjádřit nebo projevit na veřejnosti, nemáme-li se společensky izolovat. Všechny jevy veřejného mínění mají společné to, že představují pro individuum izolační hrozbu.¹⁶⁾ Názorové klima je kolísající, měnlivé, měnící se a nejisté. Vůči jednotlivci představuje něco, před čím nelze uniknout

¹⁶⁾ Poznamenejme však, že přes kategorickou formulaci uvedených tezí Noellová nechápe (a jako výzkumnice ani nemůže chápat) veřejné mínění jen v této vyostřené, polarizované podobě, ale je si vědoma i existence rozštěpeného, pluralistického veřejného mínění. Např. při volebním rozhodování mezi několika politickými stranami nehraje podle Noellové takovou roli to, která strana má většinu (tj. ke které straně se přiklání nejvíc lidí vůbec), ale to, jaké jsou volební záměry většiny té společenské skupiny, ke které člověk náleží. Jde tedy o to neizolovat se ve vlastním prostředí.

2. SPIRÁLA MLČENÍ

Noellová chápe veřejné mínění jako dynamický jev, ve kterém klíčovou roli hraje mlčení a mluvení. Své úvahy rozvíjí na základě hypotézy mlčení, kterou ověřuje pomocí testů použitých v demoskopických výzkumech. Mluvení a mlčení, respektive připravenost mluvit či mlčet rozhodují o názorovém klimatu. Jedni, ti halasnější, na veřejnosti dominují, druzí se z veřejného obrazu ztrácejí, protože mají „němá ústa“. Tábor, který vykazuje větší připravenost mluvit, vyjádřit svůj názor, působí silněji a ovlivňuje tím i jiné, zejména nerozhodné. Ti, kteří se z veřejnosti vytrácejí (jinými slovy – prohrávají), tendují k mlčení (mlčící může být za určitých okolností i většina). O mluvení a mlčení hovoří Noellová v širokém slova smyslu. V souvislosti s volebními boji může „mluvení“ znamenat např. i viditelné nošení odznaků nebo novin určité politické strany, vylepování jejich samolepek a plakátů, rozdávání letáků apod.

Badatelka si pojem spirála mlčení (Schweigespirale) nevybrala náhodou. V jejím výkladu označuje spirálovitě se rozvíjející proces, který lze popsat takto: Existuje určitý názor, který není veřejně vyslovován, a protože lidé, kteří jej zastávají, vidí, že nejde o názor, který by bylo vhodné veřejně vyslovovat, raději mlčí. Názor se oslabuje, mlčení se šíří, spirála mlčení se roztáčí. Tento jev má samozřejmě i druhou stránku: Roste síla názoru, který je vyslovován veřejně. Noellová chápe spirálu mlčení jako proces vzniku a vývoje veřejného mínění.

Mlčení musí mít pochopitelně nějaký důvod. Je jím to, že veřejné mínění představuje vůči individuu nátlak a hrozbu. Hybnou silou, která uvádí do pohybu spirálu mlčení, je strach z izolace (Isolationsfurcht). Noellová v této souvislosti cituje A. Tocquevilla, podle něhož se lidé více bojí být výjimeční než se mýlit. Proto se přidávají k davu, aniž by si mysleli to co on. Strach ze společenské izolace nutí člověka, aby se bál odchylek a usiloval o to být druhými uznáván. Jestliže se jedinec nechce ztotožnit s dominujícím názorem („nechce být s vlky“), má ještě jednu možnost, mlčet a být trpěn.

Veřejné mínění, to jsou podle Noellové ta mínění a způsoby chování, které je možno, respektive nutno vyjádřit nebo projevit na veřejnosti, nemáme-li se společensky izolovat. Všechny jevy veřejného mínění mají společné to, že představují pro individuum izolační hrozbu.¹⁶⁾ Názorové klima je kolísající, měnlivé, měnící se a nejisté. Vůči jednotlivci představuje něco, před čím nelze uniknout

¹⁶⁾ Poznamenejme však, že přes kategorickou formulaci uvedených tezí Noellová nechápe (a jako výzkumnice ani nemůže chápat) veřejné mínění jen v této vyostřené, polarizované podobě, ale je si vědoma i existence rozštěpeného, pluralistického veřejného mínění. Např. při volebním rozhodování mezi několika politickými stranami nehraje podle Noellové takovou roli to, která strana má většinu (tj. ke které straně se přiklání nejvíc lidí vůbec), ale to, jaké jsou volební záměry většiny té společenské skupiny, ke které člověk náleží. Jde tedy o to neizolovat se ve vlastním prostředí.

(o názorovém klimatu rozhoduje mluvení a mlčení). Spirála mlčení je reakce na změny názorového klimatu. Ten, kdo se cítí být v souladu s dominujícím názorem, je ochotnější své mínění projevovat veřejně. „Pocit, že jde člověk s duchem doby, rozvazuje jazyk.“

Noellová dokazuje, že lidé pozorují okolní svět a vnímají, jaké je mínění většiny lidí. Jednotlivec jedná na veřejnosti se znalostí veřejného mínění a ví, jakými názory se může izolovat. To je také článek, který spojuje individuální a společenskou sféru; ne nějaké kolektivní vědomí, nýbrž schopnost individua vnímat názorové klima (15, s. 90).

Veřejné mínění má ve společnosti autoregulační funkci. Je schopné pohnout s jednotlivcem i proti jeho vůli. Představuje tedy vůči jednotlivci konformní tlak. Pohádka o císařových nových šatech je pohádkou o veřejném mínění.

Tlak veřejného mínění na jednotlivce představuje jeden z mechanismů sociální kontroly. Noellová konstatuje, že počínaje E. Rossem se právě tato funkce přestala s veřejným míněním spojovat, hovoří se o sociální kontrole, ale ne už o veřejném mínění (to je od té doby spojované především s politickou sférou a chápáno zúženě jako instituce kriticky kontrolující vládu).

Veřejnost může fungovat jako hrozba i díky tomu, že má možnost žádat a nežádoucí chování oceňovat a sankcionovat. Na tresty, kterými veřejnost disponuje, je člověk obzvláště citlivý, neboť se jedná o tresty na cti, ponižující jej v očích ostatních. Středověk měl svůj pranýř, v dnešní době mohou být lidé pranýřováni např. sdělovacími prostředky.

Vedle masy, která své chování podřizuje veřejnému mínění, jsou ve společnosti i takoví jednotlivci nebo skupiny lidí, kteří se hrozby společenské izolace nebojí. Ti také mohou veřejné mínění změnit. Jsou to kacíři, avantgardisté nebo outsideři. Spolu s nimi existují i zvláštní skupiny, které Noellová označuje jako „tvrdé jádro“. I ony představují jakousi výjimku z pravidla. Nenechají se izolační hrozbou ovlivnit, protože s izolací počítají (v tom jsou podobny avantgardistům), a jsou s to „ukázat veřejnosti záda“. Noellová konstatuje, že i ti, kteří mění veřejné mínění, využívají mechanismů spirály mlčení. Jestliže je tedy veřejné mínění pro jedny tlakem ke konformitě, představuje pro druhé páku k dosažení změny (15, s. 204).

Koncepce veřejného mínění předkládaná Noellovou je nepochybně originální a podnětná. Námitky může vzbuzovat především její určitá jednostrannost. Pojetím veřejného mínění jako konformního tlaku a izolační hrozby autorka načrtává dosti neutěšenou vizi komunikačních procesů, v nichž dominuje pocit ohrožení vedoucí ke konformitě a potlačování skutečného názoru. Je otázkou, do jaké míry má tato vize obecnou platnost a do jaké míry odpovídá určité konkrétní společnosti v určité konkrétní době.

LITERATURA

1. *ADAMEC, Č.*: Počátky výzkumu veřejného mínění u nás. Sociologický časopis, 1966, č. 1.
2. *ALLPORT, F. H.*: Toward a Science of Public Opinion. In: Communications and Public Opinions. A Public Opinions Quarterly Reader. Edited by: Carlson, R. O., New York, Praeger Publishers 1975.
3. *CANTRIL, H.*: The Invasion from Mars. Princeton University Press 1940.
4. *DAVIS, J. A.*: The Sociology of Attitudes. In: American Sociology. Perspectives, Problems, Methods. Edited by: Parsons, T., New York, Basic Books, Inc., Publishers 1968.
5. *DAVISON, W. P.*: Veřejné mínění. In: Studijní a informační materiály II., Praha, ÚVVM ČSAV 1970, s. 6.
6. *HYHLÍK, F., NAKONEČNÝ, M.*: Malá encyklopedie současné psychologie. Praha, SPN 1973.
7. *CHILDS, H. L.*: An Introduction to Public Opinion. New York, J. Wiley and Sons, Inc. 1940.
8. *CHILDS, H. L.*: Public Opinion: nature, formation, and role. Princeton, New Jersey, D. van Nostrand Co., Inc. 1965.
9. *KATZ, E., LAZARUSFELD, P. F.*: Personal Influence, The Part Played by People in the Flow of Mass Communications. New York, The Free Press 1966.
10. *KATZ, D.*: The Functional Approach to the Study of Attitudes. In: Reader in Public Opinion and Communication, Edited by: Berelson, B., Janowitz, M., New York, The Free Press 1967, s. 55.
11. *KUŚMIERSKI, S.*: Swiadomość społeczna opinia publiczna, propaganda. Warszawa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987.
12. *LASSWELL, H. D.*: The Structure and Function of Communication in Society. In: Reader in Public Opinion and Communication. New York, The Free Press 1967.
13. *MONROE, A. D.*: Public Opinion in America. New York, Dodd, Mead and Co. 1975.
14. *NAKONEČNÝ, M.*: Sociální psychologie. Praha, Svoboda 1970.
15. *NOELLE-NEUMANN, E.*: Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – Unsere soziale Haut. München, Piper 1980.
16. *OPPENHEIM, A. N.*: Mínění. In: Studijní a informační materiály II, Praha, ÚVVM ČSAV 1970.
17. *POSPÍŠIL, B.*: Co jest veřejné mínění? Veřejné mínění. List Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění, 1946, č. 2.
18. *SHILS, E. A., JANOWITZ, M.*: Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II. In: Reader in Public Opinion and Communication. New York, The Free Press 1967.
19. *ŠICHIRJOV, P. N.*: Issledovanija socialnoj ustanovki v SŠA. Voprosy filosofii, 1973, č. 2.
20. *THOMAS, W. I., ZNANIECKI, F.*: The Polish Peasant in Europe and America. (1.), New York, A. Knopf 1927.
21. *YOUNG, K.*: Handbook of Social Psychology. London, Kegan, Trench, Trubner and Co. 1946.
22. *YOUNG, K., LINTON, F.*: Social Psychology and Sociology. In: Becker, H., Boskoff, A.: Modern Sociological Theory in Continuity and Change. New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1957.
23. *WRIGHT, C. R.*: Sociologie hromadného sdělování. Sešity novináře. 1968, č. 1.

Towards the History of the Sociology of Public Opinion

S u m m a r y

The sociology of public opinion underwent its most tumultuous development in the period from the second half of the thirties to the end of the forties. Then it was being shaped in close connection with social psychology, especially its part concerned with attitudes. Theoretical concepts of public opinion were modified in connection with the development of ideas of mass society and mass communication. Investigation in the fields of public opinion, mass communication and inter-collective relations was correlated. In spite of all this, during the following decades, the sociological conception of public opinion remained - in the spirit of pervading empiricism - merely a collection of empirically verified hypotheses which were to serve the formation of a possible future „great“ theory. An attempt, in late seventies, to surpass this state is represented by the conception of the „spiral of silence“, whose author is the German sociologist Elisabeth Noelle-Neumann. All phenomena of public opinion, according to Noelle, have this in common: they represent a threat of isolation for the individual. Public opinion represents opinions and manners of behaviour one is permitted or required to express in public in order not to be socially isolated. With her conception of public opinion as a conformative pressure and isolation threat, Noelle outlines a picture of communicative processes in which the dominant emotion is one of being threatened, which leads to conformism and suppression of one's real opinion.

JIŘÍ BURIÁNEK

KE KOŘENŮM SPORU O METODU EMPIRICKÉ SOCIOLOGIE

(Lazarsfeldovská a blumerovská koncepce operacionalizace)

Problém operacionalizace patří nesporně k těm, v nichž se koncentrují probíhající spory o metodu v empirické sociologii. Někdy jsou poněkud zjednodušeně vykládány jako protiklad kvantitativních a kvalitativních metod, tak či onak však mají hlubší teoretické pozadí. V této stati chceme postihnout některé základní zdroje řešení exponovaného problému, nikoliv ovšem v rovině výchozí filozofických (tradice pozitivistická, fenomenologická, dialektická), nýbrž cestou porovnání dvou hlavních vývojových linií v sociologii. Tuto selekci lze odůvodnit i tím, že oběma trajektoriím se u nás v minulém období nedostalo náležité pozornosti.

Odkazy k problému operacionalizace v naší literatuře je možno hodnotit vskutku jako skromné. Např. V. Lamser naznačil spojení mezi teoreticky definovanou vlastností a operativní definicí znaku, přičemž tuto chápal jako provizorní stav.¹⁾ Operacionální definice samozřejmě není cílem sama o sobě a plní výrazně instrumentální funkci v procesu poznání, potřeba její průběžné precizace však mohla být podle našeho názoru vyjádřena přesněji. Přitom byl příznačně zdůrazněn význam teorie pro empirické bádání.

Pozornost zasluhuje práce P. Perglera a kol., v níž se na jedné straně zdůrazňuje nutnost redukce a rozkladu sledovaných jevů, na druhé straně se připomíná význam pracovních hypotéz jako zprostředkujícího článku mezi nutnými teoretickými východisky a technikami sběru dat. Hypotézy musí pracovat „nejen s jednoduše definovanými elementárními pojmy, ale musí to být pojmy v objektivní realitě sledovatelné nebo takové, ke kterým je možno přiřadit sledovatelný ukazatel (indikátor), který se zkoumaným jevem vysoce koreluje.“²⁾ Koncepce elementárních pojmů představuje pokus o vyjádření reduktivního a aproximativního

¹⁾ V. Lamser, *Základy sociologického výzkumu*, Praha 1966, str. 135.

²⁾ P. Pergler a kol., *Výbrané metody a techniky sociologického výzkumu*, Praha, Svoboda 1969, s. 158.

charakteru operacionální definice, nebyla však – podobně jako pojetí elementárního jevu – rozpracována podrobněji.

Jediným pojednáním reflektujícím nejen základní obrysy, ale i hloubku problému se stalo heslo M. Petruska v Malém sociologickém slovníku (1970). Uvedlo ve známost klasické koncepce Lundbergovy, Zetterbergovy a Bierstedtovy, ba dokonce zachytilo i kritický přístup H. Blumera. Méně pozornosti věnovalo pojetí operacionalizace u P. F. Lazarsfelda. Nicméně právě teoretický rozměr problému, jenž zde byl poprvé exponován, nebyl v následujícím období dostatečně využit. Explicitní úvahy o problému operacionalizace se sice v naší literatuře 70. let (F. Zich, D. Holda) objevují, leč právě jen v poloze reakce na projevy empiricismu v praxi sociologických výzkumů.

K tradičně rozpracovávaným tématům patřila tvorba a využití sociálních ukazatelů. Obširnější diskusi k pojetí ukazatele ovšem nehodláme otevírat – u nás již byl problém zpracován (M. Illner, M. Foret, *Sociální ukazatele*, 1984) a další náhled poskytuje např. A. V. Kabyšča.³⁾ Kabyščovo stanovisko je podnětné v tom, že přisuzuje proměnné status ukazatele jen tehdy, může-li být údaj interpretován. Ke konstrukci ukazatele mohou sloužit různé metody. Autor uvažuje o jednotném komplexu jev (objekt) – instrument – data. Ukazatel je vždy součástí nějakého teoretického modelu.

K systémové expozici problému operacionalizace přispěl později také I. Možný, který zdůraznil reverzibilitu procesu zahrnujícího přechod z kontextu výzkumu (kde samozřejmě dochází k teoretickému vymezení objektu) do kontextu zjišťování a dále pak do kontextu zpracování, analýzy a konečně interpretace, v níž se vlastně vracíme nazpět do původního kontextu výzkumu (tentokrát od objektu k teorii).⁴⁾

V naší sociologii se až s odstupem projeví myšlenkové impulsy fenomenologické sociologie, zejména pak etnometodologická kritika tradiční pozitivistické epistemologie. V přístupech M. Gregora k problémům sociologie práce se samozřejmost principu operacionalizace vážně bere v pochybnost a kladou se otázky po alternativních variantách řešení. Operacionalizaci jistě nemůžeme považovat za univerzální postup: asi sotva bychom ho mohli naroubovat například na Weberovy ideální typy. Není však korektní vinit operacionalizaci za to, že uživatel zjednodušeně interpretuje obsah ukazatele. Dnešní sociolog si je prostě vědom provedené redukce a nemusí se touto skutečností trvale trýznit. Sociologie se nadto natolik adaptovala na užití vícedimenzionálních technik analýzy dat, že ji nemusí zaskočit ani okolnost, že při práci s celým souborem indikátorů „naznačuje přítomnost více dimenzí existenci ještě dalších aspektů, které zpochybňují

³⁾ Srovnej E. P. Andrejev a kol., *Socialnyje issledovanija: postrojenije i sravněnije pokazatělej*, Nauka, Moskva 1978, str. 25–26.

⁴⁾ I. Možný, *Základy strojového zpracování dat pro sociology*, FF UJEP Brno, 1984, str. 20.

operacionalizaci“.⁵⁾ Tuto tezi bych chápal raději jako poukaz na nutnost kriticky prověřit každý výsledek a na relativnost každého závěru.

Původní koncept operacionalizace samozřejmě nepočítal s jinými než klasifikačními pojmy a moderní teorie fuzzy-množin staví mnohé problémy do poněkud jiného světla. S ohledem na specifiku sociálních jevů přitahuje stále více pozornosti sociologů typologická procedura. Nicméně citovaný autor nakonec sám původně velmi kritický osten obrušuje přiznáním, že „podchytit typologicky takové subtilní jevy, jako je pracovní klima, je nesnadné,“ přičemž ale (naštěstí) „pracovní klima se ... dá registrovat dotazy, třeba standardizovaným rozhovorem.“⁶⁾ I tady je nakonec operacionalizace vzata na milost, což nekonstatujeme škodolibě, nýbrž s vědomím potřeby rozvoje metodologie v podobě pole různých možností.

Přiznáváme, že pohlížíme s jistou nedůvěrou na různé úhybné manévry, jakkoli jsou někdy originální a přispívají druhotně k rozpracování původního konceptu. K obchvatu se propracovali A. Hirner a J. Schenk nastolením problému **identifikace**. J. Schenk navrhl, aby pojem identifikace nahradil dříve užívaný koncept operacionalizace, resp. aby operacionalizaci postavil na jiný základ.⁷⁾ Tento pojem navozuje přinejmenším jeho principiální kritika operacionalizace v pojetí P. F. Lazarsfelda. Původní koncepce Hirnerova ovšem chápala identifikaci jako předstupeň operacionalizace, kterým sledujeme „vypreparování zkoumaného jevu do kvalitativně ryzí podoby..., aby bylo možno na úrovni existujících poznatků postavit teoretický model, použitelný jako nástroj analýzy jakéhokoliv případu zkoumaných jevů“.⁸⁾ Fakticky jde o výchozí pojmový model, který vychází z teorie, ale umožňuje pokročit k přímému empirickému pokrytí (s tím počítají i M. Illner a M. Foret).

Jakkoli se tedy naše sociologie snažila vyrovnat s problémem operacionalizace z různých pozic, přesto registrujeme příznaky jejího zaskočení nástupem interpretativní sociologie. Již od šedesátých let se klasický operacionalismus zdál být historickou epizodou – poslední známější souhrnnou prací o něm je již letitá studie A. C. Benjamina z roku 1955.⁹⁾ Podle názoru H. Hartmanna¹⁰⁾ to byl právě Lazarsfeldův „pojmový konstruktivismus“, jenž záhy zastínil či doslova pohřbil onen původní, „exkluzivní“ operacionalismus.

Ve sporu o metodu se však projevil reálný deficit, jenž byl sociology tu více, tu méně intenzivně pociťován. Některé pojmy byly skutečně z vědy postupně

⁵⁾ M. Gregor, *Sociologie práce*, SPN Brno 1988, str. 14.

⁶⁾ Tamtéž, str. 24.

⁷⁾ J. Schenk, *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*, Bratislava, Pravda 1981, str. 59–60, též str. 28.

⁸⁾ A. Hirner, *Ako sociologicky analyzovať*, Bratislava 1976, str. 326.

⁹⁾ A. C. Benjamin, *Operationism*, Springfield 1955.

¹⁰⁾ H. Hartmann, *Empirische Sozialforschung*, Juventa Verl., München 1970, str. 77.

exkomunikovány a do plánů empirických výzkumů se dlouhodobě nedostávaly. V teoretické rovině se ještě sem tam některý ze sociologů dotkl například problematiky lásky (stačí připomenout E. Fromma), její empirické zkoumání (nad rámec běžné osobní zkušenosti) však již nepatřilo k dobrému tónu. Totéž pak možno říci i o pojmech dalších, které čekaly na svůj come-back právě až do doby fenomenologického ataku. Ani ten však nepřišel zčistajasna: metodologické alternativy byly již předtím signalizovány v díle Herberta Blumera.

KONCEPCE OPERACIONALIZACE P. F. LAZARSEFELDA

Paul Felix Lazarsfeld, který vytvořil vskutku klasickou koncepci operacionalizace, patří mezi čelné představitele neopozitivismu, třebaže ani zdaleka nepřijímal všechny jeho postuláty. Především počítal s jistou specifikou společenských věd a projevoval velký smysl pro rozhodující kritérium praxe (samozřejmě ve smyslu praxe výzkumné).¹¹⁾ Přitom zároveň pohlížel značně skepticky na paletu teoretických přístupů reprezentujících tehdejší sociologii. Přesto však jeho zásadně ateoretická orientace neznamena podlehnutí primitivnímu empiricismu. V tomto směru bezesporu těžil ze své dlouholeté spolupráce právě s R. K. Mertonem. Mnohé ze svých liberálně-pozitivistických názorů přenesl například na svého žáka a propagátora R. Boudona, který pak projevil větší smysl pro obecně metodologické a kategoriální analýzy, na druhé straně však hájil zásadní stanoviska cestou kritiky názorů „odrodivšího se“ C. Hempela.

Lazarsfeld především odmítl mnohdy *ad hoc* založené vymezení různých rysů, jež bývá více než problematické. Nastoluje problém definování proměnných. Ty chápe v širokém smyslu jako konstrukty směřující k operacionalizaci, přičemž proměnná vždy sleduje klasifikační aspekt. Souvisí to s jeho názorem na význam kvantifikace: „Moderní kvantitativní metody jsou mnohem čistější a pružnější, než si myslí kritikové, kteří je neznají.“¹²⁾

Při tvorbě proměnných je nutno definovat a operacionalizovat výchozí pojmy. Tady ovšem Lazarsfeld vychází především z vlastní představy výzkumníka, ze sociální zkušenosti. Jeho koncepce operacionalizace rozlišuje čtyři základní etapy:¹³⁾

1. Reprezentace **představy pojmu**, která je mnohdy vymezena víceméně intui-

¹¹⁾ P. F. Lazarsfeld, *Wissenschaftslogik und empirische Sozialforschung*, in: Topitsch, E. (ed.), cit. d., str. 42–43.

¹²⁾ P. F. Lazarsfeld, *Philosophie des sciences sociales*, Gallimard 1970, str. 264.

¹³⁾ Tamtéž, viz dále R. Boudon, *Les méthodes en sociologie*, Press. Univ. de France, 1969, nebo též R. Boudon, P. F. Lazarsfeld, *Le vocabulaire des sciences sociales*, Paříž, Mouton 1965.

tivně. Je ale třeba vidět, že Lazarsfeld spíše vyčítal teoretické sociologii to, jak vágní a intuitivní byly některé používané pojmy. Výchozí představa zůstávala v důsledku toho v ne vždy příliš určité podobě.

2. **Specifikace pojmu**, které se dosahuje vytvořením spektra indikátorů. Užívá se zde výše naznačené rozčlenění pojmu na dimenze, na jeho jednotlivé aspekty. Komponenty je „možno dedukovat analyticky z obecných pojmů, jež je zahrnují“, nebo empiricky ze struktury jejich interkorelací.

3. **Výběr indikátorů**, při kterém pokrýváme vybrané dimenze jednotlivými indikátory. Z jejich nekonečného množství je třeba vybrat omezený počet s ohledem na konkrétní situaci výzkumu, na charakter objektu – podle vlastního autorova příkladu nemá smysl ptát se na provozování hazardních her v klášteře (i když...). Ohled na kontext výzkumu představuje samozřejmě zcela správnou zásadu a naznačuje situační charakter operacionální definice. Hlavním zdrojem hledaných indikátorů nadále zůstává zkušenost každodenního života (přirozeně nikoli ve fenomenologické interpretaci). Kdyby tato zásada byla důsledně dodržována, bylo by možné odrazit námitku vedenou právě z fenomenologických pozic, že totiž konstrukce standardizovaných proměnných nutně vede k nedorozumění v komunikaci s respondentem, k vytváření jakéhosi umělého světa výzkumu apod.

Pro Lazarsfelda je vztah mezi jednotlivým indikátorem a operacionálním pojmem pravděpodobnostní, a i když pojem rozkládáme na jednotlivé indikátory, ty nemají svůj smysl jednotlivě, ale jenom jako soubor indikátorů. Zde však je nutno předpokládat značný rozdíl mezi ukazateli přímými a nepřímými, anebo – v terminologii S. Nowaka – ukazateli definičními, empirickými a inferenčními.

4. **Formování znaku**, který může nabýt i podoby indexu. Jde pak o etapu syntézy elementů. Lazarsfeld velice často uvažuje o vytvoření nějaké měřicí škály (viz hojně citovaný příklad výzkumu autoritářské osobnosti).

Dynamika předkládaného pojetí spočívá dále v tom, že se počítá s variabilitou a zaměnitelností indikátorů. To předpokládá také pečlivou analýzu vzájemných korelací jednotlivých proměnných. Tím problém přechází do své postempirické fáze: analýza dat současně zahrnuje prověřování původních operacionálních východisek. Autor si je vědom, že různé systémy indikátorů mohou poskytnout stejný obraz daného jevu. To vše zavazuje výzkumníka k prověřování validity výsledků měření, k jejímu trvalému sledování.

R. Boudon později zdůraznil, že Lazarsfeldovy principy jsou výsledkem „nikoli metodologie a priori, nýbrž reflexe výzkumů prováděných sociology“. ¹⁴⁾ V tom můžeme zahlédnout jak ocenění (smyslu pro realitu výzkumné praxe), tak nevysovenou výtku (až přílišný pragmatismus). Případá nám poněkud paradoxní, že v rozebíraném pojetí se operacionalizace zaměřuje spíše na pojem a na kon-

¹⁴⁾ R. Boudon, *Les methodes en sociologie*, Press. Univ. de France, 1969, str. 49.

krétní výzkumný záměr než na samu realitu, třebaže z ní v prvním kroku vychází.

Ač P. F. Lazarsfeldovi nesporně náleží jistý primát, nelze nevidět některé starší gnozeologické zdroje. Sám autor často cituje či připomíná E. Durkheima a jeho empirické analýzy, zejména pak následující pravidlo: „Za předmět bádání volme vždy jen skupinu jevů předem definovaných určitými vnějšími znaky, jež jsou jim společné, a zařaďme sem všechny jevy, jež odpovídají této definici.“ Zárukou objektivit je vyjádření jevů ne podle nějakého „rozumového pojetí, ale podle jejich vlastností“.¹⁵⁾ I pro Durkheima bylo samozřejmostí vycházet z běžných, „vulgárních“ pojmů, které pak byly dotvářeny formou induktivního empirického definování.

Ateoretické východisko procesu operacionalizace nemůže být považováno za přínos Lazarsfeldovy koncepce. Kladně lze hodnotit poukaz na význam utváření pojmů, byť omezený rámcem jejich operacionálního definování. Lazarsfeld zásadně neodmítal kvalitativní metody ani výzkum skupinových fenoménů – zdůrazňoval však význam rozkladu jevů a obtíže sledování kontextuálních proměnných.¹⁶⁾ Problémy zkoumání složitých fenoménů (např. pojem koheze) se snaží řešit za pomoci rozlišení indikátorů expresivních a prediktivních. První označují vlastnosti objektu (struktury), druhé predikují jeho chování. Indikátory však musejí být vždy pojmy klasifikačními a musejí vycházet z empirie.¹⁷⁾

Jeho základní stanovisko spočívá v názoru, že obecné propozice jsou:

- složeny z elementů
- vyžadujících vymezení komparovatelných vlastností,
- které nabývají určitých hodnot (stávají se proměnnými)
- a jsou korelovány.¹⁸⁾

Lazarsfeld považoval za operacionální definici prostě soubor indikátorů, který přiřazujeme k určitému pojmu.¹⁹⁾ V tom ještě navazoval na Bridgmana i Lundberga. S odkazem na Mertonovu koncepci „respecifikace“ však připouštěl i postup odlišný, kdy se na základě pozorování skutečnosti dospívá k pojmu a kdy se odhalená diskriminanta stává proměnnou. Třebaže tento postup provázal především kvalitativní výzkumy (nezřídka spíše sociálně antropologického zaměření), i mnohé z moderních multivariačních metod analýzy dat potvrzují jasnozřivost této myšlenky. Lazarsfeld též poukazoval na riziko nadprodukce položek, proměnných a nových konstruktů a doporučoval nejen zkoumání jejich vzájemných korelací, ale i vztahů k vnějším proměnným.

¹⁵⁾ E. Durkheim, *Pravidla sociologické metody*, Praha 1926.

¹⁶⁾ Srovnej též P. F. Lazarsfeld, in: *Sociologija segodnja (Sociology Today)*, Moskva 1965.

¹⁷⁾ P. F. Lazarsfeld, *Philosophie des sciences sociales*, Gallimard 1970. str. 276 an.

¹⁸⁾ Srovnej P. L. Kendall, *The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld*, Col. Un. Press, N. York, 1982, str. 226.

¹⁹⁾ Srovnej též P. F. Lazarsfeld, *Metodologické problémy empirického výzkumu* in: *Vědecké informace Ústavu sociálně politických věd UK*, 68/4, Praha 1968.

Rámec naší studie přesahuje celá Lazarsfeldova koncepce interpretace, usilující o postihu kauzality v rovině analýzy dat. Také v jejím rámci se uplatnil jeho smysl pro hloubku analýzy a pro dynamiku vztahů – viz princip testování skryté proměnné, teorie latentních struktur. Pozorujeme zde snahu o překonání nedostatků plochého, popisného empiricismu a možná i nedostatků vlastních východisek operacionalizace. Lazarsfeld dokonce několikrát postuloval systémový přístup k tvorbě soustav ukazatelů a alespoň kladl otázku, zda je ke skládání indikátorů do znaku nutná nějaká teorie. Nezříkal se úplně ani výsledků kvalitativních metod, zajímaly ho ovšem především jako zdroj indikátorů, jako předběžné klasifikace. Spatřoval v nich cestu k intuitivní konstrukci typů. Lazarsfeldův zájem však šel dál: právě v souvislosti s operacionalizací je třeba připomenout jeho dnes rovněž klasickou koncepci **typologických operací** v prostoru znaků.

P. F. Lazarsfeld společně se svým žákem Allenem H. Bartonem²⁰) vyšli z představy prostoru atributů, jimiž je charakterizován každý sociální jev. Relevantní vlastnosti tvoří jakési osy v prostoru a každá z nich může být považována za jednu z dimenzí. K reprezentaci takové dimenze stačí jeden znak, který nabývá přinejmenším dvou hodnot. Při užití dvou dimenzí tak vzniká znakový prostor, resp. minimálně čtyři teoreticky možné varianty jevu. V daném prostoru je pak možno uplatnit základní **typologické operace**, které mohou dále strukturovat jev a převést původní, úplnou, a z toho důvodu často formálně klasifikační typologii na nové operacionální schéma, na reálnou typologii. Obvykle přitom usilujeme o snížení dimenzionality prostoru, o vytvoření lepších předpokladů pro interpretaci typů, anebo – v případě, že typologizace předchází měření – o adekvátnější operacionální definici jevu.

Velmi užitečná je první z navržených operací, totiž **redukce**. Umožňuje převést často širokou varietu možných kombinací znaků na několik základních a vnitřně konzistentních typů (včetně vyloučení variant evidentně nesmyslných). Lazarsfeld rozlišuje redukci **funkcionální, numerickou a pragmatickou**. První nastupuje tam, kde existuje určitá závislost mezi některými dimenzemi, druhá je typická například pro vytváření pořadových indexů. Pragmatická redukce odráží určitý badatelský záměr, a je proto z hlediska konceptu operacionalizace nejdůležitější. Vychází totiž z jistých apriorních předpokladů výzkumu.

Substrukce reprezentuje svým způsobem opačný postup, kdy je k pojmu vlastně dohledáván znakový prostor. Tím se mohou vyjevit i dimenze dosud nepředpokládané. Předjímá se zde idea dimenzionální analýzy, která v tomto případě umožňuje dostat se „nazpět“ do úplné typologie. I to má z hlediska tvorby operacionální definice značný význam.

Pozornost ovšem zasluhuje i třetí z uvažovaných operací: **transformace** je

²⁰) A. H. Barton, *The Concept of Property-Space in Social Research*, in: Lazarsfeld, P. F., Rosenberg, H. (ed.). *The Language of Social Research*, New York, 1965.

definována jako přechod z jednoho znakového prostoru do druhého. Lazarsfeld tu počítá s reálnou variabilitou operacionálních určení jednotlivých dimenzí, s rozmanitostí výzkumných záměrů apod. Při transformaci se současně využívají principy redukce i substrukce, dochází vlastně k určité reinterpetaci (obvykle na bázi již získaného empirického materiálu). Z hlediska operacionálních předpokladů reanalýzy jde o velmi důležitý princip. Otevírá též cestu k úvahám o modelování.

Lazarsfeld považuje typologii spíše za nadstavbu nežli za nástroj operacionalizace. Ukazuje však poměrně přesvědčivě, že operacionální definice může na jedné straně redukce úspěšně využít, na druhé straně redukce svým způsobem překonat (substrukce ji vlastně invertuje). Potvrzuje tím vskutku aproximativní charakter operacionální definice, fakticky toleruje různé způsoby přiblížení se k jevu.

Lazarsfeldovo dílo pozoruhodným způsobem obsáhlo klíčové problémy empirického výzkumu. Vyúsťuje ve spíše umírněný, osvícený pozitivismus, citlivě reflektující výzkumnou praxi, které ovšem slepě nepodléhá. Zakládá celý proud (R. Boudon, H. M. Blalock) tzv. metodologického pozitivismu²¹⁾ usilujícího o sblížení teoretických a empirických přístupů.

Přesto však je možno Lazarsfeldovi vytknout, že vztahy mezi prvky jsou identifikovány a prověřovány až *ex post*. Jeho operacionální definice si podržují taxativní ráz, nabývají podoby souhrnu, výčtu znaků. Mohou sklouznout k empiricistickým praktikám, kdy se na základě *ad hoc* vytvořené „definice“ stanoví „přiměřený“ počet indikátorů (s možností jejich dodatečné selekce). O vzájemných vztazích mezi prvky se uvažuje až při analýze korelací, která arcíť může vyústit i v úvahu o zastupitelnosti indikátorů, případně o nějaké latentní struktuře, která leží někde „v pozadí“. K hlubší strukturaci operacionální definice však může dojít nanejvýš v procesu tvorby typologie.

DIMENZIONÁLNÍ ANALÝZA A DALŠÍ PODNĚTY K ŘEŠENÍ

Zprostředkujícím článkem žádoucího posunu od taxativního k systémovému přístupu se měla stát tzv. dimenzionální analýza. Tuto významnou ideu propracoval další z řady představitelů metodologického pozitivismu Hans L. Zetterberg.²²⁾ Vychází z nutnosti výběru ve vztahu k rozmanitosti jevů a požaduje vyčlenění jednotlivých aspektů, jež jsou vymezeny jakožto dimenze. Autor

²¹⁾ J. Schenk, *Metodologický pozitivismus v americké sociologii*, Sociológia, 14, 1982, č. 4.

²²⁾ H. L. Zetterberg, *On Theory and Verification in Sociology*, Tressler Press, 1954.

chápe dimenzionální analýzu jako rozvíjení deskriptivních kategorií z definic (taxonomie). Dimenze tak vlastně reprezentují vlastnosti reality a sociologická analýza předmětu spočívá v jeho popisu určitým počtem definic nebo dimenzí. Je-li naplněna určitá teoretická ambice a tvoří se jistý systém tezí (jako příklad tu slouží nikoli T. Parsons, ale G. C. Homans), jde pak již o model. Zetterberg chápe explanaci takřka výhradně jen jako verifikaci modelu.

Rozdíl mezi dimenzionální analýzou a konstrukcí modelu spočívá v následujících kritériích:²³⁾

	DIMENZIONÁLNÍ ANALÝZA	KONSTRUKCE MODELU
předmět	dimenze skutečnosti	zákony
forma tvrzení	$x = df(a, b, \dots n)$	když X, pak Y
použití výroku na nové objekty	diagnóza	vysvětlení
výsledek	deskriptivní schéma (taxonomie)	model (teorie)

Také zde se již projevuje tendence učinit z dimenzionální analýzy předstupeň modelového (systémového) přístupu. Na druhé straně Zetterberg v mnoha směrech toliko reprodukuje stanoviska svých předchůdců. Zdrojem definic sice nemusí být rovina běžného vědomí či četba beletrie: přednost je dána odkazu klasiků sociologie a důslednému porovnávání definic, kritéria však nejsou stanovena. Sama definice pojmu by neměla být hypotézou (!) vzhledem k riziku chyby. Doporučuje se přístup Lazarsfeldův, využívající matrice vlastností jako systému základních koordinát, anebo Mertonovy klasifikace (paradigma pro výzkum deviantního chování). Od Lazarsfelda je také přejata typologie vlastností (analytické, strukturní, relační, kontextové). Deskriptivní schéma ovšem zůstává seznamem pojmů.

Na přímo „kanonizační“ vliv Zetterbergovy knihy poukazuje Pablo Suárez.²⁴⁾ Dimenzionální analýza našla v naší literatuře ohlas v pracích A. Hirnera a J. Schenka.²⁵⁾ V jejich pojetí představuje čtyři kroky:

1. vyčlenění konstitutivních dimenzí
2. standardizace variant (založená obvykle na dichotomizaci)

²³⁾ H. Zetterberg, *Teorie, výzkum a praxe v sociologii*, in: Vědecké informace Ústavu sociálně politických věd UK, 68/4, Praha 1968, str. 78.

²⁴⁾ P. Suárez, *Unobservables, The empirical use of theoretical concepts*, XII. WCS, Madrid, 1990, str. 1.

²⁵⁾ A. Hirner, *K problematike identifikácie sociálnych javov*, Sociológia, 7, 1975, č. 3. J. Schenk, *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*, Bratislava, Pravda 1981, s. 28.

3. kombinace dimenzí a konstrukce teoreticky možných typů

4. identifikování variant zkoumaného jevu.

I když neopozitivismus v té či oné míře rezignoval na teoretické založení výzkumu, nepodceňoval požadavek precizace výchozích pojmů před započítím výzkumu (např. v podání G. A. Lundberga). Nabízel se však i pohled takřikajíc „z druhého břehu“: podle H. Blumera dochází především k postupnému obohacování pojmů v průběhu výzkumu na základě neustávající aproximace a empirického ověřování. To by znamenalo, že rovněž empirická fáze poznávacího procesu může přinést jistý „nadvýznam“ čili obohacení empirických dat nad rámec jejich původního vymezení. Jiná otázka je, v čem hledat těžiště tohoto přínosu.

Mnozí ze sociologů, kteří vycházejí z Lazarsfeldova pojetí, zdůrazňují právě význam úvodních exploračních sond (rozhovorů) při přípravě indikátorů. Kalkulují taktéž s pozdějším prověřením validity. U H. Chauchatové se to odráží i v definici: „Indikátor je pozorovatelná manifestace pojmu, nebo také proměnné, zahrnuté zde do faktorů definovaného v abstraktních pojmech“.²⁶⁾ Index již pozorovatelný není, představuje numerickou formu, produkt měření faktoru. Zásadní význam má ovšem přijetí dvojí cesty k vymezení indikátorů:

1. **empirické vymezení** (*démarche*) poskytuje indikátory, jejichž hodnota závisí na přesném vymezení pojmu, na kvalitě klinického zjišťování, a zejména na **sociokulturní proximitě** vůči studované populaci;²⁷⁾

2. **odvození z teorie**, při němž hraje důležitou roli využití logických operací. Zde autorka uvádí příklad vymezení typů rodinného prostředí jakožto modalit koncepce strukturace, přičemž ale navazuje na tradici J. Piageta (naproti tomu první typ vymezení lze demonstrovat na přístupu Binetově).

V současnosti převažuje snaha o propojení teoretického zdůvodnění indikátorů s jejich přiblížením specifické zkoumaného objektu a konkrétní situaci. H. Chauchatová ovšem nepodléhá iluzi o snadnosti konečného řešení: operační vztah mezi indikátorem a proměnnou je podle jejího názoru charakterizován procesem inference a v zásadě jde o vztah pravděpodobnostní. Zvláště u dotazovacích technik mohou odpovědi respondentů identifikovat skutečnost jen s jistou pravděpodobností (působí zde řada specifických okolností, chyby měření, náhodné faktory).

Z toho vyplývají pro autorku dva důsledky: jedním z nich je požadavek **multicplicity indikátorů** a postižení jejich vzájemné korespondence. Soudí se, že každá otázka je partikulární. Druhým závěrem je, že žádná položka nemůže být dominantní. V situaci, kdy se otevírá (nebo alespoň připouští) řada dalších mož-

²⁶⁾ H. Chauchat, *L'enquete en psycho-sociologie*, Press, Univ. de France, 1985, str. 181.

²⁷⁾ Tamtéž, str. 184.

K užívaným pojmům vztahuje požadavky *generalizability*, *simplicity a precision*³¹⁾ – jde tedy o užití jednoduchých a přesných pojmů umožňujících zobecnění.

Jeden z nejvýznamnějších pokusů o dynamizaci klasického pojetí operacionalizace vidíme v koncepci **mnohonásobného operacionalismu** Donalda T. Campbella. Ten totiž zásadně odmítl tzv. definiční operacionalismus, aby místo něho nabídl alternativu mnohonásobné operacionalizace. Nestaví se ovšem proti principu vyčlenění jednotlivých empirických specifikací (distinkcí nebo *delineations*). Údajně nejde o vysvětlování proměnné z jiných proměnných (jako u Blacka), nýbrž každá proměnná si zachovává část svých specifických komponent variance.³²⁾ Na toto své stanovisko pak navazuje myšlenkou, že je třeba zabývat se nejen validitou konvergentní, ale také validitou diskriminační.

ANTIOPERACIONALISTICKÁ LINIE

Po období nadvlády pozitivistických přístupů nastoupivší fenomenologická kritika tradiční metodologie postavila skutečně nové alternativy řešení včetně mnoha tradičních otázek operacionalizace.

Když např. A. Cicourel komentoval Lazarsfeldovu koncepci definování proměnných, upozorňoval na problém přímého a jednoduchého odvození jednotlivých vlastností, atributů, jehož si byl Lazarsfeld vědom. Rozložení komplexního pojmu na několik dimenzí představuje vlastně nepřímou cestu k měření. Cicourel přesto poukazuje na to, že jakkoli Lazarsfeld dynamizuje zacházení s proměnnými a jejich vztahy, zůstává otevřena otázka jejich vztahu k výchozí představě.³³⁾ Dokládá to autentickým (a relativistickým) stanoviskem Lazarsfelda a Bartona, podle jejichž názoru vlastně nelze napsat knihu o tom, jak formulovat plodně teoretické konstrukty. Základní problém samozřejmě tkví v něčem jiném: nakolik jsou takto získaná fakta schopna vyjádřit specifické charakteristiky sociálního jednání. Je to pak i problém fungování základních logických předpokladů a pravidel v každodenním životě.

Cicourel několikrát připomíná význam teoretického založení výzkumu. Popis nemůže postrádat teoretické zdůvodnění (ve vztahu k objektu, k aktérům, k předpokládanému druhu sociálního uspořádání). I při zúčastněném pozorování musí být dodržena určitá procedurální pravidla „konzistentní s teoretickými konstrukty... modelu“.³⁴⁾ V tomto smyslu pak nezbyvá než konstatovat, že pozice

³¹⁾ Tamtéž, str. 25–27.

³²⁾ D. T. Campbell, *Methodology and Epistemology (Selected Papers)* The University of Chicago Press, 1988, str. 35.

³³⁾ A. V. Cicourel, *Methods and Measurement in Sociology*, The Free Press 1964, str. 15–17.

badatele je za této situace vždy poněkud rozporná. Přijetí Malinowského požadavku nazírání kultury očima jejích členů by nemělo překrýt Schutzův názor, že specifikací teorie aktéra badatel vytváří metodologickou bázi pro stanovení pravidel evidence, poznání a korektního dokazování.

Tradičním přístupům bylo vytýkáno především to, že konstruují jakousi zvláštní, umělou realitu. Na druhé straně již H. Hartmann dosti zajímavě naznačuje, jak nové orientace v empirickém výzkumu (uvádí S. T. Bruyna, *The Human Perspective in Sociology*, 1966) ve snaze o exploraci rozmanitosti každodenního života vedou k jakémusi „novému realismu“, k odlišnému formování kategorií.³⁵⁾

Svým způsobem excesivní postoj zaujal již představitel **symbolického interakcionismu** Herbert Blumer,³⁶⁾ který koncepci operacionalizace zásadně odmítl a zdůraznil heuristické aspekty empirické analýzy. Nemůžeme se však zbavit dojmu, že Blumerovo pojetí, spojující exploraci a **inspekci** jakožto protiklad operacionalizace, se v leccems příliš neliší od Lazarsfeldova benevolentního východiska v podobě intuitivní představy pojmu. I ta přece může být formována explorativně cestou mnohorozměrné aspektace jevů každodenního života, a to často i za pomoci kvalitativních přístupů. Hlavní rozdíl pak zůstává ve vztahu ke standardizaci, kterou Blumer odmítá.

Blumer se kriticky vyjádřil prakticky ke všem opěrným pilířům Lazarsfeldovy koncepce. Schéma analýzy proměnných přirovnává k příručnímu verkcajku, který bývá užíván bezmyslenkovitě.³⁷⁾ Analýza proměnných ignoruje skutečnou interpretaci a nepomáhá ani převedení otázky interpretace na zkoumání vlivu intervenujících proměnných. O tzv. generovaných proměnných, jež mají zastupovat abstraktní kategorie, soudí, že takto fungují jen zdánlivě. Problémy provázejí už jejich výběr, kde jsou k dispozici

- konkrétní situační proměnné,
- velmi obecné sociologické kategorie (např. asimilace, autorita, koheze),
- jednoduché klasifikační pojmy (pohlaví, věk).

Konstrukce proměnných je přitom neméně obtížná než interpretace. Redukce dimenzionality představuje opravdové dilema.³⁸⁾ Analýza tradičního typu vyžaduje samozřejmě proměnné přesně ohraničené a jednoznačné. Hodně ovšem záleží i na použité metodě testování jednoduché závislosti. Blumer vidí v socio-

³⁴⁾ Tamtéž, str. 51.

³⁵⁾ H. Hartmann, *Empirische Sozialforschung*, Juventa Verl., München 1970, str. 78.

³⁶⁾ H. Blumer, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Prentice-Hall, New Jersey 1969, str. 28an.

³⁷⁾ H. Blumer, *Die soziologische Analyse und die „Variable“*, (pův. ASR, 21, č. 6, 1956, 683–690), in: Acham, K. (ed.), *Methodologische Probleme der Sozialwissenschaften*, Wiss. Buchgesellschaft Darmstadt, 1978, str. 388.

³⁸⁾ Tamtéž, str. 397.

logické proměnné spíše komplikovaný strukturovaný a dynamický komplex a nepředpokládá, že by mohlo uspět jednoduché nálepkování (*labeling*).³⁹⁾

Za nástroj deskripce empirického světa považuje Blumer **exploraci**, jež je založena na neustávajícím pozorování interakčních situací. Tento postup vykazuje vysokou flexibilitu, schopnost měnit směr a nacházet nové indikace (fakta). Přitom se předpokládá, že od popisu jednotlivých případů bude možno přejít k obecnějším pojmům a následně pak k teorii. V tomto směru se Blumer jednoznačně přiklání k induktivistické koncepci budování teorie, i když na jiném místě připomíná vzájemné ovlivňování teorie a empirie.⁴⁰⁾

Blumer zdůrazňuje, že sociologická analýza musí pracovat s obsahově bohatými pojmy. Proto rozlišuje pojmy definiční a heuristické (senzitivní), přičemž ty první podle něj až příliš deformují optiku nazírání. To, co je jako obecné v pojmu vyjádřeno, projevuje se různým způsobem v každém empirickém případě a může být získáno jen vypracováním „distinktivního výrazu“ (*expression*): „V důsledku proměn podstaty konkrétního vyjádření případ od případu, musíme se zjevně napojit na obecná vodítka, nikoli na fixované objektivní vlastnosti nebo způsoby vyjádření.“ Odkaz na neustávající proměnlivost procesů je pak doplněn stanoviskem preferujícím techniky biografické a autobiografické, kazuistiky, zúčastněné pozorování apod. Očividně je dáována přednost metodám kvalitativním. Pojmy mají otevírat cestu k empirickému zkoumání (v tom je však zahrnuta i jejich schopnost označovat určité třídy objektů), mají vést k orientaci na různé metody zkoumání a umožnit rozvoj teorie.

Zatímco pojmům definičním je přisouzen operacionální charakter, pojmy senzitivní nevymezují s takovou přesností jednotlivé třídy jevů. Jsou tudíž poněkud neurčité, méně přesné: podle Blumera spíše doporučují směr bádání, než aby vytyčovaly nějaké hranice. Mají tak vyhraněně heuristický ráz, což přirozeně vyžaduje jejich průběžné objasňování, testování. Na základě studia jednotlivých empirických případů mohou být revidovány. Ve skutečnosti si však zachovávají po výtce pravděpodobnostní až relativistický charakter.

Blumerova stanoviska samozřejmě vyrůstají ze specifických koncepčních východisek, která chápou lidský styk a interakci jako proces interpretace a definování (pojmenování, označování). Tímto definováním v sociální interakci vznikají všechny objekty a ve světě jejich významů se lidé pohybují. Na rozdíl od jiných sociologů (např. Bergera s Luckmannem⁴¹⁾ necílí zájem o intersubjektivní charakter sociální reality k otázce její objektivizace či strukturace, člověk se ocitá vlastně v proudu situací, na něž musí reagovat.

Zásadní odmítnutí konceptu operacionalizace Blumer podporuje vytvořením

³⁹⁾ Tamtéž, str. 400.

⁴⁰⁾ H. Blumer, *What is Wrong with Social Theory?* Amer. Soc. Rev., 19, 1955, s. 3-10.

⁴¹⁾ P. L. Berger, T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, New York 1966.

specifického pojmu **inspekce**. Pomocí této procedury hodlá zkoumat již zavedené analytické kategorie a ujasňovat jejich empirický obsah. Právě touto „flexibilní, imaginativní, kreativní“ cestou by měla být odstraněna obsahová prázdnota a vágnost mnoha sociologických pojmů. Tato chvályhodná snaha, v historickém kontextu nadto celkem pochopitelná, ovšem vylučuje tradiční postup založený na deduktivní dekompozici předmětu. Orientace na explorační přístupy pak způsobuje jakýsi zkrat: inspekci je možno nanejvýš pojmy momentně kontrolovat. Situační empirizace pojmu představuje řešení odvážné a vpravdě bleskurychlé.

I když jsou uvedená metodologická stanoviska v mnohém podmíněna celkovými koncepčními východisky, musíme připomenout, že i uvnitř interakcionismu je možno najít odlišná řešení. V rámci pozitivistické linie, reprezentované Manfordem H. Kuhnem⁴²⁾, byly realizovány poměrně úspěšně pokusy o „klasickou“ operacionalizaci některých pojmů, a to například v oblasti testování osobnosti.

H. Blumer si částečně dokáže pomoci tím, že některé problémy přenáší do polohy **interpretace**. Nicméně i zde se úzkostlivě vyhýbá hotovým myšlenkovým formám, zaměřuje se na tvorbu forem nových, na heuristiku, která by postihovala emergenci významů. Interpretace se mu nejeví jako výlučně vědecká, nadstavbová, následující či exkluzivní záležitost. Chápe ji jako permanentní proces. D. Alijevová naznačuje, že v tomto případě nejde o pojetí kognitivní, leč konstruktivní, a že tímto vzniká i určitá distance mezi interpretativní sociologií Blumerovou a koncepcí rozumění M. Webera.⁴³⁾

Z metodologického hlediska je ještě třeba zaznamenat Blumerovo přijetí předpokladu reálnosti empirického světa a požadavku adekvátnosti metody ve vztahu ke zkoumaným obsahům. To jej vede k odmítnutí apriorního modelu poznání, jenž by preferoval pouze některé metody (samozřejmě především kvantitativní) a fungoval vlastně nezávisle na realitě i na samotném výzkumníkovi. Blumer právem vyžaduje, aby sociolog znal realitu, k jejímuž zkoumání přistupuje: vidí v tom zejména nezbytný předpoklad porozumění významům. Prakticky jde o to vstoupit do optiky, pomocí níž lidé označují své objekty, a nenahrazovat ji svou vlastní, zdánlivě objektivistickou, ale především neskutečnou, umělou. Podle E. Urbánka jde o to, že „vnucování pojmových schémat a odborného pojmového rámce laickým účastníkům sociální interakce vyvolává problémy a ty nejsou vyřešeny pouhým odkazem na to, že obyčejný účastník společnosti může být zkoumán proto, že vědec má na to své vyzkoušené, schválené a ověřené metody a postupy“.⁴⁴⁾ Dodejme jen, že problém nevyřeší příklon k metodám neověřeným či neschváleným, jakkoli je dnes sociologická obec (u nás i ve světě) v této otázce téměř absolutně tolerantní.

⁴²⁾ N. Denzin (ed.), *Sociological Methods*, Londýn 1970, s. 167.

⁴³⁾ D. Alijevová, *Súčasná americká sociológia*, Bratislava, Pravda 1985, str. 39.

⁴⁴⁾ E. Urbánek, *Kritika fenomenologické sociologie*, UK Praha, 1988, str. 56.

Oprávněná kritika krajností neopozitivismu (odkazuje se v ní mimochodem na prvky instrumentalismu i konvencionalismu) by však neměla vyústit k vyhánění čerta ďáblem. Je třeba přiznat legitimitu oběma základním přístupům, konfirmačnímu i exploračnímu, a to – podle našeho názoru – také v průběhu operacionalizace. Poučná kritika tradiční sociologické metody by měla každému začínajícímu sociologovi důrazně připomenout, že je povinen při hledání optimální operacionální definice uplatnit také pilotáž, kvalitativní sondy, apod. Doporučuje se např. realizace předběžných explorativních rozhovorů s ohledem na pozdější prověřování validity.⁴⁵⁾ Potom by mohla být přece jen snadněji odražena námitka, že člověk z ulice nemůže rozumět standardizovaným otázkám dotazníku a že taková technika vlastně konstruuje jakýsi umělý svět. Absolutní popření instrumentality vědecké metody ve jménu heuristiky na druhé straně může zpochybnit její vlastní podstatu.

Tuto skutečnost si zřejmě uvědomil Norman K. Denzin, který byl nucen usilovat o dosažení určitého kompromisu, aby mohla být chápající sociologie i nadále postavena na bázi objektivní vědecké metodologie. Mělo by k tomu přispět i jeho důsledně interakcionistické stanovisko, které je rozvedeno do několika metodologických principů.⁴⁶⁾

1. Je třeba dávat do souvislosti zjevné chování s chováním skrytým, symbolickým.
2. Badatel musí zachytit proces přisouvání významů a jejich stabilizace, a to z hlediska aktéra, nikoli objektivisticky. Musí se umět pohybovat mezi dvěma světy: mezi každodenností a vlastní sociologickou perspektivou.
3. Musí být schopen vnímat perspektivu zaměření na druhé osoby, překročit úroveň studia individuálního jednání a zabývat se i strukturálními aspekty.
4. Musejí být zachyceny situační aspekty s ohledem na jejich variabilitu.
5. Měla by být zachována proporce mezi procesuálním i strukturálním aspektem.
6. Cílem je teoretické zobecnění, postižení podstatných sociálních forem (faktů), založené samozřejmě na porozumění. Jde o dosažení konsensu s dalšími sociology (nehledě na různost metod), i zde se odehrává symbolická interakce.
7. Senzitivní pojmy mají přednost před operacionálními. To však úplně nevylučuje potřebnost operacionalizace.

Ve velmi důležitém, pátém bodě se projevuje zájem o podržení konfirmačního aspektu, třebaže se současně připouští možnost odložit aplikace verifikačních procedur do té doby, než jsou odhaleny situačně podmíněné významy pojmů a kategorií. Pojmy i metodologie musí působit jako senzibily vědeckého pozorování. Pozorujeme zde snahu o nalezení proporce mezi heuristikou (*discovery*)

⁴⁵⁾ H. Chauchat, *L'enquete en psycho-sociologie*, Press. Univ. de France, 1985, str. 180.

⁴⁶⁾ N. K. Denzin, *The Research Act In Sociology*, Londýn, Butterworths 1970, str. 7an.

a verifikací. Data mohou být zasazena do deduktivních schémat. Denzin odkazuje na „klasický“ problém definice inteligence, ale také například Goffmanova pojetí stigmatu. Zároveň projevuje zájem o Simmelovu formalistickou teorii. Předpokládá, že definice pojmů budou založeny na přesné vědecké terminologii.⁴⁷⁾

Denzin samozřejmě dává přednost Blumerovi např. před Mertonem. Nicméně v návaznosti na Bierstedtovo⁴⁸⁾ rozlišení **definic nominálních, reálných a operacionálních** uvažuje o jejich provázání a postuluje kontinuální interakci mezi konceptualizací, propozicemi a empirickým světem (fakty).

Právě N. Denzinovi se podařilo udržet určitou tradici v rámci symbolického interakcionismu.⁴⁹⁾ Krajní stanoviska zůstávají i nadále předmětem diskusí. M. Hammersley píše přímo o dilematu kvalitativních metod, což platí i o pojetí intervence do sociální reality u H. Blumera.⁵⁰⁾ V hodnocení specifického přínosu H. Blumera pro metodologii empirických výzkumů nepanuje úplná shoda názorů.

FENOMENOLOGICKÉ A HERMENEUTICKÉ INSPIRACE

Etnometodologie uplatnila v empirických výzkumech originální kombinace zasahování i nezasahování do reality a nechyběl jí v tom rozhodně ani vtip, ani jistá dávka dialektiky. Kritické výtky směrem k tradičním metodám byly dobře argumentovány i z hlediska poznatků sociolingvistiky (mnohé inspirace pocházejí z Winche, čímž se ovšem reprodukuje i některé problémy: viz např. otázka možností generalizace a postihování kauzality ve společenských vědách). Otázka operacionalizace jaksi mizí ze scény, což může být dáno i tím, že zkoumání bývá orientováno na jevy, kde se volba technik (a indikátorů) stává poměrně jednoznačnou záležitostí. Za partou mladistvých toxikomanů prostě žádný rozumný sociolog nepůjde se standardizovaným dotazníkem a podle jedné naší zkušenosti nelze s notorickým absentérem (bulačem-recidivistou) provést ani nestandardizovaný rozhovor.⁵¹⁾

H. Garfinkel poukazuje na agresivitu „tradičního“ vědeckého jazyka, který deklaruje ctnost objektivitu ve vědeckých soudech, vůči běžnému: sám považuje indexikalitu za součást jazyka vědy. „Opravování“ indexikalitu běžného života

⁴⁷⁾ Tamtéž, str. 40.

⁴⁸⁾ R. Bierstedt, *Nominal and Real Definitions in Sociological Theory*, in: L. Gross (ed.), *Symposium on Sociological Theory*, N. York, Harper and Row 1959, str. 126an.

⁴⁹⁾ Srovnej např. N. K. Denzin (ed.) *Studies in Symbolic Interaction: A Research Annual*, Vol. 9, Greenwich, 1988.

⁵⁰⁾ M. Hammersley, *The Dilemma of Qualitative Method: Herbert Blumer and the Chicago Tradition*, London, Routledge, 1989.

⁵¹⁾ J. Buriánek, *Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu*, Soc. čas., 1988, č. 6.

cestou „konstruktivní analýzy“ v rámci vědecké teorie jistě není bez problémů.⁵²⁾ Etnometodologie také z těchto důvodů neaspiruje na formulaci „korektivů“, nechce nahrazovat standardní procedury, ale spíše se chce od nich distancovat; nehodlá se ani angažovat v teoretických diskusích.⁵³⁾ Koncept indiference má tedy i svoji teoretickou dimenzi. Zůstává zde však problém racionality jednání a geneze vědeckého poznání, což souvisí i s užitím konceptu vstřícných očekávání (*background expectancies*). Badatelé by je měli studovat, ovšem Giddens se oprávněně ptá, či očekávání jsou vlastně důležitá (např. při studiu kriminálních jevů).⁵⁴⁾ Za určitých okolností je totiž možné dovodit i to, že pokud např. sebevražda nebyla takto kategorizována (úředníkem jako akterem), jako by vlastně neexistovala (což by platilo i pro případ zásadního nesouhlasu v chápání určitého faktu mezi větším počtem zainteresovaných aktérů).

Samozřejmě i v našich podmínkách bychom mohli, inspirováni např. Cicourelových výzkumy v oblasti amerického soudnictví (anebo známým Formanovým filmem), dokladovat principiální nepřesnost a nepoužitelnost nejrůznějších statistik, které v určité situaci evidentně deformují reálný stav věcí. Za příklad stačí vzít třeba podnikové statistiky fluktuace, kde zaznamenávané důvody byly na hony vzdáleny skutečným významům. To však neřeší otázku, zda je vůbec možno podat nějakou lepší operacionalizaci, popřípadě zda chyba skutečně netkví v operacionalizaci samé. Etnometodologická stanoviska vyznívají zatím spíše jako vážné memento.

Etnometodologický přístup ve svém důsledku směřuje spíše k situačním aspektům, k situovanému jednání jako veřejně interpretované lingvistické formě, čímž se podle A. Giddense vzdaluje některým původním fenomenologickým východiskům.⁵⁵⁾ Těžiště vymezení předmětu bádání se tedy jednoznačně váže na situaci, na kontexty, na zmíněnou již indexikalitu.

Fenomenologicko-etnometodologické inspirace zasahují v současné době do mnoha dalších směrů a vstupují tak do procesu syntézy. Takže kupříkladu i P. Sztompka rozlišuje pojmy sociální, jež jsou konstitutivními komponentami sociální reality, a je odrážející pojmy sociologické, kterým přísluší identifikační, popisná, ale především explanační funkce.⁵⁶⁾ Ty také tvoří teorii (*explanans*).

Hutnou rekapitulaci základních problémů hermeneutických přístupů podává na malé ploše Helena Kozakiewiczová. Konstatuje obtížnost konstituování sociologie jako disciplíny (v kontextu diskursní praxe), a to zvláště, vychází-li se z pozice scientismu: „proces operacionalizace teoretických pojmů likviduje ob-

⁵²⁾ K. Koev, *Cizota jako kontext a jako problém soudobé společenské vědy na Západě*, in: Soudobá teoretická sociologie na Západě, Praha 1989, str. 142.

⁵³⁾ H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, New Jersey, 1967, str. VIII.

⁵⁴⁾ A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson 1976, str. 41.

⁵⁵⁾ A. Giddens, cit. d., str. 36.

⁵⁶⁾ P. Sztompka, *Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry*, in: M. Albrow, E. King (ed.), *Globalization, Knowledge and Society*, Sage 1990, str. 49.

jekt“ (resp. přes veškeré deklarace jej skrytě naturalizuje), protože „nemůže splnit požadavky intersubjektivní kontrolovatelnosti výroků“.⁵⁷⁾ Toto se však vztahuje jak na pozitivistický, tak také na antipozitivistický fenomenologický scientismus. Tím je pak vysvětlen příklon k hermeneutice. Ježto však nemizí závazek interpretovat zespolečenštění (intersubjektivnost), které je současně předpokladem interpretace, jeví se uvedené autorce výše vzpomenutý rébus jako začarovaný kruh a jednotlivé hermeneutické inspirace jako „ornamentální deklarace“.

I v rámci hermeneutických směrů dochází ovšem k vnitřní diferenciaci. K rutinním empirickým výzkumům má blíže směr reprezentovaný Ulrichem Oevermannem. Jeho **objektivní hermeneutika** předpokládá, že předmětem vědeckého bádání mohou být všechny objektivace člověka. Kritériem platnosti výkladu struktury jsou taková pravidla, která vstupují do reality jako produkty struktur smyslu a přes interpreta působí – lépe nebo hůře – na jeho socializaci v životní praxi.⁵⁸⁾ Oevermann soudí, že platnost může být snadno přezkoušena, údajně mnohem snadněji, než si myslí kritikové hermeneutiky.

Jde o to, že sociální realita vytváří textové formy, což má velký význam. Tvoří se „protokoly“, které ovšem reprezentují něco více než soupisy dat či záznamové archy. Hlavní zájem směřuje k aplikacím v oblasti studia interakce, což dokládají především práce jeho žáků.

U. Oevermann se staví do opozice vůči Habermasovi v několika otázkách. Jde o problém normální vědy a konkrétně o otázku falzifikovatelnosti.⁵⁹⁾ Expojuje také problém existence dvou druhů zákonů (pravidla normativní danosti versus pravidla jejich rekonstrukce).

Oevermannovy přístupy vyvolaly i v Německu kritické polemiky. Jejich přehled podává Jo Reichertz, který mimo jiné zpochybňuje představu, že by sociální výzkum mohl získat zvláštní emergenci objektivitu, vyplývající z procesu analýzy. Z našeho hlediska se sluší z rozsáhlé (a místy opravdu vtipné) kritiky zaznamenat alespoň pojem abdukce, kterým se vyjadřuje explorační ráz bádání, přidávání nebo nabalování významů.⁶⁰⁾

Problém empirického založení interpretativní sociologie formuluje v přehledném souhrnu T. Luckmann. Konstatuje, že věda se po léta odtrhovala od člověka, až se moderní metafyzika stala převážně fyzikální. Teprve historické vědy začaly tento stav měnit, nicméně ani po M. Weberovi a A. Schutzovi nebyl „amalgám materialistické, pozitivistické a redukcionistické metafyziky zcela odstraněn z epistemologie společenských věd“.⁶¹⁾

⁵⁷⁾ H. Kozakiewicz, *Realismus a sociologie*, in: Soudobá teoretická sociologie na Západě, Praha 1989, str. 30.

⁵⁸⁾ S. Anfenanger, M. Lenssen (ed.), *Handlung und Sinnstruktur*, Kindt Verl., München, 1986, str. 22.

⁵⁹⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶⁰⁾ J. Reichertz, *Probleme qualitativer Sozialforschung. Zur Entwicklungsgeschichte der Objektiven Hermeneutik*, Campus, Frankfurt, 1986, str. 23.

Společenské vědy dnes přijímají za předmět svého zkoumání lidskou činnost, třebaže z tohoto předpokladu jsou odvozovány různé implikace. Nesporný se zdá být princip, podle něhož je třeba vztahovat významy k aktérům. Takto vzniká potřeba interpretace významů, které tvoří zvláštní součást reality, jež musí být rekonstruována a interpretována. Významy tedy musí být rekonstruovány jako *data*. To vytváří problém datového založení sociální teorie, který není analogický přírodním vědám. Tento problém nemůže být vyřešen na bázi redukcionismu či fyzikalistické rekonstrukce.

Ve společenských vědách je předmět subjektivity (*subject matter*) nezaměnitelný. „Lidské bytí (též v literárním smyslu slova) hovoří jedno k druhému,“⁶²⁾ říká Luckmann. Nemá význam jen v kontextu vědeckých otázek, je smysluplné apriorně jako aktivní lidské bytí. Tedy – ve smyslu Schutzova řešení – „data společenských věd jsou pre-interpretována“. Typizace významů má intersubjektivní charakter, je „vyjadřována historickým jazykem a formulována narativními nebo mnoha jinými způsoby komunikativní rekonstrukce před sociologickou rekonstrukcí“.⁶³⁾

Proto jsou data společenských věd vždy historická. Problém jejich „systematizace a generalizace nemůže být řešen takovou metodou měření, která redukuje tato data na časo-prostorové kvantitativy“. Musí být řešen v procesu překladu: z historického, běžného jazyka specifických rekonstrukcí prvního řádu do relativní obecnosti sociologických konceptů druhého řádu, založených na „proto-sociologických formálních maticích lidské zkušenosti a jednání“. V tomto směru tedy v sociologii předchází historická hermeneutická rekonstrukce měření, anebo – podle Webera – interpretace předchází explanaci. Tato rekonstrukce (jako proces, který v sociologii produkuje data) snadněji řeší problém relativismu (in-komparability dat).

KOMPROMISNÍ KONCEPCE A. GIDDENSE

O kritickou syntézu usiluje ve svém díle také **Anthony Giddens**. Vychází z pojetí lidského jednání jakožto racionalizované aktivity (*conduct*) uspořádané reflektujícím lidským subjektem (*agent*) při současném vyzdvižení úlohy jazyka jako praktického zprostředkujícího média.⁶⁴⁾ Z metodologického hlediska už názvem své známé knihy (*Nová pravidla sociologické metody*, 1976)

⁶¹⁾ T. Luckmann, *On Meaning of Everyday Life and in Sociology*, in: *Current Sociology*, Vol. 37, č. 1, 1989, str. 27.

⁶²⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶³⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶⁴⁾ A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson 1976, str. 8.

naznačuje záměr otevřít novou etapu sociologického bádání. Jeho odstup od pozitivistické tradice je více než zřetelný. Registruje ovšem i slabiny fenomenologických směrů (A. Schutz, P. Winch) včetně připomínek ze strany K. O. Apela či J. Habermase, zvláště riziko relativismu. Také proto chce spojit rozumění s komunikativním kontextem, s jeho sociální dimenzí.

Ambice naznačené Giddensem vyvolávají někdy až rozpaky (u nás vyšla přehledná studie M. Petruska.⁶⁵) Na eklektický ráz Giddensovy koncepce poukázal např. J. Turner.⁶⁶) Vzhledem k určité syntetizující ambici ji v našem kontextu pracovně označujeme jako kompromisní. E. O. Wright navíc naznačuje jistou ambivalenci v jeho postoji k některým inspiracím, v tomto případě k marxismu.⁶⁷)

Je zajímavé, že ve svém shrnujícím stanovisku k interpretativní sociologii Giddens zdůrazňuje podcenění praktického aspektu jednání, k němuž tyto směry inklinují. Odkazuje na význam střetávání zájmů a na problém moci.⁶⁸)

Giddensova ambice obecněteoretická ho vrací k základnímu východisku, když definuje jednání (též *agency*) jako „proud aktuálních nebo kontemplativních kauzálních intervencí tělesného (*corporeal*) bytí do probíhajícího procesu světského dění (*events-in-the-world*).“⁶⁹) Ve společenských vědách je pak nutno uvažovat o dvojí hermeneutice, o vztahu mezi běžným vědomím a technickým myšlením.

Kuhnovo pojetí paradigmatu transformuje Giddens do konceptu významového rámce, přičemž problém zprostředkování těchto rámců bere za východisko analýzy. Sociologie se na rozdíl od přírodních věd zabývá preinterpretovaným světem, v němž se tvoří a reprodukuje významové rámce: proto právě dvojí hermeneutika se musí potýkat s postulátem adekvátnosti definovaným Schutzem. Giddens ovšem nevěří v možnost převést technické koncepty do běžného jazyka (*lay notions*) každodennosti. Naopak sociolog má být schopen nejprve uchopit tyto běžné výrazy, tzn. „proniknout hermeneuticky formu života, jejíž podobu si přeje analyzovat nebo vysvětlit.“⁷⁰)

Vztah obou dvou „slovníků“ je nicméně vzájemný, neboť aktér stejně tak používá některých vědeckých pojmů jako konstitutivních prvků při racionalizaci vlastního chování. Kauzální generalizace ve společenských vědách mají jiný charakter než v přírodních – připomíná se tu Mertonův koncept sebesplňující se předpovědi. Na tomto základě pak Giddens formuluje svá „nová pravidla“ ve

⁶⁵) M. Petruska, *Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii*, Sociol. čas., 26, 1990, č. 5.

⁶⁶) J. H. Turner, *Theory of Structuration*, Amer. Journal of Sociology, 91, 1986, č. 4.

⁶⁷) E. O. Wright, *Review Essay: Is Marxism Really Functionalist, Class Reductionist and Teleological?* Am. Journ. of Soc., 89, 1984, č. 2, str. 452–459.

⁶⁸) A. Giddens, cit. d., str. 53, srovnej též J. Keller, *Problém moci v díle A. Giddense a R. Collinse*, Sociol. čas., 26, 1990, č. 5. str. 395.

⁶⁹) A. Giddens, cit. d., str. 75.

⁷⁰) Tamtéž, str. 159.

čtyřech rovinách: a) předmětu sociologie, b) hranicích agence, c) pozorování modalit sociálního života, d) metateorie.

Nás zajímají především pravidla empirického zkoumání takto definovaného předmětu. V bodě c) Giddens říká, že sociální život není možno zkoumat jako nezávislý fenomén. Také sociolog čerpá z každodenní zkušenosti svá interpretační schémata, kterými dodává sociálním aktivitám smysl a činí je poznatelnými, rozeznatelnými. Základním předpokladem je proto „ponoření“ (*immersion*) do životních forem, což však nechápe jako plné členství, ale spíše jako schopnost participovat, najít k nim cestu. V tom vidí autor cestu k získání popisů, jež musí být transformovány do kategorií vědeckého diskursu.⁷¹⁾

Zobecněná teoretická schémata jsou produktem praktické aktivity, která vytváří specifické typy deskripce. V sociologii jde ovšem o proces obousměrný, založený na zprostředkování významových rámců. Vcelku tedy stojí sociologická analýza před dvěma základními úkoly:

„1. Hermeneutická explikace a zprostředkování divergentních forem života do deskriptivních metajazyků společenských věd.

2. Explikace produkce a reprodukce společnosti jako jedinečného výsledku lidského jednání.“⁷²⁾

Podíváme-li se na Giddensovu koncepci z určitého odstupů, pozorujeme v ní náznak snahy o odpoutání se od induktivistického přístupu. Tato však končí v poloze jakéhosi kompromisního paralelismu. Úvahy o zprostředkování vztahu teoretických pojmů a (empirické) každodennosti jsou jistě cenné, ovšem konstatování, že aktéři také operují některými vědeckými pojmy, zřejmě nestačí. Když už jsme nuceni připustit, že tyto pojmy se „nějak“ do každodenního života přenášejí, pak bychom asi museli tolerovat i to, že je tam implantují i sociologové ve svých dotaznicích (což ani zdaleka není nejtypičtější případ).

Nejde však o koncepci dualistickou, počítající s nějakými nadvýznamy nebo a absencí významů v teoretickém poznání. Jisté zdialektičtění hermeneutiky vytváří samozřejmě větší prostor pro případnou syntézu. Je však otázkou, zda je možné zcela zrušit subjekt-objektový vztah ve prospěch subjekt-objektového vztahu (neboli dvojí hermeneutiky).

Zdá se také, že i přes výslovné odmítnutí operacionalizace některé směry jistě praktiky alespoň skrytě připouštějí. Sám fakt, že sociolog vstupuje do reality s jistým operačním schématem, by totiž mohl být traktován různě: při troše odvahy i jako etnometodologický experiment, v jehož rámci by třeba neschopnost respondenta odpovědět na otázku poukazovala na dosud skrytý význam, anebo jako injeckáž každodennosti vědeckými (?) pojmy, které aktéři postupně včlení

⁷¹⁾ A. Giddens, cit. dílo, str. 161.

⁷²⁾ Tamtéž, str. 162.

do svých významových rámců a tak je učiní převoditelnými do vědy. Přinejmenším z tohoto hlediska jsou alternativní úvahy zdrojem cenného poučení, což prezentuje v poslední době například i teoretik měření R. Pawson.

ZÁVĚR

Operacionalizace představuje vsutku určitou preinterpretaci reality a v praxi znamená intervenci do životního světa, měla by tedy uvádět věci v pohyb předzpěvováním jim jejich vlastní melodie. Jejím úkolem je odkrývat široké horizonty a v nich pak odhalovat a zprostředkovávat významy včetně zachycení situačních kontextů. Skutečnost, že každý sociolog vystupuje současně jako aktér, mu ještě automaticky neposkytuje dostatečnou kvalifikaci.

Předložená studie si vzala za cíl spíše kultivovat metodologické obzory nežli rozhodovat vědecké spory. Jakkoli se zdá být protikladnost linie Lazarsfeldovy a Blumerovy téměř fatální a nesmiřitelná, existují určité mosty či možnosti syntézy. V praxi soudobého empirického výzkumu samozřejmě dominuje snaha o pragmatickou syntézu různých metodologických postupů a problém sám nestojí ani zdaleka tak ostře. Mnozí z autorů se přiklánějí ke koncepci triangulace ve smyslu mnohostranného zkoumání objektu, přičemž E. G. Webb zdůrazňuje právě obecný koncept „více násobného“ operacionalismu jako cesty poznání. Proto si snad lze odpustit vyslovení konečného verdiktu nad oběma konkurenčními koncepcemi. Nemusí zde platit „když se dva perou, třetí se směje“: postulát komplementarity přístupů se jeví jako obecně přijatelný. Od přání ke skutečnosti však bývá jak známo dlouhá a komplikovaná cesta.

To the Roots of the Controversy Concerning the Method of Empiric Sociology

(Lazarsfeldian and Blumerian conceptions of operationalization)

S u m m a r y

Ongoing controversies concerning the method in empiric sociology, which, however, cannot be reduced to a somewhat artificially kept-up contradiction of qualitative and quantitative methods, closely permeate the solution of the problem of operationalization. In it two specifically sociological methodological approaches are confronted: more attention has traditionally been given to the neo-positivist line. The article is not, however, concerned with its origins (P. W. Bridgman and G. A. Lundberg), it concentrates on the „classic“ conception of P. F. Lazarsfeld. We call attention

to the elements of an explorative formation of a primary idea of the concept and to the effort to reach a systematic conception of operationalization. Attention is also devoted to the conception of typological operations in the space of variables. Further, we follow the development of neo-positivism toward more liberal positions, in particular the concept of dimensional analysis in H. Zetterberg, the conception of auxiliary theory in H. Blalock or D. Campbell's idea of multiple operationalization.

The anti-operationalist tendency originates in H. Blumer's radical opinions. He offered a radically different solution based on concepts of exploration and inspection. Here, too, can certain differences be observed and later also a tendency toward moderation of opinions: within interactionist methodology these are represented especially by N. K. Denzin. The conception of triangulation in the sense of a multiple analysis of the subject appears as a widely acceptable solution. Further it is necessary also to note considerations reminding of the significance of an adequate choice of object or sample (especially in connection with the study of groups, social nets etc.).

Sharp criticism of the „constructive“ methodology of neopositivism comes also from the camp of ethnomethodology (A. Cicourel). Phenomenology-inspired sociology is then joined by schools based on hermeneutics. Within these, too, there are debates (J. Habermas, U. Oeverman) – the stress on exploration or on interpretation and pre-interpretation clashes with the necessity to perceive certain laws of social reality and to keep sociology an objective science, although its subject is the perception of the meaning of human behaviour. Synthetizing approaches are represented more in detail by T. Luckmann; the singular although somewhat eclectic methodological approach of A. Giddens is also discussed.

Conclusions offered do not tend to the contradictoriness of quantitative and qualitative methods. Neither are there presupposed simple solutions in that a simplified conception of social reality as a mere outside object would be substituted by a hypertrofization of the subject-subject relation and a „new“ constructivism of a sort. It is necessary to pursue an equilibrium of approaches, both explorative and confirmative. A dynamically understood operationalization conjoined with interpretation remains an important principle of scientific analysis. It does not, of course, present a simple algorithm: it seems rather to be a lasting impulse to deeper reflection both methodological and, after all, theoretical.

EDUARD URBÁNEK

A. W. GOULDNER – VÝZNAMNÝ AMERICKÝ SOCIOLOG

(K vývoji jeho názorů a koncepcí)

Americká sociologie tvoří jak z hlediska kvantitativního, tak i z hlediska kvalitativního jeden z nejvýznamnějších proudů soudobé světové sociologie. Počet sociologů v USA již nyní překračuje 15 000 (a přitom to není údaj konečný). Zajímavý je i fakt, že více než polovinu této významné vědecké disciplíny tvoří ženy.

Americká sociologie měla a má ve svých řadách i takové představitele a osobnosti, kteří ovlivňují sociologii v ostatních zemích a jejich vliv a působení má rozměr celosvětový. I americká sociologie má již dnes, kdy někteří její významní představitelé zemřeli, své „klasiky“, tj. sociology a autory, kteří mají svým dílem a svými koncepcemi vliv a výuku a rozvoj vědeckého bádání sociologie v mnoha zemích světa včetně naší země. Často se stává, že díla, názory a koncepce amerických významných sociologů vstupují do současnosti přes nové výklady a interpretace v souvislosti s novými podmínkami a aktuálními kontexty. K významným osobnostem americké sociologie patří i A. W. Gouldner. Jeho dílo mělo ohlas ještě za jeho života a je vydáváno a hodnoceno, kritizováno i využíváno dnes. Protože jeho dílo je již ukončeno a dovršeno, představuje uzavřený celek, který žije vlastním životem nezávisle na skonu autora.

Alvin Ward Gouldner se narodil v roce 1920 a zemřel v roce 1980. Jeho profesionální život se v počátku nelišil od životní dráhy jiných amerických sociologů. Vystudoval univerzitu, stal se magistrem na Kolumbijské univerzitě v roce 1945, hodnost PhD. získal v roce 1950. Místem jeho trvalého působení v rámci sociologie a sociální teorie se stala Washingtonova univerzita v St. Louis. Jakmile se v šedesátých letech Gouldner prosadil jako atraktivní a kvalifikovaný autor, byl zván na hostování v zahraničí, zejména v Evropě. Přednášel na London School of Economics, ve Stockholmu, na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě, na Varšavské univerzitě a na Univerzitě Amsterdam.

Publikovat začal v padesátých letech. V roce 1954 vyšla jeho práce o byrokracii

a o stávkách. V roce 1963 vydal spolu s H. Gouldnerovou *Moderní sociologii*. Práce o Platónovi z roku 1965 je svědectvím jeho zájmu o filozofii a zejména o sociální filozofii. Jeho některé stati, které se týkaly byrokracie, organizace, funkcionální autonomie a norem reciprocity, byly považovány za práce v rámci funkcionalistické školy. Nesporná skutečnost, že se Gouldner zabýval problémy funkcionalismu, ještě vůbec nezakládá jeho výraznou příslušnost ke strukturálnímu funkcionalismu. Naopak již od počátku šedesátých let Gouldner vystupuje jako filozoficky erudovaný sociolog se zájmem o základní teoretické, metodologické, ale i politické a ideologické souvislosti své profese. To se nakonec velmi výrazně projevilo v jeho podílu na sborníku, který vydal v roce 1964 tehdy velmi progresivně orientovaný I. L. Horowitz na počest neméně pokrokového a tehdy již zesnulého C. W. Millse.¹⁾

Vedle výborného úvodu I. Horowitze, ale také příspěvku anglického sociologa R. Milibanda O Millsovi a politice, tu přispěli tehdy ještě málo známí, pokrokově orientovaní sociologové S. W. Rouseas a J. Farganis s brilantní kritikou Bella a Lipseta a jejich koncepcí konce ideologie. Erich Fromm prokázal své marxizující zaměření statí *Problémy interpretace Marxe*. K nejlepším statím celé publikace, která snad nejméně vystihovala ducha i zaměření Millsovy sociologie, patřila esejistická stať A. W. Gouldnera *Anti-Minotaurus: Mýtus sociologie oproštěné od hodnocení*.²⁾

Gouldnerovi jde o vylíčení mýtu vytvořeného vynikajícím minotaurem jménem Max. Jde o mýtus vytvořený i kolem něho – Maxe Webera. Jeho mýtus spočíval v myšlence, že společenská věda by měla a mohla být prosta hodnocení (v angličtině *value-free science* nebo v německém originále *wertfreie Wissenschaft*). Budiž mi zde dovolena osobní vzpomínka. Když jsme ve druhé polovině šedesátých let koncipovali výuku sociologie na filozofické fakultě UK a chtěli jsme také zařadit do výuky posluchačů oboru přehled o současném stavu sociologie v západních zemích, nesdíleli jsme tehdy u nás velmi rozšířené představy o americké sociologii. Ty spočívaly v tom, že americká sociologie se vyznačuje existencí dvou základních nejvýznamnějších směrů, v teorii nadvládou strukturálně funkcionální sociologie reprezentované T. Parsonsem a jeho školou, a na druhé straně je empirická výzkumná sociologie se svou výbavou metod a technik sociologických výzkumů. Právě sborník na počest zesnulého C. W. Millse nás přesvědčil, že americká sociologie je pestřejší, rozmanitější a diferencovanější, a proto jsme také vybrali pro antologii textů z americké obecné sociologie zejména autory z knihy *Nová sociologie*.³⁾ Programová orientace této skupiny, její kritická

¹⁾ *The New Sociology*, ed. by I. L. Horowitz, New York 1964.

²⁾ Gouldnerova esej *The Myth of Value-free Sociology* je otištěna ve výše uvedené publikaci na s. 196–217.

³⁾ *Viz Antologie textů soudobé sociologické teorie v USA*, Praha, SPN 1967.

humanistická koncepce velkého rozsahu, požadavek hodnotící angažované a progresivní sociologie, břitká kritika neduhů a slabin jak velké teorie T. Parsonse, tak i omezenosti a sebeuspokojení rutinní empirické komerční sociologie nás přesvědčovala o tom, že tato orientace má blíž k našemu pojetí sociologie angažované, teoretické, hodnotící a humanistické.

Podle názoru A. Gouldnera se postulát sociologie oproštěné od hodnot a hodnotící nestal koncepcí mnoha sociologů pro svou pravdivost nebo přesvědčivost nebo pro svou logickou eleganci, ale pro svou užitečnost těm, kdo v něj věří. Gouldner naopak chce zkoumat postulát sociologie osvobozené od hodnocení jako ideologii pracovní skupiny a z hlediska sociologie profese. Gouldner především zdůrazňuje, že mýtus sociologie prosté hodnocení byl v každém případě výbojným mýtem. Většina prominentních amerických sociologů ho přijala jako určité dogma, o němž se nediskutuje, ale které se s vírou sdílí. Proto také Gouldner necharakterizuje postulát nehodnotící sociologie jako intelektuální teoréma, ale také jako souhrn sdílených pocitů, jak by měl sociolog žít. Přitom ti, kdo tento postulát sdílejí i prožívají ve své profesi, tím často míní věci velmi nestejně, a dokonce nejasně. A co je ještě horší – vlastní Weberovy názory na vztah mezi hodnotami a společenskou vědou nejsou totožné s běžnými představami sociologů. Weber nesporně formuloval postulát wertfreie Wissenschaft, ale proto, aby nebyly hodnotící soudy směřovány se soudy, jež vypovídají o faktech. Přitom však upozorňoval, že vědecká objektivita se naprosto liší od morální lhostejnosti. Hodnotící soudy považoval za určitých okolností dokonce za naprosto nezbytné. To souvisí s jeho koncepcí Wertbeziehung.

To, co Weber mučivě prožíval jako projev osobní víry a přesvědčení a co se snažil zdůvodnit, je u většiny amerických sociologů prázdným katechismem, heslem a vhodnou výmluvou, aby se již nemuselo myslet vážně. Místo toho, aby Weberova koncepce byla vážně hodnocena a zkoumána z hlediska současné sociologické generace, je setrvačně opakována a dokonce zkreslována. Potřeby, jimiž koncepce value free science slouží, jsou podle Gouldnera osobní a institucionální. Jedna z hlavních institucionálních sil, které usnadňují přežití a šíření mýtu o osvobození od hodnot, byla jeho užitečnost pro udržování soudržnosti a autonomie moderní univerzity vůbec, i novějších společenskovědních disciplín zvláště. To byl nakonec jeden z hlavních motivů, proč i Max Weber formuloval koncepci sociologie osvobozené od hodnocení. Není třeba s Gouldnerem souhlasit ve všech jeho úvahách a tvrzeních. Jistě to není úplné, když vyvozuje motivy Maxe Webera pro jeho proslulý postulát jen ze zvláštních odlišných poměrů německé univerzity, s poukazem na problém soutěže o vliv učitelů na studenty. Tehdy mohl znamenat postulát wertfreie Wissenschaft snahu odpolitizovat univerzitu a vytvořit jakýsi modus vivendi pro učitele i studenty ve vztahu k politické aktivitě.

Gouldner, který sleduje specifické německé politické i univerzitní podmínky v době, kdy žil Max Weber, zkoumá americké poměry a kontext působení teze o value-free science v USA. Poukazuje na to, že ti, kdo se jí přidržují, mají pocit, že se zdržují sociálního kriticismu jen v zájmu vyššího profesionálního dobra a nikoli pro své soukromé zájmy. I bojácni a úplatní mohou nyní, když se vzdávají sociální kritiky, žádat ochranu vysoce profesionální zásady a mohou i nadále mít k sobě decentní úctu.

V rámci amerických poměrů padesátých a první poloviny šedesátých let se americká sociologie snaží ve jménu principu value-free science postavit přehradu mezi vírou a rozumem, a tím obnovuje středověké pojetí dvojí pravdy, pravdy filozofie a víry teologů. Gouldner vyjadřuje svým způsobem pochopení a sympatie pro Weberovo úsilí, jak zajistit určitý modus vivendi mezi vědou a vírou. Není však ochoten přehlédnout důsledky, které Weberova koncepce má v kontextu šedesátých let dvacátého století. Jsou to bolestné důsledky pro sociální vědce v jejich roli učitelů a vychovatelů studentů. Závěr jeho esejistického pojednání je velmi energický a nabádavý. Má v sobě morální patos i hodnotu morální výstrahy a varování. Pro sílu přesvědčení a osobní zaujatost pro zodpovědnost vědce jako profesionála i člověka uvádím delší citát doslova: „Jestliže se dnes výlučně zabýváme odbornou dokonalostí našich studentů a odmítáme veškerou odpovědnost za jejich morální smysl nebo za jeho nedostatek, pak můžeme být jednoho dne donuceni přijmout odpovědnost za to, že jsme připravili generaci ochotnou sloužit v budoucí Osvětě. Právě pro hluboce dualistické důsledky běžné doktríny sociologie prosté hodnocení považují za nejvhodnější, aby jejím symbolem byl minotaur, člověk zvíře, rozdvojená bytost.“⁴⁾

Když byla u nás přeložena kniha C. W. Millse Sociologická imaginace, která pojednává zaujatým a osobním tónem o odpovědnosti sociologa za obor i za společnost, vyskytly se názory, že tato esejistická sociologie je jakousi elegantní, duchaplnou polopoezií, která je sice osobním vyjádřením přesvědčení nebo hodnotové orientace, ale přece jen v sobě nemá dost exaktnosti a vědeckosti. Gouldnerova esejistická výzva i osobní apel na odpovědnost sociologa vůči studentům, oboru i společnosti nebyla rovněž, poněvadž byla psána v millsovském duchu, u nás přijata jednoznačně nebo bez výhrad.

Ale vývoj americké sociologie i změna sociální scény v této zemi ve druhé polovině šedesátých let vytvářely podmínky pro větší a všestrannější šíření Millsových idejí i pro růst vlivu těch koncepcí, které vyznával i A. Gouldner. V jeho další publikační činnosti se objevuje znovu význačný text, v němž se v roce 1968, kdy USA prožily již vyhrocené protesty proti válce ve Vietnamu, kdy se rozvíjelo radikální studentské i sociologické hnutí proti establishmentu, proti

⁴⁾ *The New Sociology*, ed. by I. L. Horowitz, New York 1964, s. 216.

nešvarům a slabinám oficiální americké politiky doma i v zahraničí, vyhlašuje otevřeně program nutnosti angažovaného stranického sociologa. Jde o studii A. Gouldnera, která má bojovný název Sociolog jako straník – The Sociologist as Partisan.

GOULDNEROVO POJETÍ ANGAŽOVANÉ STRANICKÉ SOCIOLOGIE Z ROKU 1968

Uvedená Gouldnerova stať má nejen svůj dobový, ale i obsahový kontext. Je dokonce polemikou s významným progresivním americkým sociologem Howardem S. Beckerem a jeho pojetím stranickosti a angažovanosti v kontextu amerických poměrů druhé poloviny šedesátých let. H. Becker se ve své vášnivě zaujaté stati, která má výrazný název Na čí straně stojíme,⁵⁾ ptá, zda je možné realizovat výzkumy, které nejsou nedotčeny osobními a politickými sympatiemi. Argumentuje jednoznačně, že to možné není a že otázka nezní tak, zda se má sociolog postavit na něčí stranu, to je vždy dáno, hlavní je, na čí straně stojí. Becker se s vnitřním přesvědčením vyznává z toho, že nikdy se nelze vyhnout zaujetí stanoviska. Jeho zaujetí, jeho sympatie jsou na straně těch, které nazývá underdog. Becker soudí, že svět je rozdělen na podřízené a nadřízené a že sociologové se musí dívat na svět z jedné strany na druhou. Musí se dívat na svět z hlediska deviantních, podřízených, utlačených. Gouldner souhlasí s Beckerem a jeho sympatiemi pro lidi patřící do kategorie underdog (v angličtině toto slovo může znamenat smolaře, člověka vyčerpaného bojem, životním zápasem). Uznává, že existují dobré důvody pro výzkumy z hlediska lidí typu underdog. Takový výzkum nám dává informace týkající se sociálního světa, který mnozí členové společnosti včetně sociologů znají málo, nebo vůbec ne. Uznává, že takový výzkum nám dá nové perspektivy na svět, o němž jsme si mysleli, že ho známe již důvěrně. Nová sociologie, kterou Gouldner nazývá podle Beckera sociology of underdog, má však svá úskalí. Umožňuje vznik sociologie, která je první verzí nového establishmentu sociologie, sociologie slučitelné s novým charakterem sociální reformy v současné Americe. Je to sociologie pro mladé lidi, kteří mají přátele ve Washingtonu. Je to sociologie, která je úspěšná při řešení nejstaršího problému v osobní politice: jak si udržet integritu bez obětování vlastní kariéry. Ale radikální sociolog se liší od liberálů tím, že zatímco zaujímá stanovisko člověka typu underdog, aplikuje ho na studium of overdog. Radikální sociolog chce studovat „mocenskou elitu“, vůdce nebo pány.

⁵⁾ Viz H. S. Becker, *Whose Side We Are On?* In: *The Relevance of Sociology*, ed. by J. D. Douglas, New York 1970, s. 99–111.

Liberální sociologové soustřeďují své úsilí právě na ty dole, a na oběti a na jejich bezprostřední byrokratické hlídače. Je třeba zkoumat a studovat ty nahoře, lidi moci.⁶⁾ Zde v podstatě Gouldner opakuje a zdůvodňuje stanovisko, které již zdůvodnil před ním C. W. Mills. Sdílí s ním stejný názor včetně myšlenky, že bojovná angažovanost není neslučitelná s objektivitou. Je však třeba se vystríhat slepé nebo neprověřené aliance mezi sociology a vyšší byrokracií státu blahobytu, která může jenom produkovat tržní výzkum liberalismu.⁷⁾

I v tomto celkovém kontextu, kdy se Gouldner hlásí k angažované stranickosti při zkoumání těch nahoře ve prospěch těch dole, znovu zaznívá jeho výstraha. Sociologická objektivita je hluboce podlamována nucenou a výlučnou kultivací čistě technických standardů výzkumu a vzdělání, takže zde není ani zřetel, ani místo pro odpovědnost za kultivaci těchto velmi morálních kvalit, na nichž spočívá objektivita. Pravda je ta, že v té míře, s níž sociologie a sociologické vzdělání zůstává posedlé čistě technickým zaměřením, vzdávají se zájmu o objektivitu.⁸⁾

Gouldner se zabývá ještě dalšími souvislostmi, které dokreslují a prohlubují jeho stanovisko. Ale to hlavní bylo řečeno. Sociolog musí sledovat zájmy a život těch, kdo trpí a jsou potlačeni. Nesmí však zapomenout na nebezpečí oficiálního pohledu na péči o slabé a chudé, aby se z něho nestal spojenec úředníků, kteří bojují s chudobou v rámci své kariéry ve Washingtonu. Sympatie s trpícími dole, podřízenými, vyžaduje zaujmout jejich stanovisko, ale dívat se bedlivě a ustavičně na ty nahoře, tj. je třeba zkoumat, analyzovat a dávat poznatky těm, kdo patří do underdog. A commitment, stranickost, angažovanost pro hodnoty těch, kdo trpí, je nutno spojovat nejen s technickými nebo výzkumnými kvalitami, ale především s morálním charakterem profesionála. Gouldnerova práce z roku 1968, zveřejněná v časopise *American Sociologist* a v roce 1970 v knize pod redakcí J. D. Douglase *The Relevance of Sociology*, byla jen přípravou na práci daleko obsažnější, rozsáhlejší a hlubší, která se objevila na veřejnosti v roce 1970. Tato hluboká a všestranná analýza svědčící o velké pracovní aktivitě A. Gouldnera, se týkala nadcházející krize západní sociologie.

A. GOULDNER O NADCHÁZEJÍCÍ KRIZI ZÁPADNÍ SOCIOLOGIE

Tuto Gouldnerovu práci jsem recenzoval pro *Sociologický časopis*, jakmile byla u nás k dispozici.⁹⁾ Protože tehdy to byla poslední kniha autora,

⁶⁾ Viz A. Gouldner, *The Sociologist as Partisan*, *Sociology and the Welfare State*. In: *The Relevance of Sociology*, ed. by J. D. Douglas, New York 1970, s. 133.

⁷⁾ Tamtéž, s. 148.

⁸⁾ Tamtéž, s. 142.

⁹⁾ Viz E. Urbánek, *recenze na knihu A. Gouldnera The Coming Crisis of Western Sociology*, *New York, London 1970*, *Sociologický časopis* 1973, č. 2, s. 191–195.

který ještě dále rozvíjel bohatou odbornou a publikační činností, bylo její hodnocení dáno kontextem této poslední práce s jeho díly předcházejícími. Dnes, kdy jde o autora, jehož život i dílo jsou už uzavřeny, je možné a nutné hodnotit tuto práci z roku 1970 v souvislostech celého díla i na základě srovnání práce o krizi západní sociologie s dalšími pracemi, které ještě Gouldner napsal po roce 1970. Při uplatnění tohoto hlediska lze říci, že Gouldnerova kniha o nadcházející krizi západní sociologie patří podle mého soudu k vrcholu jeho díla.

Ještě než práce v roce 1970 vyšla, byla již předem velice propagována v odborných časopisech jako kniha desetiletí, jako práce, která je z hlediska úrovně i pojetí nejvýznamnějším dílem po Millsově *Mocenské elitě*. Na poslední stránce knihy obvykle americká nakladatelství uvádějí stručné charakteristiky práce, které jsou výňatkem z hodnocení významných recenzentů. Kniha byla skutečně přijata s velkým ohlasem. Brzy se však ukázalo, že byla pro americké poměry svým kriticismem, svým kritickým zaměřením, které vystihovalo mnohé slabiny a nedůslednosti americké oficiální sociologie, až příliš kritická a radikální. Gouldner totiž ve své práci překračuje úroveň a hloubku analýzy svých dřívějších prací i ve srovnání s Millsem daleko podrobněji a kritičtěji rozebírá v rámci své „sociologie sociologie“ stav, problémy a úroveň americké a akademické, ale i radikální sociologie. Když u nás vyšla Millsova práce *Sociologická imaginace*, vzpomínám si, že k výtkám proti Millsovi přibyla ještě další. Že sice soudí velmi břitce a nesmlouvavě, ale že jeho kritika Parsonse je spíš vyhlášením odsudku než argumentovanou kritikou. Je pravda, že Mills velmi důrazně konstatuje, že Parsonsova velká teorie je z padesáti procent hra se slovíčky, čtyřicet procent jejího obsahu je dobře známo z učebnic sociologie a zbylých deset procent je ochoten přenechat čtenářovu vlastnímu empirickému zkoumání.¹⁰⁾ Můžeme přiznat, že Millsova kritika je rozsahem i argumentací stručná, ale stejně i tak byla přesvědčivá pro toho, kdo sám byl s to přecíst některé základní práce, v nichž Parsons rozvíjí velkou teorii. Ale ti, kdo nebyli s Millsem a jeho kritikou Parsonse spokojeni, měli nyní před sebou knihu autora, který je v podstatě stejného kritického zaměření a je přitom ve své kritice Parsonse tak důkladný, že mu věnuje dosti podstatnou část své knihy o rozsahu více než pěti set stran. To byl jeden z důvodů, proč kromě souhlasných a pochvalných kritik někteří akademičtí američtí sociologové přijali Gouldnerovu práci nevlídně a s určitou nevrlostí.

Gouldner podává ve své knize kritiku nejen teoretických a metodologických předpokladů americké akademické sociologie, ale poukazuje na to, že je ve stavu krize a že tato kniha má své sociální a politické podmínění a souvislosti. Není to tedy práce o krizi, která má jen gnozeologické a epistemologické rysy. Podle Gouldnera bude kritika západní sociologie povrchní, nebude-li zkoumána jako

¹⁰⁾ Viz C. W. Mills, *Sociologická imaginace*, Praha 1968, s. 45.

vadný produkt vadné společnosti. Je-li společnost v krizi, projevuje se to také v krizi jejích duchovních produktů. Není možné oddělit kritiku společnosti od kritiky sociálních teorií. Gouldner nekritizuje jen oficiální akademickou americkou sociologii, v níž považuje za hlavní a nevlivnější strukturní funkcionalismus a jeho hlavního představitele T. Parsonse. Kritizuje i formující se radikální sociologii, která je vzpourou proti establishmentu a oficiální sociologii, ale sama je povrchní, teoreticky apatická. I odvolávání se na marxismus je u radikálních sociologů spojeno s malou znalostí marxismu.

Kritika sociologie jako součást kritiky společnosti, která je v krizi, však podle Gouldnera neznamená, že sociologie nemá jiné možnosti než být oficiální teorií. Sociologie má schopnost produkovat jak radikály, tak konzervativce, skrývá v sobě rozporné tendence, může rozvíjet konzervatismus i radikální potence. Pokud převládá konzervativní tendence, je zapotřebí je odstranit a vymanit se z převládající konzervativní struktury. Nelze však jen kritizovat sociologii jako teorii, metodu nebo výzkum. Každá společenská věda má kromě své vědecké, teoretické, poznávací a metodologické kvality také své politické a sociální důsledky. Nestačí používat k jejímu hodnocení jen ryze odborná a technická kritéria. Pro sociologickou teorii je podstatné to, jaké má důsledky, účinky, zda osvobozuje nebo potlačuje člověka. Navíc je třeba při kritice sociologie s konzervativními účinky vzdát se některých schémat a předsudků. Nelze souhlasit s tím, že jen obyčejní lidé jednají na základě zájmů a potřeb, kdežto vědci jen podle logiky a rozumu. Každá sociální teorie má nejen své sociální a politické důsledky, není jenom produktem použití pravidel metod, postupů, je vždy také osobní teorií autora, který žije ve společnosti nejen jako vědec, ale jako občan, člověk, osobnost. I on je společensky situován, zařazen. Každá sociologie je také ideologií a ideologizuje společnost. Ideál čisté, od hodnot osvobozené vědy vede k tomu, že se považuje za samozřejmé to, co samozřejmé není. Jde totiž o předpoklad oficiální sociologie, že metody a techniky sociologického výzkumu jsou ideologicky, politicky i morálně neutrální. Modelování sociologie jen podle vzoru přírodních věd a fetišismu vědecké nezájatosti a morální politické i ideové neutrality směřuje ve svých důsledcích k bezmyšlenkovitému prodeji informací na úkor lidské důstojnosti. Gouldner odmítá přesvědčení, že činnost odborníka, specialisty ve vědním oboru, je nezávislá na jeho osobním životě nebo že jeho život nemá a nesmí mít vliv na jeho odbornou práci.

To jsou hlavní, nejzákladnější výchozí teze a předpoklady, s nimiž přistupuje Gouldner ke kritice americké sociologie, která musí být současně kritikou společnosti své doby. Protože nejvýrazněji ztělesňuje všechny oficiální předsudky o vědě, jejích metodách a principech strukturní funkcionalismus T. Parsonse, je jeho analýze věnována velmi podstatná část Gouldnerovy knihy. Kritiku nevlivnějšího sociologického směru Gouldner spojuje s úvahami o periodizaci so-

ciologie, o jejích etapách a o místě strukturního funkcionalismu v kontextu vývoje sociologie.

Po velmi podrobném a rozsáhlém kritickém hodnocení strukturního funkcionalismu i směrů, které se z něho vydělují nebo proti němu z jiných zdrojů povstávají, klade Gouldner své pozitivní pojetí toho, jak on chápe sociologii. Je autorem koncepce takzvané reflexivní, dialektické sociologie. Tato sociologie má proniknout hluboce do sociologova života, má jej přetvořit, obohatit novými schopnostmi vnímání. Má to být sociologie radikální. Sociologické poznání světa je možné jen na základě pochopení a poznání samotného sociologa. Radikalismus této sociologie spočívá v tom, že chce změnit svět, ve kterém sociolog žije, i jeho vnitřní svět. Úkolem reflexivní sociologie je překročit hranice dané sociologie. V takové nové sociologii nestačí jen provádět výzkumy, je nutná nová praxe, která změní sociologa i obor. Pouhé úsilí o získání informace této sociologií nestačí, stejně tak nestačí jen pouhé rozvíjení metod a technik. Je nutné se orientovat na určité hodnoty, být zavázán hodnotám, je třeba odmítnout oddělení subjektu a objektu zkoumání – sociologie osvobozená od hodnocení je prakticky nemožná. Gouldner přitom uznává, že vázanost sociologa na určité hodnoty přináší určitá úskalí, nebezpečí jednostrannosti. Je ale vždy lepší volit raději toto riziko hodnotící a angažované sociologie. Problém tkví v tom, že i ideologie může mít emancipující účinek, ale také potlačující, konzervativní, ideologie může zvýšit uvědomění sociologa, nebo mu zabraňovat. Proto sociologie nesmí říkat jen ne, musí pozitivně formulovat svůj program nové společnosti nebo nové utopie. Nelze najít východisko z krize sociologie bez nového pojetí sociologie a bez pokusu o její novou praxi. O tento další posun ve svém profesionálním i politickém postoji se Gouldner pokusil ve své knize, která má název *Pro sociologii* a vyšla v roce 1974.

GOULDNEROVA PRÁCE PRO SOCIOLOGII A JEJÍ ZÁKLADNÍ ZAMĚŘENÍ

Název této knihy není rovněž samozřejmý. Je zase určitou narážkou, je replikou na knihu francouzského filozofa, marxisty s výrazným strukturalistickým zaměřením L. Althussera. Kniha má ve francouzštině název *Pour Marx* a patří k významným spisům tohoto francouzského filozofa. Nejen Gouldner, ale i mnoho dalších sociologů a filozofů v západní Evropě, v USA a v Latinské Americe se o Althusserovy koncepce zajímalo od druhé poloviny šedesátých let.¹¹⁾

¹¹⁾ A. Gouldner, *For Sociology, Renewal and Critique in Sociology Today*, New York 1973, L. Althusser, *Pour Marx*, Paris 1965.

Gouldnerova kniha *Pro sociologii* není věnována jednomu tématu. Je poměrně velmi různorodá. Obsahuje některé již dříve publikované studie z let padesátých o systematické teorii, o reciprocitě a autonomii ve funkcionální teorii, o normě reciprocitě, o důležitosti něčeho za nic, o Durkheimovi a kritice socialismu. Další části knihy již obsahují stati a studie z počátku sedmdesátých let. Některé z nich byly publikovány v časopisech, jiné jsou uveřejněny v knize *Pro sociologii* poprvé. Názvy naznačují již další okruhy zájmů a témat, kdy Gouldner navazuje na své dřívější práce, některé stati obsahují problémy zcela nové. Názvy statí jsou dosti výmluvné: *Paměť a obnova v sociologii*, *Politika myšlení*, *Pro sociologii*, *Romantismus a klasicismus: Hlubinná struktura v sociálních vědách*, *Sociologie a marxismus*, *Rudé gardy*, *Komentáře k Historii a třídnímu vědomí* (předmluva k anglickému vydání Lukácsovy práce *Geschichte und Klassenbewusstsein*), *Dva marxismy*.

Práce *Pro sociologii* především naznačuje výrazný Gouldnerův zájem o marxismus. Tento zájem se projevuje tím, že se zabývá textem marxismu vysloveně a že jeho zájem o marxismus se odráží v jeho teorii. K marxismu se dostává tak, že je inspirován prací G. Lukáče *Geschichte und Klassenbewusstsein* a pak prostřednictvím studia děl představitelů frankfurtské školy a zejména J. Habermase. Právě tento vývoj Gouldnera se stal základem jeho zařazení mezi neomarxisty nebo mezi levicově radikální sociology, i když sám Gouldner se v knize *Pro sociologii* za marxistu neprohlašuje. V této práci se jednoznačně ze studií let sedmdesátých dá zjistit jeho zájem o marxismus a snaha postupně si vypracovat svůj vlastní postoj k marxismu. Ale výrazně se to projevilo až v Gouldnerově závěrečné trilogii, o jejíchž hlavních problémech bude řeč později. V práci *Pro sociologii* se Gouldner v mnoha souvislostech vrací k problémům, které rozvíjel ve své předchozí práci *Nadcházející krize západní sociologie*. Vrací se zčásti ke kritice Parsonse, rozvíjí své pojetí dialektické, reflexivní sociologie. Nově klade problém, který v předchozí knize spíše jen letmo nastínil. Jde o problém spojení představitelů reflexivní kritické sociologie s praxí. Pro sociologa je v této otázce klíčový problém, jak a přes jaké organizační formy se jako vědec spojuje s praxí. Gouldnerův vztah k marxismu se zde dostává do popředí ve formulaci otázky o typu sociální organizace, které sociologa jako teoretika spojí s praxí.

Reflexivní sociologie není v Gouldnerově pojetí jen negativní kritikou sociologického establishmentu. Její kriticismus obsahuje nástin pro reorganizaci sociologie, pro vytvoření organizace-nástroje, který zprostředkuje mezi teorií a praxí. Takovou organizací je v současných podmínkách pro Gouldnera nová teoretická, vědecká pospolitost, která si vytvoří strategickou teorii plodící také sociální metodologii. Při další konkretizaci této Gouldnerovy myšlenky zjistíme, že příkladem a vzorem takové nové vědecké pospolitosti či komunity je mu frankfurtská škola. Její vzor a příklad je pak také základem rozlišení Gouldnerova

pojetí stranickosti a toho, čemu říká commitment (vázanost, angažovanost pro určité hodnoty). Cílem sociologie není ani studium obyčejné každodenní kultury a pospolitosti. Jejím úkolem je spíše vytvoření mimořádně nového jazyka, nové kultury a nové pospolitosti. Role sociologa jako technika musí být podřízena jeho druhé roli – klinika. „Sociolog se v žádném případě nesmí stát komerčním výzkumníkem revoluce, aby pomáhal lidovému nebo socialistickému hnutí realizovat jakékoli cíle, které by si tato hnutí přála. Věřím, že sociologové mají pomáhat hnutí a socialistům jenom v té míře, jak jsou posuzováni, že přispívají k lidské emancipaci, a v té míře, že sledují tento cíl s vědomím obtíží a nebezpečí možných nákladů a neočekávaných důsledků. Bez takového vědomí je tu vždy všudypřítomné a reálné nebezpečí, že hnutí může degenerovat v různé formy nesvobody a neostalinismu a že heslo všechna moc lidu může sloužit jako rouška pro moc nové elity.“¹²⁾

Podmínkou rozvoje sociologie jako angažované disciplíny pro lidové nebo socialistické hnutí je spojení sociologie s filozofií, ale ne s jakoukoli filozofií. Filozoficky nereflektovaná sociologie nemůže být úspěšně zapojena pro cíl – pomáhat lidem zbavit se falešného vědomí a osvobodit se. Nejen sociologové se mají organizovat, mají se organizovat i kolektivy sociálních vědců. Nerekonstruovaný marxismus, který neztělesňuje přepracované a neproanalyzované výsledky různých sociálních věd v posledním půlstoletí, je forma sektářského fundamentalismu. Teoretická analýza sociální totality pak vyžaduje integraci různých empirických disciplín pod záštitou filozofie, historie, lingvistiky a hermeneutiky.¹³⁾ Souvislost se vzorem a ideálem vědecké pospolitosti typu frankfurtské školy je zřejmá, jen problémy lingvistiky a hermeneutiky jsou zařazeny nově nesporně pod vlivem děl J. Habermase. Habermasův vliv se projevuje v rostoucím Gouldnerově zájmu o problémy komunikace, diskursu, jazykovědy a hermeneutiky. Výslovně se navíc Gouldner odvolává i na Gadamera, který měl sám jako významný představitel hermeneutiky a lingvistiky vliv na formování názorů J. Habermase.

Vraťme se však ke Gouldnerově myšlence o rozdílu angažovanosti ve smyslu stranictví (partisanship) a angažovanosti k hodnotám ve smyslu commitment. Partisanship je podle Gouldnera vázanost ke straně nebo části širšího zájmu, kdežto commitment je vázanost k širšímu zájmu samotnému a vědci, teoretikové propůjčují podporu jen příležitostně různým stranám podle jejich politiky a pozic tak, aby nebyli nekvalifikovanými přívrženci organizace samé. I zde je určité předlohou organizační a politická nezávanost frankfurtské školy vůči organizačním a politickým formám hnutí, které se hlásí k socialismu a k marxismu.

¹²⁾ A. Gouldner, *For Sociology*, s. 107.

¹³⁾ Viz tamtéž, s. 113.

Jádro problému o stranické angažovanosti sociologa vůči teorii i praktickému hnutí spočívá u Gouldnera v tom, že jednak jako americký levicový intelektuál blížící se k marxismu a socialismu neuvažuje o žádné formě volného či velmi těsného spojení s americkými komunisty a za druhé že se pod vlivem určitých negativních zkušeností z rozvoje marxistického komunistického hnutí v etapě stalinismu a v letech sedmdesátých obává, že výrazné spojení s jednou stranou, která se hlásí k revolučnímu socialismu, by mohlo vést ke konkrétním situacím, kdy vědec a teoretik bude nucen souhlasit s názory, postoji, s nimiž nesouhlasí ani jako teoretik a vědec, ani z hlediska morálních kritérií. Tuto negativní zkušenost nelze z hlediska událostí, které přinesly deformace stalinismu i deformace stagnačního období ve vztahu k revoluční teorii, ignorovat a popírat. Gouldner, který se přes studium raného Lukácse, Gramsciho a kryptomarxismu frankfurtské školy blíží k marxismu, se odvolává na specifický skupinový a profesionální zájem intelektuálů a teoretiků, aby své stanovisko zdůvodnil ještě dalšími souvislostmi. Říká o tom: „Intelektuálové a teoretikové mají přece určité speciální zájmy, mezi nimiž jsou zájmy v prosazování kultury. Mají totiž životní zájmy v šíření racionální diskuse a při vytváření životních podmínek, které ji podněcují. Pro radikální intelektuály i zájem velké sociální vrstvy, jako je dělnická třída, není cíl o sobě, ale prostředek k racionalitě a kultuře.“¹⁴⁾

Další nový prvek Gouldnerova formujícího se zájmu o marxismus jako o teorii i jako o hnutí se projevuje v postupně stále více silícím pojetí existence dvou marxistů. V knize Pro sociologii se to odráží zvláště ve statí Dva marxismy. Svůj přístup k marxismu Gouldner zakládá na názoru, že je nutno vidět marxismus jako historický produkt a jako učení, které má své vnitřní protiklady. Vztah marxismu včetně Marxe k vědě je prý ambivalentní. Marx se chápe jako vědec, ale současně také jako kritik. Gouldner proto objevuje pro sebe nejen dva marxismy, ale také v rámci marxismu dva proudy, kdy jeden proud představuje kritickou teorii, silně spjatou s určitou filozofickou antropologií, zatímco druhý proud je charakterizován jako scientistický. K představitelům kritického a spíše antropologického proudu marxismu řadí Lukácse, K. Korsche, ale také A. Gramsciho a Rosu Luxemburgovou. V souvislosti se statí Rudé gardy, kterou napsal společně s I. Horowitzem, uvádí také maoismus jako revoluční a progresivní marxismus. Z dalších stoupců revolučního kritického marxismu Gouldner ještě uvádí J. P. Sarta, L. Goldmanna, kroužek okolo časopisu Telos, skupinu News and Letter's a frankfurtskou školu. Ke scientistům řadí L. Althussera, N. Poulantzase, M. Godeliera, Ch. Bettelheima, švédského G. Therborna, britského vydavatele New Left Review F. Blackburna.¹⁵⁾ Tyto problémy jsou skutečně v práci

¹⁴⁾ Tamtéž, s. 120.

¹⁵⁾ Viz tamtéž, s. 430.

Pro sociologii jen naznačeny v rozsahu jednoho článku. Jak uvidíme při analýze jeho závěrečné životní práce, trilogie, která nese společný název O temné stránce dialektiky, stal se problém dvou marxismů uvnitř marxistického hnutí, ale i v díle samotného Marxe jedním z hlavních problémů, kterým se v sedmdesátých letech Gouldner zabýval.

ZÁVĚREČNÁ TRILOGIE A. GOULDNERA

V roce 1976 vychází 1. díl trilogie nazvaný Dialektika ideologie a technologie. Celkové zarámování práce svědčí zcela jednoznačně, že Gouldner pod vlivem J. Habermase a vlastního studia lingvistiky klade při analýze ideologie větší důraz na stránky a rysy těch problémů, které v jeho dřívějších knihách byly jen na okraji nebo zatím ještě vůbec chyběly. Prezentuje svou knihu o ideologii jako studii o formě diskursu, o kultuře kritické řeči, tj. o propracované sociolinguvistické řečové variantě. Dříve však než se začíná zabývat ideologií v kontextu, který naznačil, formuluje svůj vztah k marxismu i souvislost své práce s marxistickou teorií. Zdůrazňuje, že je si vědom, jak mnoho se naučil od Marxe, ale zvláště od Lukáse, kterého považuje za největšího marxistu 20. století. Z marxistů si cení těch autorů, kteří podle jeho názoru podali prométheovské výkony, mnoho riskovali a mnoho vykonali ve jménu svého přesvědčení. Svůj vztah k marxismu uvádí stanoviskem britského recenzenta své knihy Pro sociologii, který označil Gouldnerovu pozici jako „kritický maoismus“. Sám Gouldner však zdůrazňuje, že nepatří k žádné marxistické pospolitosti a určitě ne k žádnému marxistickému establishmentu. Označuje se za marxistu mimo zákon, je marxistou psancem, vydědencem. Klade si velký úkol – chce demystifikovat marxismus, zjistit jeho meze. Marxismus podle Gouldnera nesplnil jako reálné teoretické a praktické hnutí to, co sliboval. Nerealizoval lidskou emancipaci. Cení si vítězství marxismu v Číně, protože jako jiní západní intelektuálové spatřoval v hnutí rudých gard revoluční protibyrokratické obrození marxismu. Vytýká marxismu, že pomohl vytvořit takové politické monstrozity jako stalinismus.

Gouldner nejvíce marxismu vytýká, že přispěl k mystifikaci socialismu a socialistického hnutí. Zdůrazňuje proto, že demystifikace je vnitřní potřebou a životním zájmem marxismu. V této souvislosti se znovu definuje jako napůl marxista, napůl sociolog, ale rebel proti oběma. Chce aplikovat dialektiku na marxismus. Marxismus musí být podroben kritice a jeho rozpory mají být odhalovány a kritizovány jako samozřejmost a ne být považovány za defekt.

Již ve svých dřívějších pracích Gouldner analyzoval problémy vztahu ideologie a společenské vědy. Napadl postulát o konci ideologie a poukázal na to, že každá sociologie je ideologická. V první knize své trilogie rozvádí souvislosti mezi

vědou a ideologií v novém, dokonce modernějším kontextu. Analyzuje vztah ideologie a komunikační revoluce. Nechce ideologii chápat jen jako něco negativního, patologického a iracionálního. Chápe, že i vývoj moderní vědy podmní vývoj ideologie. Ideologií je pro něj i sociální teorie. Nakonec je sociologie ideologická a ideologie může být racionální. Jen děti nemají ideologii, poznamenává Gouldner vtípně. Ideologit a věda jsou odpovědné za podstatu sociální reality, která je nově problematická. V novém kontextu je nutno ideologii analyzovat z hlediska Habermasovy teorie komunikace, kterou Gouldner chápe jako novou kritiku cenzury a postulát prosazení komunikace kompetentní, nerušené, nezkršené a svobodné. Součástí tohoto přístupu je i velký důraz na roli jazyka při analýze komunikace a ideologického zkršení. Zde je výmluvně shrnující, stručné hodnocení Habermasovy teorie komunikativní kompetence, svobodného diskursu. „Habermasův zájem je zaměřen na svobodu od panství a teroru a svobodu jako základu racionality – je to jeho hledání hodnotového založení proti – stalinismu a nacismu.“¹⁶⁾

Ve druhé části své práce o ideologii se Gouldner zaměřuje na problematiku technokratického vědomí a ideologie. Mluví o nové situaci technokracie, o fúzi technologie a vědy, o novém scientizovaném byrokratickém systému. Nachází dokonce v marxismu prvky technokratického vědomí. Kritizuje (podle mého soudu právem) pojetí vědy a techniky jako paneceje. V závěrečné části Gouldner přechází k problematice tříd, čímž již naznačuje základní téma své druhé knihy celé trilogie. Podává poměrně stručnou kritiku socialistických zemí, je to útržkovité, místy kategorické a nakonec i rozporné, protože jednou se dovidáme, že Sovětský svaz je státní kapitalismus kontrolovaný ohromnou represivní byrokracií, a podruhé, že jde o státně administrativní socialismus.

Novinkou této práce je spojování existence nové třídy s pojmem lidského kapitálu, nové kulturní buržoazie, jejíž hlavní základnou je právě kulturní kapitál. Další souvislost je inspirována teorií komunikativní kompetence. J. Habermase, kdy nová třída je interpretována jako řečová komunita. Marxismus je pak falešné vědomí nové kulturní buržoazie. Staré třídy umírají v kapitalismu i v socialismu. Málo pochopitelné je Gouldnerovo tvrzení, že politika détente je projektem a zájmem nové třídy na Západě i na Východě. Do oblasti kuriozit patří sdělení, že internacionální uniformou nové třídy jsou džíny.

Poslední část trilogie, která se proti plánovaným lhůtám vydání pozdržela a vyšla až po Gouldnerově smrti, má, jak bylo uvedeno, název *Two Marxisms* s podtitulem *Rozpory a anomálie ve vývoji teorie*. Gouldner chce vážít marxismus na misce vah historie a přitom uznává unikátní význam sociální teorie při přípravě a provedení revoluce 1917; zde zejména vyniká podle Gouldnera Lenin. Mar-

¹⁶⁾ A. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1976, s. 141.

xismus se musí studovat z těch důvodů, pro něž studujeme genetiku. Kritika marxismu musí vycházet z předpokladů marxismu. Je proti kanonizaci Marxe. Souvislost Gouldnerovy aktivity posledních let s hermeneutikou se projevuje v tom, že chce Marxovy texty interpretovat a ne jen citovat. Přitom postrádá historii marxismu, která ještě nebyla napsána.

Znovu se Gouldner vrací ke svému původnímu tvrzení o existenci „nukleárního rozporu“ v samotném marxismu. Tento nukleární rozpor plodí a reprodukuje dva ohraničené subsystémy rozpracované teorie. Je to scientistický a kritický marxismus. Mezi specifickými typy rozporů, jež jsou obsaženy v marxismu, pak Gouldner rozeznává ještě anomálie. Mohou být chápány jako pozorování nebo předpoklady, jež jsou v rozporu s očekáváními, která byla vyvozena z prvotních teoretických zavazujících formulací. Nic tedy není inherentně anomální, ale jen ve vztahu k některým teoretickým zdůvodněným očekáváním. V podstatě existují dva typy anomálií – ty, které vznikly z výzkumu, a ty, které vznikly z událostí.

Z textu úvodních částí třetího dílu Gouldnerovy trilogie je zřejmé, že stále více proniká do problematiky hermeneutické, jazykové a komunikační. Tento přístup k Marxovu dílu je sám o sobě možný a dokonce podnětný. Začal to již Althusser, když poukázal na to, že i Marxovo dílo může mít v sobě jako text a sdělení různé vrstvy včetně rozdílu mezi tím, k jakému stupni řešení či kladení problémů Marx ve svém vývoji dospěl a jak je adekvátně vyjádřil v určité etapě svého vývoje v přímé formulaci v systému pojmů a kategorií. Mezi stupněm vývoje myšlenkového zpracování problému a jeho pojmového a kategoriálního vyjádření jsou různé stupně shody či rozdílu. Gouldner ve shodě s Althusserovými podněty považuje každé lidské jednání za ztělesnění poselství, které má svůj smysl nebo význam. Navíc Gouldner bere velmi seriózně jazyk, protože v něm je marxismus vyjádřen a sám je určitým druhem a systémem komunikace.

Interpretace marxismu je nutná, poněvadž jde o teorii, která byla unikátním a otevřeným způsobem vždy a programově zaměřena na praxi. Další důvod pro interpretaci marxismu spatřuje Gouldner také v tom, že marxismus je v krizi, která není dána tím, že by snad vývoj světa předběhl jeho teorie nebo teorie dřívější znehodnotil. Jde o to, že podle Gouldnera v marxismu vzniklo rozdělení, které přetrvává dodnes. Je to rozkol, o němž začal Gouldner mluvit již ve své knize Pro sociologii. Jedna tendence chápe marxismus jako kritiku a druhá jako určitý druh sociální vědy. Dále je marxismus zatížen tím, že Marx odmítal idealismus a přitom vyzýval měnit svět. Marx byl paradoxně idealistický materialista, který potlačil svůj vlastní idealismus když prohlásil, že skutečně nesledoval nějaký ideál, ale jako Sokratés byl jen porodní bábou pomáhající porodit to, co bylo připraveno v lůně historie, a vyzýval ostatní, aby dělali totéž.

Další problém, který odděluje scientistický a kritický proud v marxismu, je vztah evolucionismu a katastrofismu. V praktické politice klade vědecký, scien-

tistický marxismus důraz na instrumentální opatření a kritický marxismus se zabývá nejvyššími hodnotami. Vědecký marxismus klade velký důraz na stranu a politickou organizaci, na prostředky jako takové, kdežto kritický marxismus je vázán na nejhlubší řadu hodnot, na cíle revoluce jako takové. Kritický marxismus nachází odezvu více v průmyslově zaostalých zemích (zde naráží Gouldner na své pojetí maoismu a také na kubánskou revoluci), kdežto scientistický v zemích průmyslově vyspělých. Politickou patologií scientistického marxismu je ritualismus a revizionismus, pro kritický marxismus je příznačný revoluční mesianismus a avanturismus. Scientistický je prý optimističtější.

Z dalších mnoha dichotomických antinomií, které se přisuzují marxismu, Gouldner zásadně odmítá všechny pokusy klást Engelse proti Marxovi. Zato však vidí anomálie marxismu v tom, že původně formulovaný historický materialismus se setkával s různými historickými jevy, které se přinejmenším neshodovaly s původní verzí formulované teorie. To se týká vztahů základny a nadstavby, pojetí jednosměrného vývoje, důrazu na univerzální třídní boj a Marxových pochyb o tom, že násilná revoluce bude nutná všude. Postupně prý Marx zjišťoval, že stát je složitější a že není jenom pouhým nástrojem vládnoucí třídy. Marx postupně objevuje větší význam ideologické hegemonie jako základny buržoazní kontroly. I předpoklad jednoznačné nadvlády základny nad nástavbou je zmírňován. Marxovy a Engelsovy závěry o Pařížské komuně jsou v rozporu s dřívějšími představami o možnosti převzít stát a použít ho pro revoluční proletářské účely.

Zajímavé ve vztahu k Marxovi jsou Gouldnerovy úvahy o Marxově koncepci asijského výrobního způsobu. Gouldner zastává paradoxně mínění, které bylo dosti rozšířeno i u nás, ale i v dalších zemích reálného socialismu. Marx se nikdy a nikde své koncepci asijského výrobního způsobu nevzdal a každý student vysoké školy dostával za úkol vypracovat konspekt Marxovy Předmluvy ke Kritice politické ekonomie, kde je jasně, přesně a v práci, kterou Marx připravil za svého života do tisku, uveden asijský výrobní způsob v Marxově periodizaci progresivních epoch ekonomické formace. Asijský výrobní způsob vypudil z marxismu Stalin a je neuvěřitelné, jak tvrdošíjně se mnozí marxisté zásadně vyhýbají zmínce o asijském výrobním způsobu. Pasáže o asijském výrobním způsobu v Gouldnerově práci jsou svým způsobem kuriózní, ale na jeho obranu je třeba říci, že jeho zmatek není ojedinělý, že panuje nebo přesněji mlčenlivě a cudně byl zakrýván u nás i v dalších zemích socialistického tábora neznámo proč. Gouldner například říká, že v Sovětském svazu obnovili pojetí asijského výrobního způsobu, aby ho mohli kriticky aplikovat na Čínu v době roztržky. Je prý ho však možné aplikovat i na SSSR. To ovšem vyčetl Gouldner ze známé knihy K. A. Wittfogela, bývalého komunisty a marxisty, příslušníka frankfurtské školy, který byl vyloučen z Komunistické strany Německa za nesouhlas se Stalinovou

definici sociální demokracie jako sociálfašismu a odklonil se od marxismu.¹⁷⁾

Marx se podle Gouldnera dále provinil tím, že stále více ignoroval problém občanské společnosti, protože to je sféra autonomní vůči státu, není určována státem nebo politikou a má svůj vlastní život. Marx však považoval občanskou společnost za základnu státu a vůči státu za prvotní a určující. Na závěr své práce o Dvou marxismech Gouldner ještě přidává úvahy o noční můře marxismu, protože každý teoretický systém má svou noční mûru, musí ji mít i marxismus. Je to především skutečnost, že marxismus není jen vědeckou teorií o společnosti a objektivních zákonech jejího vývoje, ale také učením o nutnosti změny světa. Je to úsilí o starý utopický projekt vydávající se za novou vědu. Jedna noční mûra marxismu spočívá v tom, že je to jiné náboženství potlačených, revoluční mesianismus. Druhou noční mûrou marxismu je soukromé vlastnictví, které bylo doposud základem rozvoje civilizace. Marxismus je založen na nejhlubší a radikální ambivalenci k vlastnickým třídám. Prométheovská moc a aktivita buržoazie šířící se ve světě fascinovala Marxe a ten mohl odolat její přitažlivosti jen neenergetičtějším zaklínáním.

Gouldnerova kniha o dvojím marxismu je ze všech tří částí trilogie o temné stránce dialektiky nejrozsáhlejším autorovým dílem o marxismu. Je paradoxní, že Gouldner se v době, kdy se přiklonil k marxismu, stal jeho největším kritikem, který svůj zájem a příklon k marxismu realizuje takovým způsobem, že to v žádném případě nemůže být podkladem pro jednoznačné hodnocení jeho snah. Poslední léta svého života se Gouldner zabýval marxismem tak intenzívně, že nahromadil velké množství problémů, otázek i výhrad, které svědčí o tom, že marxismus si neosvojil ve smyslu ztotožnění s jeho závěry a důsledky, které z těchto závěrů plynou, ani se s ním ve smyslu absolutního odmítnutí nerozešel. Připomíná v tomto ohledu Maxe Webera, který byl po celý život marxismem přitahován, současně s ním polemizoval a snažil se o pozitivní konfrontaci s marxismem, tj. svým vlastním zpracováním závažných otázek, které se nakonec jako u Marxe týkaly kapitalismu, jeho osudu i místa v dějinách. Gouldner tak daleko nedospěl. Jeho poslední práce o dvojím marxismu je nahromaděním mnoha anomálií a rozporů ve vlastním pojetí i vlastní kritice marxismu, že je svým způsobem unikátní. Psanec marxismu, marxista mimo zákon, marxistický sokratik – to jsou všechno sebedefinice člověka, který marxismus nezvládl natolik, aby se s ním vnitřně ztotožnil, ani k němu neměl tolik averze a antipatií, aby se jím nezabýval nebo ho nihilisticky ignoroval a odmítl. Když bychom chtěli použít jeho charakteristiku Maxe Webera ve vynikajícím esejistickém pojednání o postulátu vědy prosté hodnocení, mohli bychom Gouldnera označit stejně. Webera označil za minotaura, za bytost, která má vlastnosti napůl lidské, napůl zvířecí. Je to tedy bytost

¹⁷⁾ Viz K. A. Wittvogel, *Oriental Despotism*, New Haven, London, New York 1957.

rozpolcená, nejednotná. Jako by si tím Gouldner vystavoval vlastní charakteristiku. Přesto nebyl Gouldner ani obyčejný, ani tuctový člověk. Jeho hledání sociálních sil, kterým by chtěl stranit nebo se zavázat, jeho složitá a klikatá cesta k marxismu je zajímavým životním osudem člověka, který nenašel to, co hledal, ani nesplnil, oč usiloval. Právě ve své poslední práci vyjádřil velmi důrazně nutnost zájmu o marxismus. „Kdo chce rozumět revolučním událostem v Rusku a v dalších zemích, musí znát marxistickou teorii. To je nezbytný klíč k pochopení revolucí, které otřásají světem 20. století, i když to nenahradí studium dějin.

Proč studovat marxismus? Ze stejných důvodů, proč studujeme genetiku. Marxismus je genetický kód, zárodečná plazma hlavních revolucí a společností, které vytvořil.“¹⁸⁾

Jak tedy na závěr zhodnotit životní i odbornou dráhu jednoho z nejvýznamnějších amerických sociologů, jehož život i dílo bylo plné rozporů a anomálií, které v závěrečné trilogii a v posledním dílu trilogie zvláště připsal i marxismu? Gouldner vyšel z americké akademické, profesorské univerzitní sociologie. Hned na začátku své profesionální kariéry projevoval kvality i schopnosti, které ho rozhodně neřadí do strukturního funkcionalismu. Jeho kniha o Platónovi svědčí o hlubším a nestandardním přístupu k sociologii, kterou spojuje s filozofií. Ovšem ohlas si získal svou vynikající, ne příliš obsáhlou, ale hlubokou esejistickou studií o problematice nehodnotící sociologie z první poloviny šedesátých let. Tehdy patřil k americké sociologické levici a byl ideově i obsahově spjat s dílem C. W. Millse i s vykonavatelem jeho odkazu I. L. Horowitzem. V roce 1968 hledá ve své stati Sociolog jako straník řešení otázek, komu stranit a jak se má a musí sociolog angažovat a spojit s hodnotami vědy i jejího praktického uplatnění. Nejrozsáhlejší práce, jíž znovu upoutal pozornost doma i ve světě, je jeho vysoce cenná a podnětná reflexivní práce O nadcházející krizi západní sociologie. Zde spojuje krizi oboru s krizí společnosti, podrobuje hluboké a všestranné kritice strukturní funkcionalismus a podává celkové hodnocení nově vznikajících a konstituujících se směrů a škol. Zabývá se vztahem ideologie a sociologie, odmítá postulát o hodnotové, morální politické a ideové neutralitě metod a technik sociologického výzkumu. Je proti komerční ryze technické a nezodpovědné nehodnotící, prodejné sociologické disciplíně. Spojuje sociologii s filozofií, osobní život s životem profesionála, je si vědom jejich souvislostí. Snaží se vypracovat program kritické, reflexivní, hodnotící, humanistické a angažované sociologie. V knize Pro sociologii prohlubuje své pojetí angažovanosti a stranickosti sociologie. Stranickost považuje za postoj spojený se zájmy politického hnutí a jeho politické organizační formy. Vázanost k hodnotám považuje za trvalejší a dů-

¹⁸⁾ A. Gouldner, *The Two Marxism*, New York, Toronto 1982, s. 8.

slednější, protože to intelektuálovi umožňuje podporovat hnutí v té míře, jak dodržuje a realizuje hodnoty, pro něž vzniklo.

V trilogii v závěru své odborné i životní dráhy se Gouldner definuje několikrát jako marxista psanec, vyděděnec, jako marxistický sokratik, který chce marxismus podrobit osvobozující nemystifikující kritice. Je zde mnoho dřívějších problémů i nově kladené problémy o vztahu mezi sociologií a vědou i ve spojení s novými inspiracemi. Je tu vliv frankfurtské školy, zvláště pak J. Habermase a jeho teorie komunikace, vliv lingvistiky a hermeneutiky. Pokus o nastínění teorie nové třídy je podnětný. Nesporné jsou obavy z diskreditace a deformací marxismu, z jeho možného mystifikujícího zneužití i vliv kritiky Sovětského svazu za chyby stalinismu i za pokles vlivu síly a autority socialismu a marxismu v letech sedmdesátých. Přes všechny rozpory a anomálie své trilogie však zůstává A. Gouldner významnou, složitou, vnitřně velmi nejednotnou bytostí, ovšem s podněty a přínosy, které měly pozitivní vliv. To musí sociologie zaznamenat a po právu ocenit. Gouldnerovo dílo musíme také hodnotit z hlediska pozitivního významu těch částí jeho díla, které působily na progresivní síly americké sociologie a v širším měřítku i na progresivní složku sociologie v západoevropských zemích.

A. W. Gouldner – an Important American Sociologist

S u m m a r y

The important American sociologist A. W. Gouldner lived from 1920 to 1980. In his early works he concerned himself with the problems of bureaucracy, organisation and functional autonomy. His relation to philosophy is documented by his early work on Plato. In the sixties his excellent essay on M. Weber and his concept of wertfreie Wissenschaft made an impact. In it he presented his criticism of a non-evaluative, uncommitted, technically and practically oriented sociology. He further worked out this problem in his study, published in 1968, where he treated the problem of a sociologist's commitment. Gouldner sides with the oppressed, the underdogs. The task of the sociologist is not only to study the life of the oppressed and socially weak classes, the sociologist must study the rulers, those in power.

An important stage of A. Gouldner's scholarly activities is represented by the large study *The Coming Crisis of Western Sociology*, which caused a lot of both favourable and critical comment. This study is one of the highlights of his work. It analyses the crisis of western, especially American sociology as a part of a crisis of the society. It treats ideology, the commitment of sociology, and thoroughly criticizes American structural functionalism and its chief representative, T. Parsons. There is presented an outline of the author's conception of reflexive sociology. Then follows the study *For Sociology* where the author considers a concretisation of the concept of political partiality and commitment. He speaks for the commitment in labour and socialist movements. Yet he is afraid that political partiality may prove too binding for a scholar in case a political movement veers away

from the principles it had wanted to establish. Therefore he wants to be committed in the way of the Frankfurt school, which he understands as a specific kind of a scientific community, loosely connected with Marxism and Practical movement. In the same study there appears also his concept of two Marxisms and two directions inside Marxism - the scientific and the critical one.

The conclusion of Gouldner's work is represented by the trilogy called *The Dark Side of Dialectics*. In it he states his commitment to Marxism, defines himself as an outlaw Marxist, a disinherited one, a Marxist Socratist. There are pronounced influences of J. Habermas's concepts of communication, linguistic and hermenutic approaches. The trilogy is concerned with the questions of the relations of ideology and technology, the rise of a new class of cultural capital, and the third part analyses differences and anomalies in Marxism in line with the autor's concept of two Marxism. His relation to Marxism is critical, with elements of sympathy. He condemns the politics of the deformation of Marxism in the years of Stalinism and Neostalinism, the years of stagnation in the U.S.S.R.

A. Gouldner is undoubtedly one of the important American sociologists. He influenced the development of sociology even outside the U.S.A. His works won acclaim also in Europe - which is documented by the translations of many of his works. His works represented an, in the context of American and world sociology desirable, differentiated and in his professional development deepening methodological pluralism which is necessary for the differentiation and diversity of approaches, concepts and solutions of important and critical problems of sociology.

OLEG SUŠA

MODERNÍ SPOLEČNOST A EKOLOGICKÝ PROBLÉM: SOLIDARITA A KONFLIKT

Od druhé poloviny 20. století dramaticky narůstá uvědomění rizika spojeného s pokračováním dosavadního vývoje moderní civilizace, pochopení ekologické krize jako hrozby a zároveň výzvy k nové sebereflexi člověka i hledání alternativních východisek. Podstatou ekologické krize jako společenského problému je kritická situace ve vztahu společnosti k přírodě jako prostředí, fyzicko-biologickým předpokladům sociálního života, tj. situace narůstajících a kumulovaných efektů narušujících tyto přírodněontologické předpoklady. V této situaci ekologické destrukce fyzicko-biologických předpokladů samotného člověka jako biosociální bytosti dochází k přehodnocení hodnot jistoty společenské existence, jestliže společnost začíná produkovat nejistotu existence biologické. Sociologický přístup k ekologickému problému nemůže akcentovat pouze stránky technické, regulativně mocenské a ekonomické. Měl by zahrnovat také kulturní, hodnotové a etické aspekty v širším smyslu – to znamená například v pojetí člověka jako zároveň člena společnosti i širší ekologické komunity pozemské přírody. Z tohoto rozšířeného pojetí členství pak mohou vznikat konflikty potřeb, cílů, rolí, norem a hodnot, ale také významné korektivy pro regulaci sociálního jednání při srovnání či politickém oceňování zvolených alternativ, výhod a dopadů.¹⁾ Ekonomické korektivy jsou rozvíjeny např. v oblasti „ekologické ekonomie“ v podobě aplikací rozborů „costs-benefit“ (srovnání nákladů, jež musí společnost „zaplatit“ za narušení prostředí s výhodami a výsledky určitých sociálních aktivit) či „technology assessment“ (oceňování technologií z hlediska sociálních a přírodních důsledků na životní prostředí).²⁾

¹⁾ Skutečnost zpětných dopadů globálních a lokálních procesů zhoršování přírodního prostředí na průmyslové společnosti moderní civilizace motivuje potřebu výzkumu a investování do trvale udržitelného ekonomického rozvoje společnosti – a zároveň vyvolává naléhavou potřebu nových alternativních přístupů ke koevoluci společnosti a přírody (viz např. R. Norgaard, *Sustainable Development: Co-evolutionary view*, In: *Futures* 20. 6. 1968, pp. 606–620).

Za pocit svobody od přírody na základě jejího poznání a ovládnutí jejích sil platí člověk rostoucí závislostí na civilizaci, která se jeví jak fyzicky, tak duchovně. Tato závislost, jež je sociologii tak důvěrně známa, se projevuje např. manipulací různými technikami a aparáty technické, ekonomické, administrativní, politické i ideologické kontroly včetně kontroly komunikace významů, obsahů, jazyků, informací a návodů k myšlení i jednání. Umělost prostředí, jež narůstá spolu s uniformizací průmyslově městského technického prostředí, vytváří sociální integraci lidí pouze jako fyzickou a mnohem méně duchovní a etickou. Moderní společnost vytváří kontrolní faktory ke sladování a manipulaci okolního kontextu. Prostředkem kontroly a manipulace nejen přírodního, ale také sociálního a kulturního prostředí je například scientizace kulturního života a vědomí, tzv. lidské inženýrství a sociální technologie. V chování a postoji moderní společnosti vůči přírodě a dominantním způsobu sociální kontroly a seberegulace je možno hledat např. „genetické rysy radikální zvrácenosti ve vztazích lidí, společnosti a přírody“. Moderní společnost je z tohoto hlediska možno považovat za „společnost, jež ztratila styk s životem na prosté a přírodní úrovni“.³⁾

V této studii se pokusíme tematizovat ekologickou problematiku v rámci zkoumání charakteru vztahu moderní společnosti k přírodě, v němž začal dominovat vzorec instrumentálně racionálního jednání na úkor vzorce komunikativního. Vydeme přitom z předpokladu, že otázka kvality sociálního jednání vůči přírodě, tj. ve vztahu společnosti k přírodě jako prostředí a ekologických důsledků tohoto jednání, souvisí s problémem **vzájemné závislosti moderní instrumentalizace přírody a instrumentalizace člověka**. Právě tato vzájemná závislost může ukázat hlubší kořeny soudobé kritické situace ve vztahu moderní společnosti a přírody, ekologické krize či ekologického problému. Krize vyplývá z nevyrovnanosti mezi mocenskými a etickými aspekty vztahů, mezi anonymitou či etickou neutralitou a odpovědností sociálního jednání. Tato nerovnováha se rovněž projevuje v kulturních rozporech a v konfliktu hodnot při reprodukci a legitimizaci sociálního jednání ve vztahu společnosti a přírody.

²⁾ Oceňování negativních dopadů moderních technologií si klade obtížný úkol – např. monetárně vyjádřit ekologické škody na lidském zdraví (podrobněji srv.: J. F. Coates, *Technology Assessment: The Benefits, the Costs, the Consequences, the Futurist V. December 1971*, p. 228; F. Hetman, *Society and the Assessment of Technology*, Paris OECD 1973).

³⁾ Th. Roszak, *Where the Wasteland Ends. Politics and Transcendence in Post-Industrial Society*, London, Faber 1973, p. 37.

KULTURNĚHISTORICKÉ SOUVISLOSTI POJMU DVOJÍHO PROSTŘEDÍ V SOCIOLOGII

Sociologie rozlišila dva významy pojmu „prostředí“: kulturní (jako „vnitřní“) a přírodní (jako „vnější“). Toto rozlišení vyšlo z tradic novověkého dualismu „duch–tělo“, „kultura–příroda“.⁴⁾ Moderní sociální věda navíc začala za svůj předmět výzkumu považovat toto vnitřní prostředí, kdežto druhé, přírodní, ponechala v podstatě výzkumu přírodních věd. Podstatné je to, že toto pro sebe „cizí“ prostředí spojovala se zásadní distinkcí lidské a mimolidské reality, založenou na rozlišení „světa lidí“ a „světa věcí“, a tudíž s pojetím přírody jako objektu, jenž implicitně předpokládá mocenskou manipulaci subjektem – především vědou a technikou, jako produkty lidské společnosti. Podobně jako ekonomie chápala také moderní sociologie jako samozřejmé takové pojetí vztahu lidské společnosti k přírodě a přírodnímu prostředí, v němž dominoval instrumentálně technický, mocensky nadřazený postoj v intencích filozofického i vědního paradigmatu nazíravé „technovědy“ a industrializačního procesu. Nejen sociologie a ekonomie, ale i samotná „pozdní“ ekologická věda byla ještě donedávna sama výrazně ovlivněna ekonomickým či technologickým utilitarismem hlediska zabezpečování zdrojů pro lidskou společnost,⁵⁾ přestože jádrem ekologického pohledu byl holismus a interdependence (vzájemná závislost) v celkovém ekologickém prostředí jako systému pozemské přírody.

Systémovost a holismus, ale i vzájemnou závislost je ovšem možno považovat za pojmy, které používá také sociologie. Tak např. Talcott Parsons jich využil ve své aplikaci na společnost, avšak ve spojení s tradičním dualistickým pojetím prostředí. Parsons tak rozlišil dvojí vztah společnosti jako systému k prostředí, které je tvořeno kulturou (jako „normativním řádem“) a přírodou (jako „organickofyzickým prostředím“). Přitom normativní řád kultury legitimizuje správné jednání lidí ve smyslu „souladu s institucionálním“ řádem (společnosti) – nikoli však „morálně“.⁶⁾ Interakci společnosti a přírody Parsons plně přisuzoval subsystemu technického „primárního referenčního rámce“, tj. technické organizace

⁴⁾ Dualita rozlišující biologické/společenské, přírodu/kulturu podle T. Bentona „brzdí sociologické zkoumání souvislosti mezi těmito abstraktně proti sobě postavenými sférami“ (T. Benton, *Biology and Social Science Sociology*, 25, No 1, February 1991, p. 7). Podobně posuzují také problém Catton a W. R. Dunlap Catton–R. E. Dunlap, *Environmental Sociology. A New Paradigm*, American Sociologist 13, 1978, pp. 41–49 (a v kontextu rozvoje pak např. M. Redclift, *Development and the Environmental Crisis*, London and New York, Methuen 1984). Benton navrhl taxonomický přehled aktuální sociologické výzkumné agendy v následujících oblastech: sociální a osobní podmínky zdraví a nemoci, vztahy mezi pohlavními a sociální strukturou, ekologické podmínky a nezamýšlené důsledky lidské sociální interakce s mimolidským světem, vzorce sociálního konfliktu, jež tyto podmínky a důsledky vytvářejí. T. Benton, op. cit., p. 25.

⁵⁾ D. Worster, *Nature's Economy. A History of Ecological Ideas*, New York, Cambridge University Press, 1991, pp. 291–311.

⁶⁾ T. Parsons, *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*, Svoboda, Praha, 1971.

společnosti, jako „mezní struktura mezi společnostmi jako systémem a organicko-fyzickým prostředím“.⁷⁾ Na této hranici pak navazuje na přírodu ekonomika jako součást technickoprímárního, fyzicky definovaného referenčního rámce, která je Parsonsem definována jako „ústřední struktura obstarávající spojení se společenskou komunitou, jež plní funkci rozdělování zdrojů k uspokojování potřeb společnosti, a proto je primárním referenčním rámcem z hlediska sociálního systému“.

V moderních společenských systémech se podle Parsonse technika stává „sociálně organizovanou schopností aktivně ovládat a měnit předměty fyzického prostředí v souladu s některými potřebami člověka.“⁸⁾

Z Parsonsova modelu tedy vyplývá několik skutečností:

1. hlavním subsystémem strukturujícím interakci společnosti s přírodním prostředím je technickoekonomická organizace jako organizovaná sociální **schopnost ovládat a měnit předměty fyzického prostředí;**

2. hlavním cílem této interakce společnost – příroda je uspokojovat některé lidské a sociální potřeby, jež jsou takto **úzce** technickoekonomicky definovány, a to **nezávisle na normativním systému kultury a morálky.**

V podmínkách současných ekologických obtíží moderních společností se právě takovéto oddělování techniky a ekonomiky od kulturních a morálních hodnot (či dokonce jejich podřizování cílům technickoekonomické, instrumentální racionality) stává neudržitelným. Právě tak neúnosným se stává hledisko či princip nezávislosti společnosti (u Parsonse definované jako „soběstačnost společností komunity“) na instrumentálně ovládaném a kontrolovaném prostředí – jako principy, jež vedou k známým negativním důsledkům „přetížení tohoto prostředí technickoekonomickými aktivitami společnosti a prolomení hranic jeho „trvalé udržitelnosti“ (sustainability).

Ze zmíněné situace také konečně vyplývá skutečnost, že není možno omezovat platnost **etiky** jako regulátora postojů a aktivit lidí, tzn. také udržování vzorců jednání hodnotami, pouze na „vnitřní“ kontext, pouze na mezilidské či vnitrosociální vztahy – a regulaci vztahů k přírodnímu, mimolidskému prostředí „ponechávat v rukou“ „kompetence“ technickoekonomické struktury a organizace společností. V kulturním a komunikativním kontextu společnosti dochází k rozporům a změnám hodnot, mění se cíle i normy jednání na základě rostoucího poznání negativních důsledků i zpětných vazeb informační komunikace, vzniká potřeba nové „ekologické etiky“ či etiky ohledu na prostředí.⁹⁾

⁷⁾ Ibid., p. 38–39.

⁸⁾ Ibid., p. 38.

⁹⁾ Ekologická etika (environmental ethics), rozvíjená především v rámci morální filozofie, se zabývá „morálními vztahy mezi lidmi a přírodním světem“, dále principy řídícími tyto vztahy, jež „určují lidské povinnosti a odpovědnost vůči pozemskému přírodnímu prostředí a jeho obyvatelům“ (P. W. Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton, New Jersey, Princeton

Ekologická etika, orientovaná k cílům regulace vztahů lidské společnosti k přírodním ekosystémům, vychází z hlediska podmíněnosti společnosti jako systémů přírodními ekosystémy. Je zároveň organicky spojena s **rozšířením** tradiční etiky lidí, regulující jejich vzájemné vztahy, a možno ji tudíž chápat jako **součást** „normativního řádu“ společnosti a její kultury. Specifickou sociální funkcí této etiky ohledů na prostředí je pak rovněž legitimizovat nový alternativní postoj společnosti i člověka k přírodě (např. na základě alternativních interpretací vědeckých poznatků o ekosystémech), postoj, jenž by překročil dosavadní instrumentálně mocenskou orientaci, obsaženou v Parsonsově (a samozřejmě nejen Parsonsově) modelu interakce společnosti s přírodou.

Zmíněný konceptuální model interakce společnosti s přírodou vychází ve svém oddělování přírodního prostředí člověka od společenského z moderní kulturní tradice, kterou bychom spolu s E. Kohákem¹⁰⁾ mohli spojit s „industriálně technokratickou metaforou“ přírody i světa jako mechanismu. V přírodních vědách se tato metafora projevila v pojetí přírody jako např. „biomechanismu“, v sociologii v pojetí životních procesů společnosti jako „sociálních mechanismů“. Tato metafora zakládá určitý mocenský postoj a řídí jednání člověka ve světě: ve světě přírody pak je to **panský postoj** hodnotící přírodu jako **zdroj materiálu**. Tato metafora se zdá být v moderní společnosti pevně zakořeněnou. Naproti tomu metafora harmonie člověka a přírody, metafora participace, je dosud slabě společensky zakotvena. Problémem dneška se stává „volba mezi vhodnou a nevhodnou metaforou“¹¹⁾ vytvářející naše sociální postoje a řídící naše jednání ve světě, jež vyžaduje mnohem ostražitější – nejen exaktní, ale stále více etické – **hodnocení dopadů těchto sociálních postojů a jednání – nikoli pouze lhostejný popis ztotožňovaný s objektivní pravdou**. Samozřejmě, chápeme-li vztah společnosti a přírody ve schématu jednání, v němž převládá cíl instrumentální realizace potřeb – a to určitých potřeb (tzn. vymezených ekonomicky a techno-

University Press, 1986, p. 3); dále usiluje o výstavbu vhodné axiologie, zejména nahrazení instrumenálních hodnot hodnotami, jež uznávají „vnitřní“ hodnoty přírody a jednotlivých jejích částí, nikoli pouze vyplývající z jejich funkcionální vazby k celku ekosystému, ale z jejich existence, estetických kvalit aj. E. Hargrove např. pléduje pro založení ekologické etiky právě na estetických hodnotách přírody, které považuje ontologicky za původnější pro člověka, tj. za existující před ekonomickými či vědeckými hodnotami (E. C. Hargrove, *Foundations of Environmental Ethics*, New Jersey, Englewood Cliffs, 1989, pp. 125–126).

Existují také kritické výhrady, že etický přístup v rámci morální filozofie zatím převážně ignoroval historické, politické a sociální souvislosti ekologických problémů: že je apolitický a individualistický (např. víra v respekt k přírodě jen u jednotlivce); charakterizuje člověka víceméně nezávisle na konkrétních sociálních kontextech. Ekologická etika se soustředila dosud nejvíce na změny individuálních postojů na úkor politických a strukturálních změn společnosti a nikoli na politické problémy, s nimiž je konfrontován člověk jako sociální aktér v kontextu mocenských vztahů (T. W. Simon, *Varieties of Ecological Dialectics*, Environmental Ethics, vol. 12, No. 3, Fall 1990, p. 215).

¹⁰⁾ E. Kohák, *Hovory se stromem*, Filozofický časopis, 39, č. 6, 1991, pp. 903–912.

¹¹⁾ *Ibid.*, p. 911.

logicky) lidské společnosti, pak můžeme zaznamenávat rovněž určité zpětné vazby interakce v působení přírody na společnost ve smyslu přežití v biologické reprodukci lidí ve smyslu vlivu na vývoj civilizace. Dochází-li pak k situacím ekologické nouze, to znamená např. k vyčerpání přírodních zdrojů v důsledku společenského působení (tj. např. technické práce) na instrumentalizované prostředí, pak můžeme identifikovat zpětné vlivy změn v přírodním prostředí v podobě důsledků předchozí sociální činnosti, nebo jejich komplexů či kombinací. A v tomto smyslu také řada společenských vědců začala reflektovat dnešní ekologickou krizi v jejich manifestních a empiricky pozorovatelných aspektech – tj. např. přelidnění, imigrace, boj o zdroje apod..

Existuje však mnohem **hlubší historická a kulturní souvislost** této krize ve vztahu společnosti a přírodního prostředí, spjatá s reflexí kulturní dynamiky lidské společnosti a vztahů společnosti a člověka v procesu **modernizace**. V tomto smyslu se ukazuje např. konceptualizace pojmu přírody v dějinách evropského myšlení, hledajícího smysl, účel a řád přírody jako analogie odvozovaná z vnějších manifestací lidské aktivity, analogie lidské společnosti.¹²⁾ Ukazují se **hlubší souvislosti mezi teoriemi přírody a teoriemi společnosti**, kdy společenská představa o přírodě představuje určitou **projekci** lidského vnímání svého já a společnosti na svět, kosmos. Naopak, teorie o přírodě byly historicky interpretovány jako teorie obsahující způsoby chování individuů a sociálních skupin.¹³⁾ A v tomto smyslu také za metaforami kultury, jež vyjadřují pojetí interakce společnosti přírody, je možno nalézat určité reflexe stavu lidské společnosti a jejich vztahů. Za metaforou organismu je možno vidět více integrovaný předmoderní svět evropských společností, za metaforou mechanismu pak více diferencovaný sociální svět modernity, či celý **historický proces modernizace** charakterizovaný komplexní strukturální diferenciací a autonomizací.¹⁴⁾

Moderní paradigma sociálního pohybu, založené na dualizaci subjektu a objektu, na osvícenské antropologii apod., vytvořilo schéma emancipace, vymanění se člověka z přírody jako z říše nutnosti, nouze atd. směrem k teleologii vývoje společnosti, umožňující rostoucí lidskou emancipaci, tedy pohybu směrem k nabytí větší svobody. A tato svoboda byla identifikována s „pravou lidskou povahou a přírodou“ jako podstatou, jež ontologicky vyplývá z intelektuální schopnosti reflektovat svět i schopnosti sebereflexe. Tato přirozenost ve svobodě musí překonávat ve společenském vývoji kulturní a historický nános autoritativních tradičních struktur, institucí, privilegií aj. Součástí tohoto vývoje v kultuře a spo-

¹²⁾ C. I. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press Berkeley and Los Angeles, London 1990, p. 4.

¹³⁾ C. Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper, San Francisco, 1989, p. 69.

¹⁴⁾ C. Merchant, op. cit., p. 227.

lečnosti byl apel na vědu a rozum – moderní racionalizace a odklon od teologie v reflexi prostředí byly nástrojem osvobození a modernizace společnosti od feudálních tradičních struktur panství na jedné – na druhé straně pak vedly k „odčarování světa“¹⁵⁾ jeho materializací, atomizací a instrumentalizací (jak ukázal M. Weber), což se projevilo jak v autoreflexi lidské společnosti, tak v reflexi přírody a vztahu k ní. Dlouhodobou příčinu ekologické krize vidu mnozí právě v projekci dominantního typu panství mezi lidmi ve společnosti do přírody, do vztahu lidské společnosti a přírody, zejména v podobě moderní ideje ovládnutí přírody identifikující společenský pokrok s mírou ovládnutí přírody.¹⁶⁾

Sám modernizační proces uvnitř společnosti je však ambivalentní z hlediska sociologického zkoumání sociokulturních důsledků pro člověka. Tak např. podle P. L. Bergera je proces modernizace vývojem od osudovosti k volbám v lidském životě. Tyto volby podle Bergera hlavně umožňuje věda a technika v podobě schopnosti lidí kontrolovat své prostředí. Technologie však paradoxně umožňuje také kontrolu lidských individuálních životů prostřednictvím velkých, silných institucí (např. totalitním státem). Velkým dramatem modernity je právě „**dynamické napětí mezi osvobozením a znovuzotročením**“.¹⁷⁾

Tuto paradoxnost či ambivalentnost modernizačního historického procesu jako technické racionalizace moci (panství) nad přírodou i lidmi podrobil hlubší analýze již M. Weber, zejména ve svém zkoumání dynamiky západní **kulturní diferenciace společenských systémů, racionalizace výkonu a organizace moci** (ekonomické i politické) a **legitimizace autority** racionálními prostředky vědy, práva i moderní ideologií výkonnosti a efektivity.¹⁸⁾ Přestože bylo někdy toto Weberovo pojetí vykládáno jako jednostranná idealizace moderní byrokratizované a organizované technické společnosti (např. v sociologii a psychologii organizací) je možno jej považovat právě za pojetí **ambivalentního charakteru**

¹⁵⁾ K rekonstrukci Weberova pojmu „Entzauberung der Welt“ viz: J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, I, Suhrkamp, Frankfurt A. M. 1988, pp. 262–298.

¹⁶⁾ Souvislosti sociálních vztahů se vztahy k přírodě rozebral na příkladu vzorce hierarchické struktury moci M. Bookchin. Vztahy společnosti a přírody interpretuje jako dialektické. Moderní instituce kontroly a panství je založena na morálce hierarchie a vychází z „epistemologií vlády“: původ panství nad přírodou je v panství člověka nad člověkem a jeho archetypální morálce patriarchátu jako panství může nad ženou a člověka nad přírodou (M. Bookchin, *The Ecology of Freedom. The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Palo Alto, Ca., Cheschire Books 1982, p. 121).

¹⁷⁾ P. L. Berger, *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions About Prosperity, Equality and Liberty*, New York, Basic Books, 1986, p. 86.

¹⁸⁾ M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, Transl. by A. M. Henderson and T. Parsons, The Free Press of Glencoe and Macmillan, London 1964, pp. 115–131, 148–153, 184–191. K novějšímu rozborům Weberova pojetí racionalizačního procesu ve vývoji moderní společnosti srv.: W. M. Sprondel–C. Seyfarth, *Max Weber und das Problem der Gesellschaftlichen Rationalisierung*, Stuttgart, 1981; S. Kallenberg, *Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalisation Process in History*, American Journal of Sociology, 85, 1980, p. 1145.

modernity, jež naznačilo kulturní kontext souvislostí mezi opanováním přírody a vývojem panství ve společnosti.

V tomto historickém vývojovém kontextu – v sociologické analýze modernizace evropské civilizace ukázal také N. Elias na specifický proces kulturní **sebestylizace společnosti** ve vztazích k prostředí a přírodě, v němž dominovalo výrazné prosazování **technického faktoru**. Podle Eliase je tato tendence patrná již od vrcholného středověku v západokřesťanské Evropě a rezultovala v procesu formování novověké a moderní evropské společnosti v tom, že vedle zjevných změn sociálně třídní struktury se rozhodujícím momentem civilizačního procesu stává právě **technizace vnitřních i vnějších interakcí sociálních struktur**.¹⁹⁾

Historický proces moderní civilizace je možno z hlediska ekologických souvislostí mezi společností a přírodním prostředím – viděných prizmatem moci a kontroly, „panství“ a ovládání – rekonstruovat jako rozporuplný proces, jež obsahuje – kromě lidské sociální (a organizované) aktivity za emancipaci od přírody a ovládnutí jejích sil – také úsilí jednotlivců za emancipaci od nadvlády společnosti. Modernita znamená jak procesy růstu vzájemnosti závislosti ve společnosti, tak i kontraprocesy rostoucích snah o individualizaci a autonomizaci člověka, jako subjektu i objektu zároveň.

Jde tedy stále o dvojí určení prostředí, dvojí určenost člověka v ekosystému: 1. společnost, 2. mimospolečenské povahy. Přitom první, společenské určení samo umožňuje **uvědomit si prostředí obou typů a sdělovat reflexe a poznatky** o obou typech prostředí pomocí **sociokulturní komunikace**, zejména jazykové. Snad také proto se kulturní a uměle vytvářené společenské prostředí v evoluci stává jakoby jediným a hlavním určením ekologie člověka. Individualizace člověka v moderní společnosti v anonymních a věcných vztazích znamenala také redukci vztahů s přírodou i redukci přírodního prostředí samotného. Anonymizovaná individua ztrácejí **vědomí sounáležitosti** s ekosystémy, vztahy se světem přírody i kultury jsou stále více **zprostředkovány** abstrakční sítí umělých a složitých systémů, jež se relativně osamostatňují jako aspekty hospodářství, politiky, práva, morálky, umění ad. Proto je například velmi složité hledat v moderní, takto funkcionálně diferencované společnosti adresáta konkrétní **odpovědnosti za ekologické problémy a negativní důsledky působení společnosti na své prostředí**.

Zmíněná komplexní diferenciaci sociálního prostředí v procesu modernizace evropských společností, které si povšiml a kterou rozpracoval M. Weber, má z hlediska společenského lidského působení na přírodu racionálně technické i etické komponenty a zároveň **ambivalentní důsledky**. Z hlediska komparace historických forem tohoto působení jde především o ambivalenci tvoření a ničení,

¹⁹⁾ S. Freud, *O člověku a kultuře*, Odeon, Praha 1990, pp. 280–281, 336–338.

spolupráce a boje, agrese, sounáležitosti a mocenského ovládní, dominance (panství). Jednota člověka i jeho forem sociálnosti a přírody se proto jevila S. Freudovi negativně, resp. převážně negativně, v intencích boje o přežití v darwinisticky chápané evoluci, v níž člověk vytváří kulturu a civilizaci jako umělé prostředí bezpečí sama sebe – a přitom zároveň jako nástroj panství jak nad přírodou, tak i nad většinou lidí, participujících v kulturním společenství.²⁰⁾ Podle Th. Adorna, M. Horkheimera i H. Marcuse je tato kulturní represe, založená na vědě a legitimizovaná univerzalitou rozumu v této weberovsly pojaté modernizaci – charakterizovaná převládnutím **instrumentální racionality manipulace** světa. Toto panství je založeno na panství člověka nad svou vlastní přírodou, nad prací, tvořením jednotlivců i nad vnější mimolidskou přírodou. Toto panství kultury nad přírodou i člověkem se stává rozumným panstvím – „rozumnou nesvobodou“ – ve smyslu evoluce úrovně civilizovanosti člověka a jeho společnosti – i ve smyslu legitimizace, tzn. oprávnění a ospravedlnění panství.²¹⁾ Podle Marcuse je ve vědecké racionalitě obsažena „hypotetická instrumentalita“ technologického a priori – projektujícího přírodu jako „potenciální instrumentalitu“ a zároveň zakládá rozvoj **specifické technické organizace společnosti i kultury**: „zvláště technologie jako formy sociální kontroly a dominance“.²²⁾ A tak sama vědecká metoda, jež vedla ke stále efektivnějšímu panství člověka nad přírodou, poskytla pojmy i nástroje pro stále dokonalejší a efektivnější panství člověka nad člověkem skrze panství nad přírodou.²³⁾ J. Habermas ukázal, že racionalizace sociálních struktur je zároveň racionalizací, jež má zakrývat motivy archaického panství „vzýváním cílově racionálních imperativů.“²⁴⁾

Vztah člověka k přírodě, zprostředkovaný společensky, kulturně, byl v moderním civilizačním kontextu v podstatě redukován (tak jako racionalizovaná příroda byla redukována z hlediska užitečné poznatelnosti) na instrumentálně

²⁰⁾ H. Marcuse, *One-Dimensional Man*, Sphere Books, New York, 1970, pp. 115–125.

²¹⁾ *Ibid.*, p. 129.

²²⁾ *Ibid.*, p. 130.

²³⁾ Z Habermesova pojetí vyplývá, že vztah moderní společnosti k přírodě je vztahem zvěcnělé komunikace lidí, v níž instrumentální racionalita vytěsnila symbolickou interakci vědeckým modelem: síly přírody i člověka jsou disponibilními prostředky funkcionální adaptace sebeudržujícího se systému společnosti. Racionalizace znamená, že příroda i člověk jsou podřizováni cílům abstraktivního sociálního celku – systému, jenž vůči nám vystupuje jako subjekt. Komunikace s přírodou i mezi lidmi je tak komunikací docizenou. J. Habermas, *Towards a Rational Society*, Heinemann, London 1971, pp. 86–88.

²⁴⁾ D. Weinstein–M. A. Weinstein, *Simmel and the Theory of Postmodern Society*, In: Turner, B. S. (ed.): *Theories of Modernity and Postmodernity*, London, Sage 1990, s. 79–80; dále: G. Simmel, *The Conflict of Modern Culture*, In: P. Lawrence, Georg Simmel: *Sociologist and European*, New York, Barnes and Noble, 1976, pp. 223–242.

Psychologická narcisistní tendence svědčí podle Ch. Lasche o tom, jak se jedinci podřizují sociální dynamice moderní spotřeby: jestliže si neuvědomují své skutečné potřeby, hledají pak náhražky v konzumu, které jim však nemohou nahradit duchovní prázdnotu a vytvořit intimitu; nedostatek rozvinutí vlastní osobnosti pak jedince vydává napospas manipulaci. Ch. Lasch, *The Culture of Narcissism* W. Norton, New York 1978.

racionální využití – a zároveň redukován na procedury manipulace, zacházení s věcmi jako prostředky pro lidské cíle. Ve vědomí společnosti a v kultuře tak vzniká **hodnocení přírody, kde hodnota je odvozována od lidských účelů a potřeb. Příroda se stává „druhotnou“, společnost „prvotní“.** Přitom vztahy mezi lidmi, jež jsou účelově racionalizovány, odrážejí podobné vztahy k přírodě.

Moderní postoj ke světu je zároveň propojen s hodnotovými konflikty a kulturní krizí. G. Simmel chápal krizi moderní společnosti v intencích **kulturního rozporu** mezi objektivními a subjektivními složkami kultury: objektivní kultura založená na zdokonalování zvěčněných produktů, výtvorů a forem (např. techniky, vědy, umění, náboženství, filozofie) neslouží rozvoji jednotlivého člověka, ačkoli to o sobě tvrdí v rámci své legitimizace v normativním řádu společnosti, ale stává se „utlačujícím pánem subjektivity ve skutečném řádu historického vývoje“. Formy jsou zbaveny smyslu pro život individuí a objevuje se patologické ztožnění technického pokroku s kulturním pokrokem, dochází k soukromému úniku jednotlivců k hedonistickému konzumu, ve kterém jedinec hledá štěstí a slast v touze po penězích a věcech, které je za peníze možno koupit.²⁵⁾

Idea svobodného lidského subjektu, která stála rovněž u zrodu moderní sociologie, měla zbavit člověka závislosti v přírodě i ve společnosti. V rámci technických forem moderního sociálního panství vzniká dilema technické racionalizace versus humanizace společnosti, neboť rubem racionalizace je univerzalizmus manipulace přírody i člověka. Vzniká otázka, zda v moderní společnosti lze nadále rozvíjet emancipační cíle a hodnoty lidí bez ohledu na hodnoty kontinuity života v jeho rozmanitosti, bez ohledu na podvracení ekologických základů života. Pro sociologii to znamená **neoddělovat problémy ve vztazích člověka v jeho sociálním prostředí od problémů ve vztazích společnosti k přírodnímu prostředí.** Tento úkol vyžaduje nové úsilí k překročení tradice dualistické struktury myšlení,²⁶⁾ (subjekt–objekt, duch–tělo, kultura–příroda ad.), která již dnes klade bariéry pro řešení aktuálních problémů souvisejících se soudobou, bohužel

²⁵⁾ Teze o koevoluci lidského, kulturního, přírodního a biologického umožňuje překonávat radikální dichotomie antropocentrismu a biocentrismu na základě revize dualismu subjektu a objektu, lidských a přírodních výtvorů: ve vzájemné interakci kulturní a biologická evoluce selektivně ovlivňuje stupeň adaptace, přežití a reprodukce v přírodním a sociálním prostředí. Koevoluční přístup může vysvětlovat adaptivitu lidského sociálního chování, aniž by vynucovalo modely přírodní selekce, anebo separaci vlivů genetiky a kultury, domnívá se W. Durham v *Towards a Coevolutionary Theory of Human Biology and Culture*, In: A. Caplen, ed.: *The Sociobiology Debate. Readings on the Ethical and Scientific Issues concerning Sociobiology*, New York, Harper and Row, San Francisco, London, 1978, p. 441.

²⁶⁾ Lidská jazyková schopnost jako vlastnost sociální se může jevit jako základ pro rozlišování přírodního a lidského, kulturního, tedy pro dualistickou distinkci, a tím také jako vlastní diskurzivní bariéra. Tato schopnost může být ale také šancí pro diskurzivní rovnost v partnerství lidí a přírody, jako komunikativní racionality, jež by založila alternativní etiku lidí a lidské společnosti ve vztazích k přírodě namísto instrumentální racionality (viz J. Dryzek, *Green Reason: Communicative Ethics for the Biosphere*, Environmental Ethics, vol. 12, No. 3, 1990, pp. 195–210).

narůstající, ekologickou krizí, kterou je možno radikálně nazvat důsledkem manipulací technické civilizace s přírodou i s člověkem, nebo méně radikálně: nezamýšleným důsledkem sociální interakce s mimolidským světem. Pro sociologickou analýzu také vyvstává řada konkrétních nových fenoménů, jež jsou vytvářeny ve společnosti a stávají se hodnotově, politicky a zájmově solidarizujícím a zároveň konfliktním polem.

EKOLOGICKÝ DISKURS: KOMUNIKACE, SOLIDARITA, KONFLIKT

Vztah společnosti a přírody v soudobých podmínkách ekologické krize, související s mocenskou redukcí interakce společnosti s prostředím, vykazuje evidentní růst problémů při účinném regulování negativních „vedlejších“ a „nezamýšlených“ důsledků „řízení zdrojů“ při využívání a manipulování či kontrole vnějšího prostředí objektivizované a instrumentalizované přírody. Je-li tento vztah součástí kultury totalitárních procesů moderní společnosti, pak ovšem na druhé straně příroda v lidech a kolem lidí stále ještě (přestože značně devastovaná a narušená lidskými aktivitami) existuje a je vnímána a reflektována smyslově, esteticky, citově, biologicky (projevující se např. ve zdravotních stavech členů společnosti) i rozumově. Biologická komponenta konstituovanosti člověka se v situaci negativních zpětných vlivů kumulovaných důsledků mocenské sociální interakce společnosti s přírodním prostředím stává základní podmínkou přežití lidí i jejich společností, předpokladem další kulturní, civilizační, ekonomické i technologické reprodukce. Jak jsme se pokusili v krátkosti naznačit, má **dualizace a „primarizace“ kultury vůči přírodě své historické důvody, formy a souvislosti, nelze je však považovat za věčné, fatální a neměnné** a přitom nepopírat právě transcendentální dimenzi člověka, jeho rozumovou a duchovní tvořivost, sebereflexivnost i schopnost komunikace.²⁷⁾

V soudobé moderní průmyslové civilizaci stojí právě tato sebereflexe a komunikace před složitým úkolem zajištění regulace konfliktů a nerovnováh zájmů a hodnot ve společnosti v souvislosti s ekologickou přírodní kapacitou únosnosti a trvalé udržitelnosti.

Moderní společnost jako výrobně a výkonově orientovaná – stojí dnes tváří v tvář kumulovaným důsledkům své moderní produktivnosti a musí nést břemeno rostoucí, předimenzované zátěže negativních důsledků průmyslových aktivit.

Dochází zde ke konfliktu mezi **produkcí a jejími následky**, ke konfliktu **hodnot a cílů**: na jedné straně blahobytu, vlastnictví, národního státu, právních

²⁷⁾ U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in Eine Andere Moderne*, Frankfurt a. M., Suhrkamp 1986.

a sociálních jistot – a na druhé – kumulace nezamýšlených či nechtěných důsledků sociálního jednání. V tomto kontextu narůstá proto – vedle technických, ekonomických, právních, zdravotních dimenzí – význam také dimenze etické i význam politického diskursu.

U. Beck, který v této souvislosti pracuje s pojmem „rizikové společnosti“ (Risikogesellschaft), ukázal, že problémem číslo jedna se stává skutečnost, že právě tato společnost produkuje masově taková nebezpečí, jež nejsou uchopitelná strukturou racionalizovaných institucí – např. ekonomického kalkulu, s jejich funkčním kontrolně regulačním systémem. Nebezpečí jsou naopak stále více „externalizována“, čímž se rozumí, že jdou mimo instituce na bedra veřejnosti, individuí, přírody a budoucích generací – jdou na jejich účet – to znamená, že jde o rostoucí sociální a environmentální (tj. na účet prostředí) náklady modernizace. Průmyslová společnost tak **produkuje svoji racionalitou iracionalitu ohrožování lidí i přírody**: jak biologicky, fyzicky, technicky – tak morálně, společensky, eticky. Každé hlubší promýšlení a diskutování ekologické problematiky proto zvyšuje napětí mezi hodnotami a institucemi, aparáty – produkuje v kontextu sociální a kulturní komunikace napětí a konflikt mezi hodnotami a institucemi (legitimitou a legalitou). Snahy o institucionalizaci a racionalizaci, jež by neutralizovaly sociální konflikty kolem ekologických problémů, vedou namnoze k právní individualizaci, technické legitimizaci či politické bagatelizaci. Tím je podemílána také sama legitimita existence aparátů a institucí moderní společnosti s jejich další expanzí: tradiční modernistická legitimizace založená na ideji progresu a racionalitě institucí i jejich jednání se evidentně rozchází s přirozeným životním světem lidí. V této rizikové moderní společnosti ustupují třídní sociální konflikty s jejich institucionalizací podle Becka do pozadí před ekologickými hrozbami bez hranic. Instituce projevují chronickou rozpornost: na jedné straně usilují o zajištění bezpečnosti a kontrolu rizik – na druhé straně zároveň legalizují neodpovědnou praxi hazardu s možností katastrofy.²⁸⁾

Technickoekonomická moc moderní společnosti je takto zastíňována produkcí

²⁸⁾ „Já především“ je psychokulturou, již D. Yankellowich označil typ hedonistického konzumentského postoje rozšířeného v moderní společnosti. Tento modus lidské seberealizace Yankellowich zkonstruoval na základě výzkumů veřejného mínění a ukázal na eticko-ekologickou limitovanost kultury narcismu s tím, že vzniká potřeba kvalitativní hodnotové změny (D. Yankellowich, *The New Rules: Searching for Selffulfillment in a World Turned Upside Down*, New York, Random House, 1981). Tato orientace člověka znamená podle E. Fromma „mít a nikoli být“, je výrazem odcizeného vztahu lidských individuí ke světu redukováného na posesivitu. E. Fromm, *To Have or to Be?*, London, Heinemann, 1976; (D. Johns považuje narcisismus za základnu sociální manipulace v moderní společnosti. Nadbytečný konzum je podle něho symbolem úspěchu individuí, společnosti i celé civilizace a zároveň symbolizuje triumf kontroly a techniky na bázi antropocentrické představy člověka jako pána Země a středobodu vesmíru. D. M. Johns, *The Relevance of Deep Ecology*, Environmental, Ethics, Vol. 12, No. 3, Fall, 1990, p. 243); existuje však rozdíl mezi egocentrismem jako světónázorem – tj. rozdíl mezi skutečným každodenním chováním a hodnotami jako světónázorem.

své vlastní zatíženosti riziky. Ekologické i jiné výzkumy, veřejné informace, které se pokoušejí reflektovat tento rozpor, vytvářejí proto **platformu nových sociálních hnutí a politických sporů**. Neschopnost převzít reálnou odpovědnost za další perspektivu a budoucí generace v atmosféře dlouhodobé studené války s hrozbou katastrofálního jaderného zničení doplnila hodnotová a zájmová rozpornost v ekologické rovině. Ta byla způsobena tendencí k záměně legitimitnosti za legalitu a působením rétoriky „strachu a úzkosti“ ve vědomí společnosti. Obojí ve společnosti nesporně spolupůsobilo a ještě působí – např. při reprodukci hodnotového hedonismu „Zde a nyní“ či „Já především“ upomínajícího pozdně římské „carpe diem“. ²⁹⁾

Vědomí ekologické hrozby proto není pouze „pozitivním“ stimulem růstu „solidarity strachu a nebezpečí“ jako potenciálním faktorem vyvolávajícím potřebu společensky a kulturně rozvinuté ekologické etiky či etiky ohledu k prostředí (nejde jen o etický náboj ekologického poznání, ale o mnohem širší respekt ke zmíněnému dvojímu prostředí) a **sociální solidarizaci**, nýbrž je také zdrojem **napětí a konfliktu uvnitř společnosti**, v podobě růstu vědomí o riziku alternativ vlastní sebedestrukce společnosti, která tuto sebedestrukci dále živí, stimuluje, ale zároveň také komunikuje.

Hnutí na ochranu životního prostředí, ochranu živých bytostí, za konzervaci, alternativní technologie (výrobní i energetické), za změny hodnot a životních stylů lidí apod. – stručně nazývaná jako „**environmentalistická**“, „zelená“ hnutí, ³⁰⁾ jsou novým typem občanských hnutí vznikajících v kontextu napětí mezi legitimitou a legalitou – mezi hodnotami a institucemi moderní společnosti.

²⁹⁾ O. T. Riordan, *Environmentalism*, London, Pion, 1981; autor navázal na globální debatu o limitech růstu a tím, že nejde o pouhý problém rovnováhy populace a zdrojů, ale o cíle, k nimž jsou zdroje v ekonomickém růstu využívány, a také o morální problém ztráty respektu moderní společnosti k přírodě. Ekocentrismus jako alternativa moderní antropocentrické orientace cílů a vzorování sociálního jednání, vyžaduje proto také alternativní revizi cílů i prostředků rozvoje společnosti. Podrobně rozebírá praxi environmentalismu v Británii a USA D. Peeper, *The Roots of Modern Environmentalism*, New Hampshire, Croom Helm, 1984 a J. Petulla, jenž hnutí i myšlenky environmentalismu zasahuje do interpretačního rámce rozboru hodnotové struktury americké společnosti a konfrontuje soutěžení různých směrů – ekonomického, ekologického i biocentrického – při utváření environmentální politiky (J. M. Petulla, *American Environmentalism: Values, Tactics, Priorities*, College Station: Texas University Press, 1980). B. van Steenberg považuje environmentalismus za novou politickou ideologii, jež vznikla v 70. letech, v 80. stagnovala a v 90. letech se opět dostala „na špičku politické agendy“. Současný vývoj vyvrátil námitky proti environmentalismu jako ideologii jak ze strany technokratů považujících ekoproblémy za technické – řešitelné v rámci současného ekonomického řádu, tak i ze strany socialistů pocitujících konkurenční ohrožení ze strany ekologických hnutí a vinících „zelenou ideologii“ z nekomplexnosti a akcentu na jeden dílčí problém. Začíná být pochybné, říká Steenberg, že „vyřešíme ekologické problémy moderní společnosti v kontextu expandující ekonomiky; zároveň začíná být jasné, že je možno rozvinout celistvou ekologickou ideologii a z ní pak sociální a ekonomickou teorii i vizi budoucí společnosti“. B. Steenberg, *Scenarios for Europe in the 1990s. The Role of Citizenship and Participation*, Futures, 22, No. 6, November 1990, p. 964.

³⁰⁾ W. T. Anderson, *To Govern Evolution*. Further Adventures of the Political Animal, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1987, p. 290.

Environmentalismus je možno již dnes pokládat za „globální subkulturu“, ³¹⁾ jež se snoubí s politickými, náboženskými i etickými hnutími a vytváří platformu pro zásadní dialog, komunikovaný ve společnosti. Smyslem je utvářet nový **typ sebereflexe** společnosti, zaměřený na vztahy společnosti k lokálnímu i globálnímu přírodnímu prostředí, utvářet ekologické vědomí.

Tato sebereflexe se od počátku 70. let 20. století zaměřovala na utváření vědomí o rostoucím riziku spojeném s nekorigovaným pokračováním dosavadní evoluce moderní civilizace. Civilizační ekologická kritika byla zásobena pádnými argumenty o zhoršování kvality životního prostředí a zrychlující se devastaci přírody. Velké diskuse – například „Globální debata“ o limitech ekonomického růstu, iniciovaná Římským klubem, a další diskuse – vyvolávaly významné nové momenty v kulturním vědomí i vědeckém a politickém myšlení i strategickém uvažování orientovaném k hledání **alternativ statu quo**.³²⁾ Alternativní myšlení směřuje k obrácení ekologické krize v příležitost sebepřeměny společnosti, a vyvolává tudíž velká očekávání vůči duchovnímu a intelektuálnímu tvůrčímu potenciálu člověka, kultury, společnosti.

V USA se například environmentalismus objevil na kulturní, vědecké i politické scéně kolem roku 1970 a zpočátku vyrůstal ze zdrojů bělošských, prosperujících, vzdělaných a konzervativních segmentů společnosti. Ekologická kritika poukázala především na skutečnost, že systém nepracuje tak, jak by měl, a že je třeba proto hledat konkrétní technická a sociální řešení v podobě inovací, nových alternativních technologií, reforem, legislativních změn – tzn. v podobě vytvoření **nástrojů sociální kontroly vztahů** lidské společnosti k přírodnímu a umělému prostředí. Bylo tak nesporně dosaženo mnoha zlepšení, došlo k mnoha legislativním opatřením atp. Záhy se však ukázalo, že ekologické problémy a ekologická krize obecně nejsou jen pouhým výsledkem špatného fungování systému či jednotlivých dysfunkcí ve struktuře diferencovaných subsystémů či institucí, jež by bylo možno opravit či seřídít reformní cestou v rámci tradiční veřejné politiky.

Ukázalo se, že jde o mnohem širší a hlubší problémy povahy člověka, jeho společnosti, kultury a – nikoli nevýznamně právě o mocenskou metaforu technického ovládnutí světa – tj. o námi již rozebíraný **model** vztahování člověka ke světu, který kontroluje, aniž by byl sám účinně kontrolován.

Environmentalismus se tak stal nejen politickým občanským hnutím, ale především takovou sebereflexí³³⁾ společnosti a člověka, jež vychází z masivní kritiky

³¹⁾ Srv. D. H. Meadows et al., *The Limits to Growth*, Universe Books, New York, 1972; A. D. Herrera-H. D. Scolnik, *Catastrophe or New Society?*, IDRC, Ottawa, 1976; I. Miles-J. Irvine, *The Poverty of Progress. Changing Ways of Life in Industrial Societies*, Oxford, Pergamon Press, 1982.

³²⁾ Srv. např. A. Stikker, *Evolution and Ecology*, Futures, Vol. 22, No. 2, March 1990, pp. 168–171; A. Pricels, *Value and the Environment*, Futures, Vol. 22, No. 4, May 1990, pp. 436–439.

³³⁾ B. Turner, *The Body and Society*, Oxford, B. Blackwell, 1984: pojem „biotického společenství“

moderního myšlení a praxe industriálního exploatování přírody, cíle lineárního růstu produkce i spotřeby s mnohonásobnými důsledky souhrnně označovanými pojmem ekologická krize. Environmentalismus se jeví jako „postmoderní“ kritika v tom, že oproti dominantní problematice moderní společnosti a její teorie, soustředěných kolem racionalizace či kritik odcizení lidských vztahů uvnitř společnosti, zdůrazňuje kritiku odcizení ve vztazích lidské společnosti k přírodě a ukazuje, že **důsledky racionalizace vztahů jak ve „vnitřním“, tak ve „vnějším“ prostředí – zasahují všechny sociální aktéry či skupiny devastací přírody a člověka.**

Právě z tohoto hlediska je environmentalismus typem sociálního vědění i vědomí, jenž kritiku nespojuje s partikularizací sociálních zájmů a jejich konfliktem, nýbrž se **způsobem života společnosti jako celku**, systému v interakci s prostředím. Namísto diferenciací míry odpovědnosti uvnitř lidské společnosti vyzvedává univerzalistickou otázku odpovědnosti člověka ke světu, druhým i k sobě samému.

Ve společenské komunikaci tak vzniká **výzva v podobě očekávání změn v každodenním vědomí a jednání**, změn orientovaných k přijetí vlastního dílu odpovědnosti. Stává se apelem na vlastní sebezámek člověka, jako nejen sociálního aktéra – člena společnosti, kultury, ale také **jako člena přírodního společenství**, jako biologické, tělesné, živé, a tudíž i smrtelné přírodní bytosti.³⁴⁾

Toto formování alternativního vědomí však od počátku obsahovalo hodnotový konflikt: např. mezi zájmem být zdravý (jenž byl dosud moderně sociálně definován v podobě institucionalizovaného systému zdravotnictví a spojen s osobním očekáváním služeb poskytovaných tímto systémem) a zájmem o zvýšení hmotné životní úrovně i zájmem o kvalitu života. Každodenní vědomí reflektuje živelně možnost ztotožněnou s **přáním** po sjednocení, syntéze těchto zájmů v podobě aspirace „mít obojí“.³⁵⁾ Tento hodnotový konflikt pak vytváří základnu či pole

(biotic community) rází v poslední době hlubinná ekologie (deep ecology) a hlubinná antropologie (deep anthropology). Tento pojem má sloužit k morálnímu pojetí interakce lidské společnosti s přírodou na základě uznání přírody jako hodnoty o sobě (viz A. Wittbecker, *Deep Anthropology: Ecology and Human Order*, In: *Environmental Ethics*, 1986, No. 3, pp. 268–270).

³⁴⁾ Podle zmíněných výzkumů mínění D. Yankellowiche, chce většina Američanů jak bohatství a konzum, tak i ekologickou bezpečnost a kvalitu života ve zdravém přírodním prostředí. Chce více materiálních statků i více osobní svobody. K současnému komfortu víc volného času, udržet ekonomické jistoty a zároveň prožívat životní dobrodružství, pestrost a změnu. Většina oceňuje politickou svobodu i nové sociální nároky (D. Yankellowich, op. cit. p. 159). Tento vnitřní hodnotový konflikt aspirací poněkud kontrastuje s nadějemi a výzvami ekologických stoupenců trvale udržitelné společnosti a životního stylu konzervace, kteří – jako D. Elgin nebo L. F. Brown navrhuji hodnoty životního stylu „dobrovolné prostoty“, založené na uskrovnování ve spotřebě a preferenci „vyšších“, duchovních cílů života (D. Elgin, *Voluntary Simplicity*, New York, W. Morrow, 1981; L. F. Brown, *Building a Sustainable Society*, New York, Norton, 1981).

³⁵⁾ V. Bělohradský, *Přirozený svět jako politický problém*, Praha, Cs. Spisovatel, 1991, p. 190; R. J. Dalton–M. Kuechler, (eds.), *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, Oxford, Polity Press, 1990: zdůrazňují rovněž nevhodnost

pro vznik sociálních konfliktů či kvaziskupin zájmů soustředovaných kolem **interpretace ekologické výzvy** ve společnosti a vyvolává potřebu jejich technického či politického (racionálně technického), či diskurzivního řešení. Pokud tato řešení směřují k institucionální neutralizaci konfliktu (což se zdá být pravidlem), pak ještě ale neznamenají vyřešení konfliktu ve sféře napětí mezi legitimitou a legalitou.³⁶⁾

Za významný sociální faktor rozmachu environmentalismu jako „globální subkultury“ a „ekologické komunikace“³⁷⁾ ve společnosti lze považovat rostoucí možnosti šíření informace a informačního působení na veřejnost, to znamená růst míry, ale i kvality **informovanosti** o stavu zhoršování nebo zlepšování ekologické kvality života: možnosti šíření informace o ekologické krizi lokálně i globálně, o ekologických haváriích, vědeckých a technických poznatcích, měřeních i o oceňování dopadů různých technologií. I přes rozsáhlou a často i velmi radikální kritiku moderní nazíravé přírodovědy a „technovědy“ – je zdrojem ekologické filozofie, etiky, teologie či ekologické politické teorie především **vědecká informace** o ekologických dopadech a limitech i o ekologických rizicích přežití, nejen tzv. vnější přírody jako okolí člověka a společnosti, nejen tzv. vnitřní přírody člověka jako biologického individua-organismu, ale také přežití **lidské společnosti**. Řada informací totiž ukazuje na to, jak je nejen příroda, ale právě tato moderní společnost vědeckotechnických aparatur **křehká** a snadno narušitelná. Rostoucí vědomí o lidských, přírodních a sociálních rizicích a jeho komunikace vytváří psychologické situace i politické tlaky na systémy praktického jednání a rozhodování s cílem zastavit růst tohoto rizika a snižovat stresy z nejistoty.

V této situaci ekologické komunikace rizika ovšem vznikají i četné destruktivní momenty růstu obav a **úzkosti** – „ekologické úzkosti“, kterou se zabývá N. Luhmann a ukazuje, že **nemohou být efektivně regulovány společností jako např. deviace**; možná panika nemůže být normativně regulována, např. zakázána, ani vědecky vysvětlena apod. Luhmann poukazuje na vznik „rétoriky úzkosti“,³⁸⁾ Beck na „solidaritu strachu“, kdy ve středu politických diskusí jsou rizika a dů-

moderních institucionálních forem politiky při artikulaci nových potřeb (včetně potřeby řešit ekologický problém regulace interakcí společnosti s přírodou). Nová sociální hnutí, přestože jsou jedinečná, mohou vždy podlehnout pohlcení „mainstreamem“ institucionalizované politiky.

³⁶⁾ N. Luhmann, *Ecological Communication*, Chicago, The University of Chicago Press, Polity, London, 1989 – definuje ekologickou komunikaci z hlediska: a) jednoty odlišení systému společnosti a jejího prostředí a b) sebereferečních operací produkovaných uvnitř společnosti (autopoiesis). N. Luhmann, op. cit., p. 7. Komunikaci ekologických problémů ve společnosti lze spojit s rolí ekologického hnutí jako nátlakové skupiny s vlivem na veřejnost a vládu i na rozhodnutí politiků v rámci soutěže mocenského konfliktu zájmů. K posouzení a řešení „ekoprotblémů“ má vláda vytvářet „mechanismy zkoumání a diskuse“ uvádí J. Passmore v práci *Mans Responsibility for Nature*, London, Duckworth, 1974, p. 97.

³⁷⁾ N. Luhmann, op. cit., p. 128.

³⁸⁾ U. Beck, op. cit., p. 16–18.

sledky modernizace v podobě nenávratných ohrožení života: rostlin, zvířat i člověka.³⁹⁾ Efekty této úzkosti a rostoucích obav posilují a motivují vytváření nových sociálních solidarit, což vede k nové morálce založené na společném zájmu na odvrácení úzkosti.⁴⁰⁾ A. Giddens zas hovoří obdobně o **šíření rizik modernosti**, o šíření **vědomí** rizik spojených se životem v moderní společnosti. Žít v této společnosti znamená podle Giddense věřit v „expertní systémy“ v anonymních sociálních vztazích. Ale produkce, distribuce a šíření, komunikace nového vědění a poznatků o světě vede k „reflexívním úpravám“ sociálních vztahů⁴¹⁾ a transformacím přírodní skutečnosti. S tím, jak se rizika modernosti stávají stále **globálněji** a mají **sociální původ a charakter**, tj. jsou **nadindividuální** a ve společnosti **obtížně lokalizovatelná**, vede **společenská reflexe k šíření vědomí rizika, jež mění povahu tohoto rizika samotného**, neboť veřejnost je v pozici laika ve vztahu k převážné většině expertních systémů.⁴²⁾

Snahy o racionální odpověď na nejistoty a obavy v této situaci vytvářejí dva typy postojů: utopický realismus politiky projektů orientovaných do budoucna a realisticky spjatých s imanentními trendy vývoje a utváření sociálních hnutí zaměřených na změnu, transformaci lokálního i globálního jednání, v makrosociální i zkušenostní dimenzi moderního života.

Podle N. Luhmanna dalším problémem vycházejícím z komunikace ekologických rizik, hrozeb a úzkosti je **sémantický efekt reflexe komunikace ekologických varovných informací**. Komunikace úzkosti umožňuje komunikaci úzkosti a je v tomto smyslu **sebepodpůrná**: mluvení o nezvládnutelné úzkosti se univerzálně šíří v celé společnosti a rétorika úzkosti je selektivní, neboť psychologicky akcentuje zhoršování na úkor zlepšování situace. Komunikací se úzkost stává **morálním problémem**, jež normativně určuje naši povinnost participovat na obavách veřejnosti: tj. **stává se povinností, abychom se znepokojovali**, i právem, abychom **participovali** na obavách a požadavcích na ochranu před nebezpečími ekologické krize a ekologické rizikovosti. Tento samoživící charakter komunikace úzkosti, jež je způsobena ekologickými nebezpečími, i moralizace vztahu lidí k této úzkosti fungují na principu **sebeospravedlnění**, jež nevyžaduje teoretickou argumentaci, neboť „úzkost mění nejistotu situace v jistotu úzkosti“.⁴³⁾ Sémantická povaha tohoto fenoménu pak neumožňuje žádnému subsystému (institucím), aby zvládl úzkost.

Ekologická komunikace a informovanost ve společnosti ale také vytváří po-

³⁹⁾ N. Luhmann, op. cit., p. 128.

⁴⁰⁾ A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Oxford, Polity Press, 1990, p. 17.

⁴¹⁾ Ibid., p. 146.

⁴²⁾ N. Luhmann, op. cit., p. 130.

⁴³⁾ L. Mílbrath, *Environmentalists: Vanguard for a New Society*, Albany, State University of New York Press, 1984; C. F. Ferkiss, *The Future of Technological Civilization*, New York, G. Braziller, 1976; W. T. Anderson, op. cit.

zitivní předpoklady **sociálního učení**; hledání alternativ a nových řešení dávají šance k **nové sociální a lidské kreativité** – jak individuální, tak kolektivní, skupinové, institucionální, např. při praktickém řešení potřeb konzervace a ochrany prostředí, zdrojů vody, kyslíku, zdraví lidí a života mimolidských bytostí atd. Ekologická komunikace tak zprostředkovává, stává se médiem mnoha užitečných lidských aktivit i **zdrojem smyslu sociálního jednání** pro lidi. Tento smysl právě mnohdy schází institucím, aparátům a subsystémům moderní industriální společnosti. Ekologická komunikace pomáhá šířit **nové významy sociální činnosti, nové hodnoty**, a to v kontextu existujících dominantních hodnot ve společnosti. Někteří autoři jsou přehnaně optimističtí, když posuzují změny v hodnotách, pokud jde o vlivy nových environmentalistických hodnot na dominantní systémy kultury, jiní soudí, že soudobá kulturní a hodnotová krize moderní společnosti bude plně překonána teprve poté, co nové „environmentální paradigma“ plně nahradí současnou převládající strukturu hodnot, dosud ještě stále „industriální“ kultury. První hledisko najdeme např. u L. Milbratha v jeho studii o avantgardní sociální roli environmentalismu, druhé např. u C. F. Ferkisse či W. T. Andersona.⁴⁴⁾

V souvislostech kulturní změny hodnot ukazuje W. T. Anderson na problém **sociálního komunikování ekologické komunikace**: takto např. výzkumy veřejného mínění vytvářejí informaci, která zpětně působí na vědomí veřejnosti, na což ve svém pojetí reaguje N. Luhmann. Podle Andersona však zkoumání čistě rétorické báze a formy této komunikace „kladou svými interpretacemi složitou kulturní změnu mnohem blíže, nežli se vyvíjí ve skutečnosti“.⁴⁵⁾ Podle Andersona je environmentální hnutí z hlediska kulturní a hodnotové změny ve společnosti zatím velmi rozporuplné a nastoluje mnoho obtížných politických problémů. Nesporně však přineslo celou řadu významných nových hodnot pro „vnikající bio-kulturu“, jež je alternativou „technokultuře“ moderní společnosti.

Zároveň však, jestliže se svým bytostným založením tato nová bio-kultura má stát **globální**, celosvětovou či planetární, pak většina „ekotopii“ (tj. utopii cílového ideálu ekologicky trvale udržitelné společnosti), jež se zakládají většinou na modelu soběstačného **lokálního** společenství, naopak s touto globalitou kontrastuje: lidé jsou v nich spíše lokalisty a separatisty – nikoli členy globální polis. V tomto momentu vystupuje tedy rozpor mezi **globální a regionální** perspektivou environmentalismu, jenž souvisí s **diverzitou politických kultur**. Tato diverzita bude podle Andersona v rámci globální polis zároveň solidarizována na platformě společných programů a projektů spolupráce, na bázi vzájemné závislosti (interdependence) a poznání či vědomí, že člověk obývá biosféru, přestože je členem společnosti.

⁴⁴⁾ V. Bělohorský, op. cit., p. 191.

⁴⁵⁾ R. Dahrendorf, *Moderný sociálny konflikt*, Bratislava, Archa, 1991.

Vědomé hledání etických, politických, ekonomických i technických odpovědí na měnící se podmínky života na planetě, jež je pozitivním efektem ekologického diskursu ve společnosti, proto klade nebývalé nároky na sociální komunikaci i institucionální a politické rozhodování při řešení vznikajících hodnotových konfliktů.

Tato řešení, předpokládající existenci pluralitní (demokratické) situace s možností **kontrolovat instituce hodnotami**, se týkají ekologických problémů a konfliktů stejně jako jiných sociálních konfliktů. V takové situaci jde, slovy Václava Bělohradského, „o prosazení převahy hodnot nad zájmy institucí pomocí občanských hnutí, která neusilují o politickou moc, ale o prostor pro napětí mezi institucemi a hodnotami“. Politické rozhodování by přitom mělo stále více „vycházet z obecnějších hledisek, nežli jsou dílčí zájmy aparátů, a proto budou hnutí přijata za legitimní“.⁴⁶⁾

Vývoj ukazuje, že i když jsou ekologická hnutí environmentalismu takto legalizována, neznamená to ještě praktické vyřešení dilemat zájmového a hodnotového konfliktu v rámci dosud dominantní industriální či moderní „technokultury“. Na druhé straně však existence a působení tohoto konfliktu je pro soudobou civilizaci základnou (a předpokladem) **konstruktivního napětí**, jež mezi jiným vyvolává potřebu **lidského potenciálu tvořivého hledání alternativ** pro novou adaptaci společnosti. O tom svědčí vývoj v 70., 80. a 90. letech, zahájený právě konfliktními debatami při komunikování např. pesimistických, poplašných a varovných informací, prognóz a soudů o limitovanosti planety, o limitech extenzivního či expandujícího růstu ekonomiky.

I když se ekologickým problémem explicitně v analýze moderního sociálního konfliktu R. Dahrendorf nezabývá, přesto v sociálně politickém kontextu uznává význam diskusí o globálních problémech.⁴⁷⁾ Dahrendorf existenci těchto problémů nepopírá, ale soudí, že byly v 70. letech Římským klubem zveličeny a že studie Meadowsových Limits to Growth opomíjela možnosti konzervace úspor, nových metod a alternativ, jež se pak dostaly do popředí, ale na druhé straně se problém znečištění stal velmi diskutovaným a poznamenal každou agendu činnosti, přelidnění a další globální problémy včetně nových podob smrti (AIDS); „nutí člověka, aby se obával a přemýšlel o budoucnosti“.⁴⁸⁾ Dahrendorf především kriticky odmítá extrapolační přístup a „samotnou myšlenku limitů“ jako limitovanost **myšlení v pojmech limitů** a skutečný historický vývoj vidí spíše jako nelineární a neextrapolovatelný pohyb jezdce v šachové hře „do strany a vpřed – tj. oklíkou“. Na druhé straně ovšem uznává význam globální debaty i zkušenosti 70. let ve smyslu momentu **zvratu v dosavadním společenském vývoji**, který

⁴⁶⁾ Ibid., p. 198.

⁴⁷⁾ Ibid., p. 199.

⁴⁸⁾ Ibid., p. 206.

přirovnává k „přechodu z liberálního do sociálnědemokratického století před stolety“. Hlavní význam tohoto momentu zvratu (inspirovaný snad podobným termínem Mesaroviče a Pestela) vidí Dahrendorf v tom, že „vyrovnat se s novou situací se stalo všude hlavní podmínkou politiky“: v ekonomickém myšlení to bylo uvědomění, jak je nezdravé umožňovat společností a ekonomikám, aby se vyvíjely „nerušeně a bez vnitřních i vnějších otřesů“, a tím se rigidizovaly a stávaly neschopnými inovovat a adaptovat se. Takto v podstatě Dahrendorf pozitivně oceňuje vliv a efekty ekologické a globální debaty ve společenské komunikaci na společenský vývoj i obsah moderního sociálního konfliktu, aby nakonec uznal i užitečnost pojmu „limitů“ a aplikoval jej na hledání alternativ ze situace „limitů státu sociálních služeb“ či „státu blahobytu“, který z globálních hrozeb vytváří nové reformní argumentace a legitimizace své nezbytnosti. Dahrendorf také opatrně skicuje diferenciaci hodnotového spektra politiky na „zeleň“ a „ty, kteří se pokusili rychle zbohatnout“, což se v diskursu projevuje konfliktem stoupenců hodnocení sociální ceny růstu a stoupenců sociální ceny nerůstu.

Ekologický diskurs v moderní společnosti tedy, jak je patrné z našeho rozboru, nese s sebou **jak potenciál sociálního konfliktu, tak impulsy k alternativním změnám myšlení i rozhodování, hodnot i cílů a novým solidaritám** ve společnosti, tváří v tvář ekologické krizové problematice. Potřeba alternativ vyrůstá především z poznání, že ekologické problémy nejsou především technického původu a jako takové je nelze efektivně vyřešit bez přihlídnutí k sociokulturnímu a politickému kontextu.

Modern Society and the Problem of Ecology: Solidarity and Conflict

S u m m a r y

The study is concerned with problems of the growth of ecological danger in modern society and its social consequences in the form of solidarity and conflict in the communication of two competing aspects: technical and ethical, institutional and evaluative. Sociology stands before the task of investigating the interaction of society and nature and of ecological problems as a social product of power-oriented, technological, economical and socio-cultural processes. In the first part some important culturally-historical connections of a dual conception of environment are analysed on the basis of a dualization of society and culture on one and nature on the other side. First of all there is shown the problematic side of the modern-day understanding of inter-action of human society with natural environment as regulated by technological-economical power structures and the deficient of ecological ethics in modern industrial society. The analysis of deeper socio-cultural context of a modern power pattern of a morally neutralized relation to natural environment is aimed at showing the context of the civilizing process of modernization and rationalization and a mechanistic

concept of nature, society and man: that is the ambivalency of the rationalization of nature and society and its cumulative unintentional consequences. The need, possibilities and problems of the development of an alternative normatively „social control“ of the inter-action of the society and nature is pointed out, and the surpassing of the so far existing power metaphor of this inter-action in the context of a unification of the dual environment within a co-evolutionary expanded concept of membership in eco-systems. In its second part the study is concerned with the investigation of the phenomenon of environmentalism as an ideological and social movement in the context of modern ecological discourse of today, effecting pressures both toward solidarity and conflict in the solution and discussion of problems of confrontation of interests, needs and values of the society and the state and quality of natural environment: a discourse of fear of ecological risks influences solidarity and conflict in the reproduction of a strain between the values and institutions, legality and legitimacy. The current growing significance of ecological problems in social, political and cultural context becomes an important argument in favour of a deeper and more intense sociological investigation.

VLADIMÍR MÜLLER

K NĚKTERÝM ASPEKTŮM AUTORITY A MOCI V MODERNÍCH SOCIOLOGICKÝCH PARADIGMATECH

(Tento text je součástí kandidátské disertační práce)

Fenomén moci je reflektován a prožíván téměř vždy a všude. Sociologie je vědou, která si osobuje právo vyjádřit na obecné úrovni společenskou dimenzi toho, jak moc ve společnosti vzniká, působí a proměňuje se. Je zároveň multiparadigmatickou vědou, nedisponuje jednotným a závazným explikačním schématem. V ohledu teoretického zkoumání moci se zdá být vhodné rozlišit pracovní moderní sociologickou teorii do systémového, strukturalistického a praktického paradigmatu. Jejich dokumentace jednotlivými tématy a představiteli prokáže oprávněnost takového členění. Následující řádky jsou zároveň dokladem na konkrétním příkladu, že je možné využívat výsledky jednotlivých teorií ve vzájemné propojenosti.

Neosobní a nenásilná moc systému – záruka řádu moderní společnosti v sociologických teoriích Talcotta Parsonse a Niklase Luhmanna

Sociologie si ve své systémové variantě osobuje právo odpovědět na otázku, jak je v souvislosti moderní západní kultury možné bezporuchové fungování společnosti (a to alespoň v idealizované podobě). Systém generuje společenskou moc a usměrňuje skupinové i individuální jednání, aby je mohl zároveň garantovat, což znamená, že umožňuje vedle regulace i svobodu.

Sociologická teorie Talcotta Parsonse je obecnou koncepcí sociálního jednání v rámci sociálních systémů. Sociální systémy jsou diferencovány podle toho, co je problémem směny uvnitř nich samotných. Čím vyšší je stupeň diferenciací rolových systémů, tím rozšířenější je síť směnných vztahů a pozitivnější výkon moci, který může systém směny rozšiřovat. Vážou se zde k sobě status, autorita a hodnoty. Podle míry univerzalistické orientace je v rámci sociálních systémů patrná tendence k omezení vazeb, které by mohly vést ke zúžení diferencovaných

rolí. Stabilita sociálních systémů je uskutečnitelná buďto návratem k partikularistickým restrikcím, nebo institucionalizací univerzálních norem. Moderní společnost, jejíž řád má v sobě moderní společnost obrážet, směřuje ke druhé variantě. Proto platí, že rozrušení partikulárních vazeb je první podmínkou rozšíření systému moci. Systémy se diferencují podle gradované výkonnosti institucionalizace směnných vztahů. Ta v sobě zahrnuje definice legitimačních rámců, podle nichž dochází k volbě oněch prostředků.

V ekonomickém systému jde o alokaci schopností (facility) a odměn (reward) a rozšíření směnných vztahů, jejichž vyjednávání je možné v definovaných podmínkách vlastnictví, což znamená, že moc tohoto systému se omezuje nákupem a prodejem (purchase power). V politickém systému jde o možnosti mobilizace (pokud možno totální) schopností orientovaných na určité cíle. V těchto systémech se zvyrazňuje princip hierarchie. V každém případě je moc generována sociálním systémem a vyplývá z jeho integrativně hodnotových souvislostí a z institucionalizace. Každý systém (a politický zvláště) vytváří určité obligace, jež nalézají uplatnění při hraní rolí a zároveň při institucionalizování integrace s ostatními (ego s alter), přičemž obojí tvoří sociální solidaritu. Vytvoření závazků předpokládá jejich uznání a zdůvodnění, legitimitu. Ta se v případě politického systému získává tím, že nositelé politické strategie vloží do svých úst kolektivní cíle.

Moc je v parsonsovském paradigmatu přímou derivací z autority, je institucionalizovanou legitimací, podléhá tomu, čím je definována, a znamená tedy institucionalizaci práv vůdců očekávat podporu kolektivity. Z toho plyne nenásilný charakter moci. Hrozba čistými prostředky násilí, výkon moci bez podpory legitimačních mechanismů není totiž užitím moci ve vlastním slova smyslu, neboť ta ryzí instrumentalitou ztrácí svůj symbolický charakter. To by pak znamenalo, že výkon moci by byl dán pouhou vnějšně vynucenou povolností a ne obligací. Držba moci v rámci nadosobního systému předpokládá disponovat autoritou, tj. symbolicky závazným a ne každému dostupným řádem. Představa rovného přístupu, ryze konfliktualistická, v teorii strategických her vyjádřená sumou rovné nule, by vedla k simplifikujícímu závěru, že moc lze redukovat na čisté násilí.

Subjekt výkonu moci přímo nenutí, ale spíše kontroluje, a to buď situaci, v níž se nalézá objekt jeho působení nebo úmysly ovládaných. V prvním případě užívá jako pozitivní sankci pobídku, vytvoření reálných nebo imaginárních podmínek zvýhodňující určité jednání a jako negativní sankci potencionální znevýhodnění nežádoucího jednání, což může vést v krajním případě až k užití násilí. Ve druhém případě je pozitivní sankcí ovlivňování, zdůvodňování, přesvědčení a negativní sankcí apel na morální řád, jehož překročení může znamenat následnou dezintegraci osobnosti. Kontrola situace zvyrazňuje motivy instrumentálně manipulativní, orientace na úmysly zvyznamňuje spíše motivy integračně symbolické

a autoritativně legitimační. Ve společenské realitě obojí přístup přirozeně prolíná, neboť držitelé moci mají vždy tendenci rozvíjet takové pobídky a sankce, které by podporovaly jejich pozice v daném systému. Aby toho dosáhli, musí vedle instrumentálně manipulativního přístupu ke společnosti zdůrazňovat i symbolicky integrativní a hodnotově institucionalizační aspekt věci. V rámci sociálních systémů působí moc na rozšiřování konsensu, který v krajní podobě předpokládá homogenizaci hodnot. Předpokládá ovšem také schopnosti (facilities) vytvářet a prosazovat systému konvenující legitimační rámce, které jsou samy o sobě vlastní držbou moci.

Niklas Luhmann rozvinul a výrazně modernizoval systémový přístup v rámci sociologické teorie. Na rozdíl od klasické sociologie, ve které systém působí vnitřní sjednocovací funkcí a vysvětluje se vyšší kvalitou než souhrn jeho částí, je pro Luhmanna systémem téměř vše, každý sociální kontakt. Systém se charakterizuje tím, že je schopen sebevidence, sebepopisu, sebevztahování, schopnosti odlišit se od svého okolí (diferenciace). Tento radikálně relativizující systémový přístup škrta individuum jako subjekt ve smyslu transcendentální filozofie a připisuje mu pouze úlohu psychického systému. Otevřenost systémů si vyžaduje jejich selektivitu, která zajistí vzájemné logické zapadání jednoho do druhého.

Tak je nahlížen i problém moci, která je vykládána jako neosobní a nenásilné komunikativní médium. Komunikace umožňuje selektivitu jednání jako katalyzátor. V případě násilí vždy jde o prosazení něčeho konkrétního, a to i za cenu rozrušení systémů, na něž se působí. Autopoesis, sebevytváření systému vylučuje násilí, nevylučuje ovšem konflikt, jenž má být institucionalizován, uveden do fungování systému. Provokativně vyjádřeno: konflikt má logicky doplnit obraz konsensuálního fungování společnosti.

Z perspektivy jednání se souvislost moci váže na jeho vlastní selektivitu, v tomto případě schopnost vyloučit vliv cizího jednání. K tomu se váže rozvinutí Parsonsovy teorie kontingence, která je určena tím, že nejsou důležitá pouze rozhodnutí držitele moci, ale také alternativy možnosti vyhnout se jim u jeho podřízených. Kombinací těchto alternativ se utvoří řád řetězců jako řád mocenských procesů. Tak kontingence působí na sebepoznání jednajícího. Komplikace nastává spíše v okamžiku, ve kterém se má přistoupit k registraci motivů vykonávání moci, tedy principů, podle nichž se regulují podmínky selektivních přenosů v jednání. Luhmann dospěl k názoru, že k tomu je funkcionálně nezbytným určitý kód, podle něhož zmíněné procesy probíhají.

Moc je kódem řízená komunikace. Podle kódů se ustanovují kompetence k jejímu provádění, jimi se reflektují samy mocenské procesy a rozlišuje se formální a neformální moc. V luhmannovském paradigmatu je moc zároveň jedním ze základních médií kódu (vedle pravdy, lásky a peněz). Díky aktualizaci působení

těchto médií dochází k vyčlenění (Ausdifferenzierung) různých systémů a subsystémů. Komunikační média jsou přítomná vždy, což Luhmannovi implikuje otázku hranic politizace moci. Politický systém se odlišuje a vyčleňuje nejenom vlastním sebepotvrzováním, ale také udržováním funkcionální specifikace jiných systémů jako svébytných oblastí. Čím dál tím komplexnější moderní společnost je svébytnou právě díky nárůstu vyčleňování nových systémů a subsystémů.

V této souvislosti je kladena starší Husserlova otázka po vztahu mezi žitým světem (Lebenswelt) a technikou, která automatizuje zpracování informací. Každodennost žitého světa omezuje možnosti vyčerpávajícího prožitku mocenských procesů a to díky jejich technizaci. Žitý svět je ve stavu před-vědomí si časových, věcných i sociálních souvislostí, které se vzájemně vyčleňují. Zatímco v technickém světě dochází k permanentnímu zpracování informací, žitý svět se nalézá v hypotetickém, neaktualizovaném stavu možností. Tak dochází k vyčlenění jednotlivých komunikačních médií moci působící jako zobecněný vliv (generalizovaný).

Sociální realita zná tři základní média moci – autoritu, reputaci a vůdcovství. V případě autority dochází k diferencí, odlišení a možnosti vlivu a moci na základě předcházejících jednání. Autorita spočívá na tradici, aniž by se na ni musela odvolávat. Reputace se vyvozuje z předpokladu, že mohou být udány a bez odporu přijaty důvody, které potvrzují, že jednání bylo ovlivňováno správně. Vůdcovství zakládá moc na imitaci a zúžení manévrovacích možností. To, jak jsou různá média uváděna v život, ovlivňuje skutečnost, je-li moci hodně nebo málo, což umožňuje poměřit její funkčnost. Vyšší racionalita nadřazené moci není touto optikou nahlížena měřítkem lepších cílů, ale tím, že díky více možnostem, jimiž disponuje, podléhá více omezením. Vyšší moc je tím viditelnější, čím kontingentnější, tj. alternativám otevřená a zároveň striktní, je rozhodnutí. Vzájemná souvislost mezi rozhodnutím a mechanismy selektivního přenosu má v moderních, racionalizovaných organizacích díky symbolickému charakteru komunikačních médií za následek i vytváření sil, jež omezují vlastní organizační rozhodnutí, působí jako protimoc. Nárůst moci organizací vede totiž k tendenci jejich příslušníků uplatňovat ji navzájem. Tato konstatování vedou k otázce po společenské relevanci moci, po tom, jaká je funkce moci v celé společnosti.

Luhmann vychází z konstatování relevance onoho významu v konstituci politické moci, která se uskutečnila odlišením (diferencí) společnosti jako celku a politickým násilím. Nutné udržení funkcionální svébytnosti ostatních systémů umožňuje zároveň učinit rozlišení mezi tradiční a moderní společností. V prvním případě probíhala kontrola na úrovni rodiny, statutu a role, ve druhém případě to díky komplexnosti sociálních systémů není možné, kontrola se děje mimo místo konkrétních kontrolovaných souvislostí. Ona dichotomizace se dá vyložit jako interakční, nepolitická kontrola moci a jako vývoz politické moci do inte-

rakčních kontextů politice vzdálených. To v sobě skýtá značná nebezpečí, kterým chce Luhmann čelit využitím možnosti nahradit komunikací o moci mocenskou metakomunikací.

Z hlediska teorie systému není demokracie vládou lidu nad lidem, není ani zrušením panství a anulováním moci, právě tak jako neplatí, že všechna rozhodnutí musí být učiněna za účasti všech zaangażovaných stran. To vše by implikovalo nefunkční stav, stav tzv. teledemobyrokratizace. Demokracie je naproti tomu charakteristická tím, že společnost je strukturována tak, že nepotřebuje žádnou jednotící špičku. Rozrušení této špičky je doprovázeno vyčleněním politického systému, odlišením vlády a opozice tak, že mocí disponují nadřazení i podřízení. V určitých situacích může proti sobě stát moc bezmocných a bezmoc mocných. To, co dělá vláda, musí být pak nutně doprovázeno spoluúčastí opozice, musí neustále docházet k odlišování mezi cílem a aktuální skutečností. Moderní politika je kódována jinak, než tomu bylo v 18. století, kdy platila autorita správného mínění monarchy. Demokracie moderního ražení je kódována kontingencí, která minimálně garantuje otevřenost politického systému. Uvádění politického systému do chaosu v průběhu času může po opětivé stabilizaci zvyšovat jeho adaptivní schopnosti. Vystupuje zde však nebezpečí, že bude kód likvidován pevnou stranickou strukturou, která je výsledkem nepatřičného moralizování v rámci politického systému. Luhmann ze sociologického náhledu soudí, že morální diskvalifikace protivníka do politiky nepatří a je pro demokracii nebezpečná.

Struktura společnosti jako nevyhnutelný předpoklad moci v koncepci symbolického kapitálu Pierra Bourdieu

Strukturalistické paradigma je typické zvláště pro frankofonní kulturní oblast a nelze ho redukovat pouze na sociologii. Celá strukturalistická a poststrukturalistická diskuse ve filozofii, sociologii a historiografii, vyústivší do vyloučení subjektu ze zorného úhlu a jeho téměř absolutním podřízením vládnoucím a silně působným strukturám žijícím svůj vlastní život, znamená někdy až smělymi krajnostmi vážnou výzvu k uvažování. Ono uvažování však není v poněkud odlišném kulturním kontextu snadnou záležitostí. Pierre Bourdieu reprezentuje strukturalismus v sociologii, přičemž jsou jeho vývody adekvátní i v ohledu otázek nadosobní, výlučné a omezující moci. Bourdieu je často kárán za dvouznačnost i enigmatičnost, mnohdy není jasné, jakou pozici on sám zastává, neboť jeho sociologie, obražející realitu konkrétní francouzské společnosti (a to zvláště mocenské posuny od významného roku 68 v oblasti vysokého školství), vypovídá současně na několika úrovních a čerpá samozřejmě svou vlastní výlučnou logiku z několika myšlenkových zdrojů. Je příznačné, že sociální strukturu chápe jako

mocenské pole, jehož strukturou je vztah mezi jednajícími nebo institucemi zaangażovanými bojem o panství, z čehož plyne, že má vždy pól vládnoucí a ovládaný, analyzuje pod prizmatem představy boje tříd (Marx) v kombinaci výrazových forem pozdněkapitalistické kultury (Kant), a to z pohledu redukovaného přístupu k akumulovanému jmění čili kapitálu (Weber), což ústí do tzv. distinkcí odrážejících statusovou stavbu společnosti, do klasifikačních schémat společnosti (Durkheim). Kapitál, který umožňuje vztah vlády jedněch nad druhými a představuje výlučnou možnost něčím disponovat, se liší podle empiricky evidovatelné oblasti svého působení. K výkladu strukturálních společenských souvislostí mu slouží ekonomický, symbolický, sociální, kulturní, politický a třeba i univerzitní kapitál. Obraz sociální struktury má obsahovat horizontální i vertikální vztahy, které jsou vždy vztahy silovými, přičemž výsledkem je vždy synchronní průřez událostmi, jež ovšem nejsou reálně uvědomovány a jako takové fixovány.

Na vnitřně diferencovaný kapitál působí v perspektivě času efekt trajektorie, což znamená, že procesy, které nastaly mezi kapitálem výchozím a současným, zapřičiňují ve svém důsledku štěpení příslušné třídy. V tomto procesu se promítá dialektika pohybu jednotlivých skupin i tříd nahoru a dolů. Pohyb je výsledkem kompetitivního boje, který je jako forma třídního boje vládnoucí třídou připuštěn. Formy boje se ovšem nekystalizují na podkladě nějaké logiky kolektivního jednání, třídního vědomí nebo něčeho podobného, ale rozměrem diskursu vládnoucí třídy. Politické promluvy jsou charakteristické tím, že vládne diskrepance mezi étos a logos, mezi praktickým a verbálním. Cesta od zkušenosti k výrazu je svízelná a často se nedoje na její konec, neboť jazyk vládnoucí třídy diskredituje a rozrušuje spontánní politický diskurs, který se pak odehrává na úrovni třídního nevědomí. Touto skutečností se vykládá a zdůvodňuje strukturalistická metoda.

Sociální struktura je umístěna do sociálního prostoru a tvořena třídami. Třídy jsou dány podmínkami, v nichž se konstituují, zároveň však také tím, jak se samy podmiňují. Individua seskupená do třídy vytvářejí tzv. pertinentní (primární vlastnosti), kolem nichž se ještě shlukují vlastnosti sekundární, což činí problémy při konstrukci explanačních schémat. Třída se nevynezuje pouze zaměstnáním, příjmem nebo vzděláním, ale i určitým sexuálním ratiem a schopností manévrovat v určitém prostoru. Tu se nabízí možnost působení pomocných etnických charakteristik. Sociální třída není definována determinantní vlastností nebo řetězcem vlastností vycházejících z jedné fundamentální vlastnosti (jako např. pozice ve výrobních vztazích), ale strukturou vztahů mezi pertinentními vlastnostmi připisující každému elementu kultury svébytnou hodnotu, a to působením na výkon praktik. Individuum se pohybuje v tzv. poli možností, které je omezováno objektivními mechanismy eliminace a individuem zděděným kapitálem. Nelze se v tomto poli pohybovat libovolně a namátkou, protože zde platí tlak určité strukturální setrvačnosti.

K popisu těchto vztahů využívá Bourdieu analýzu každodenní kultury vládnoucí třídy, která je nahlížena jako permanentní okázalé odlišení se od ostatních svěbytností životních stylů, jako distinkce. Úsudky vkusu, jistý aristokratický asketismus jako zdroj i důsledek distinkcí se fixují v pojmu habitus, který je formou ztuhlých strategických bojů ve společnosti. Habitus umožňuje uchopit vztah mezi pertinentními vlastnostmi, tj. ekonomickými a sociálními podmínkami a složením kapitálů, a distinktivními rysy, což odpovídá různým pozicím v univerzu životních stylů. Habitus je však třeba explanačně konstruovat jako generativní formuli, která umožní objasnit, jak vznikají a působí klasifikační praktiky a klasifikované předměty. Neběží tedy jen o vlastnosti, ale i o princip, který generuje jistou nutnost vytváření smysluplné percepce, přičemž je ona nutnost internalizována a fixována do určitých dispozic. Habitus není pouze strukturující strukturou, jež organizuje praktiky a percepce praktik, ale také strukturovanou strukturou, principem rozdělení do odpovídajících tříd, který organizuje percepci sociálního světa v celku. Habitus je výsledkem rozdělení do sociálních tříd, je produktem identických, tj. směnítelných schémat, která jsou systematicky distinktivní od schémat jiných životních stylů. Reálným principem sociální preference není tedy příjem, ale vkus, strukturálně podmíněná nutnost ve sféře spotřeby. Luxusní zboží je pouze viditelným fenoménem vkusu výše postavené třídy, neboť důležitějšími jsou každodenní praktiky vedení života obsažené v kultuře. Závisí na tom, kdo a jakým kapitálem disponuje, protože do každodenních praktik vyšších tříd se nelze dostat jen rozhodnutím. Kulturní kapitál je typickým příkladem významu výlučnosti přístupu. Skýtá možnost a nutnost odlišení od ostatních a je silně podmiňován původem, tedy zděděným sociálním kapitálem i možnostmi hmotného rázu, kapitálem ekonomickým.

Analýza mocenských poměrů v rámci francouzského vysokého školství se stala Bourdieuemu možností popsat, jak působí kulturní, symbolický, sociální i politický kapitál v institucích zajišťujících provozem legitimačních mechanismů privilegované pozice. Intelektuálům, kteří byli vždy distributory kulturního kapitálu, jde o prestiž a gratifikaci. Jako tvůrci „společenských ozdob“, vnitřní designeři vytvářejí frakce podle oblasti, kterou kolonizují. Koncentrovaným a tradičně institucionalizovaným prostředím tohoto rodu jsou poměry uvnitř vědeckých a univerzitních struktur. Bourdieu podobně jako kdysi Kant, i když na zcela jiné úrovni, zaměřil při pohledu na úlohu univerzity ve společnosti pozornost na myšlenkovou a hodnotovou orientaci jednotlivých fakult, z čehož vyplývá jejich umístění v mocenském univerzitním poli. Homo academicus se pohybuje v ohnisku dvou druhů moci, dvou pólů. Na jedné straně se konfrontuje s mocí světskou, hierarchizovaným řádem kumulace pozic, jež umožňují kontrolu ostatních pozic v mocenském poli, principy života převažujícími na fakultě právnické a lékařské. Na druhé straně je univerzitní život poznamenán mocí duchovní neboli

v sekularizovaném vyjádření mocí fundamentalisticky vědeckou, která svůj řád vyvozuje z úspěšnosti vědeckých aktivit, síly osobnosti a proznamenosti jejich nositelů nebo experimentálně průkazného úspěchu, což jsou principy fakulty přírodovědecké a filozofické. Arci tím nemá být řečeno, že by nám Bourdieu podsouval názor, že francouzští medicí a právníci nejsou konfrontováni potřebou vědeckých aktivit, zatímco přírodovědci a filozofové se mohou spolehnout na evidentní užitečnost významného objevu nebo na kulturní a literární věhlas, aniž by museli spravovat své instituce a podřizovat se řádu provozu. Má být jen řečeno, že samotná povaha předmětu určuje řád institucí (fakult) a jejich mocenského pole.

Univerzitní mocenské pole je vystavěno na homologii dvou reproduktivních těles, z nichž prvním je řád výkonu světské moci a druhým oblast kulturní a vědeckovýzkumná. Uvnitř nich a mezi nimi nastávají boje o podržení konstituovaných pozic nebo o rozvrácení dané struktury. Na jedné straně jde o proces reprodukce profesorského sboru doprovázený dodržováním „kanonické“ disciplíny, na straně druhé se soutěží o vědeckou autoritu. V prvním případě se váže statutární autorita na hierarchicky vymezenou pozici a poskytuje moc kontroly a cenzury, v případě druhém je zvýznamněn aspekt poloinstitucionální moci, neboť každý v pozici mocenského univerzitního pole rozšiřuje svou působnost i silou osobnosti v hierarchizovaném univerzu založeném na soutěži. Ono pole se udržuje při životě habituálním obnovováním představ o nutnosti dané struktury, autocenzurou, tj. hluchou rezistencí vůči novým idejím, rituály a ceremoniemi. Logika akumulace moci zde na sebe nabírá formu vzájemného proplétání závazků. V této logice se koncentruje vztah kapitálu sociálního, kulturního, univerzitního (politického) i vědeckého, je tzv. logikou cirkulační kauzality. Spočívá v anticipaci účinků sebenaplnujícího se proroctví vyjadřujícího touhu dobytí oficiálně uznávané pozice i vědecky intelektuální prestiž. Jako protistrategie působí vytváření nekonečných podmínek reprodukce uvažovaných institucí a někdy i restrikce vidění světa. Logika cirkulární kauzality se svou působností umísťuje mezi pozice a dispozice, mezi pole a habitus a způsobuje, že i nepatrný vklad v oblasti vědy je schopen umožňovat výrazné zhodnocení mimovědeckých aspektů v hierarchickém poli světské moci. Absolutní vliv logiky cirkulární kauzality by však znamenal rozklad univerzitní myšlenkové produkce, což se neděje, protože v univerzitním mocenském poli působí i principy strukturální disonance vycházející z heretické tradice, která je aktuálně charakterizována scientistní modernitou. Nesoulad vyplývá z rozporu mezi aspiracemi a úrovní, které může být v dané struktuře dosaženo, právě tak jako ideální reprezentační vědy a realitou vědeckých a pedagogických praktik. To je především důvodem, proč není možné na univerzitní úrovni dosáhnout principu absolutního panství. Různé komponenty mocenského pole působí souběžně a komplementárně tak, že se synchronizují

kritické stavy a krize různých oblastí. Ona synchronizace může i díky heretickým zkušenostem dospět k tomu, že jsou regionální krize transformovány do historické události v tom smyslu, že nastane situace výjimečného přestrukturování mocenského pole. Tak přichází ke slovu trh času vyjadřující směnu generací. Bourdieu jako by na příkladu francouzských univerzit perspektivy posledních dvaceti let dokumentoval „strukturalistickou teorii elit a jejich koloběhu“, což je počin bezesporu inspirativní.

Praktické sociologické paradigma – konfrontace s mocí v teorii transformativní kapacity Anthony Giddense, teorii komunikativního jednání Jürgena Habermase a v koncepci sociálních hnutí Alaina Touraina

Praktické paradigma zaujímá v sociologii střední pozici ve vnitřních možnostech, které skýtají sociologická paradigma pro výklad působení moci. Na jedné straně jsou „praktičtí sociologové“ vzhledem k tomu, že ctí realitu jako východisko výkladu, nuceni připustit nadosobní a neviditelnou působnost systémů a struktur, a to uznáním omezené role společenského subjektu (nositele praxe) v celku sociálních událostí a souvislostí. Na druhé straně ovšem ctí onen subjekt v intencích evropského humanismu jako vědomého iniciátora, tvůrce a aktéra ve všech zmíněných souvislostech, snaží se mu připsat roli, ve které prakticky disponuje sociální mocí, ale ve prospěch společnosti, nikoli partikulárních zájmů, což by pravý obsah praxis destruovalo. Předpokládá se zde ovšem, že společnost, tedy ne stát nebo řetězce organizací, právě tak jako její věda, sociologie, tedy ne technologická politologie nebo jurisprudenc, nejsou bez praktické dimenze myslitelné. Praktické paradigma vymezuje působnost moci jen jistým, zmíněným směrem a zároveň její možnosti limituje poukazem na skutečnost, že i přes vědomě formulované zájmy a cíle se často uskutečňuje něco jiného.

Anthony Giddens, dnes již všeobecně uznávaný britský teoretik, je z našeho úhlu pohledu významný především svou koncepcí moci, ve které je ona moc v transformativní kapacitě lidského jednání založena, zakomponována a tvoří vlastně jeho podstatu. Moc může být produktivní a emancipativní právě tak jako destruktivní a represivní, může mít charakter bezprostřednosti, je však také možné, aby se uskutečňovala interakcemi překračujícími čas a prostor.

Moc je integrálním elementem sociálního života podobně jako významy a normy. Transformativní kapacita jednání obsahuje vztahy autonomie i vztahy závislosti, což umožňuje reprodukovat vlastnosti panství. Z uvedeného vymezení plyne, že Giddens představuje svými teoretickými pozicemi jak perspektivu individuálního jednání, osobní dimenzi výkonu moci, tak perspektivu strukturální a systémovou, nadosobní a neosobní. Jeho syntetizující postoj se završuje v pojmu

praxis, jemuž se snaží Giddens vetknout sociálně ontologický status tak, že jako jeho konstitutivní součásti určuje strukturální principy, jimiž se artikuluje instituce, strukturální sady čili vlastní struktury a elementy strukturace, kterými se poměřuje praktické, aktivními subjekty prováděné vytváření struktur.

Interakce se neuskutečňují jen a pouze na podkladě jistých důvodů, motivů a účelů, ale také díky předcházejícím znalostem, jakým způsobem se uskutečňují. To v sobě zahrnuje dovednost, jíž se musí aktér naučit. Dovednosti tohoto ražení jsou uloženy v tzv. zásobárnách vědomí a jsou v případě nutnosti aktualizovány v podobě tzv. diskurzivního vědomí. Diskurzivní vědomí nelze převádět na vědomí praktické, neboť z něho ani nevychází. Zkušenost individua ve společnosti, jež je výrazně určena časoprostorovým rozměrem, není možné uchopit pouze na úrovni intencionality vědomí, jak by snad vyplývalo ze sociologie fenomenologické, je také nutno uvažovat o dimenzi nevědomí. Lidský život ve své dimenzi existencionální je časově orientován směrem ke smrti, což ho činí životem člověka (Heidegger), v dimenzi sociální je doprovázen rutinizací praktik, které vyplývají z kolektivní paměti (Halbwachs) a překračují rámec bezprostřední smyslové zkušenosti. Prostorově je člověk vázán k určitému místu, a to svým zařazením do společnosti. Giddens hovoří o tom, že sociální integrace má „epizodický“ charakter, přičemž epizodou se rozumí otvírání a uzavírání časoprostoru. To zakládá na určité ontologické jistotě, bez níž není možný život jedince ve společnosti, ani život společnosti samotné. Moc není vymezená pouze negativně jako násilí, nátlak a konflikt. Na podkladě Foucaultových poznatků dochází Giddens k závěru, že moc činí přijatelnou to, že formuje diskurs tak, že tvaruje myšlení. To implikuje způsoby, jakými se ve společnosti aplikují vědomosti, které jsou zároveň formami a zdroji kontroly. Sama moc je generována reprodukcí panství, kontroly nad tzv. alokativními a autoritativními zdroji. První zahrnuje kontrolu materiálních objektů (materiály, energie, technologie, produkovávané zboží), druhá si podmaňuje organizaci časoprostoru ve společnosti, organizuje individuální šance k sebevyjádření a sebeuplatnění a spravuje mezilidské vztahy. Kontrola alokativních zdrojů znamená panství nad světem předmětů, kontrola autoritativních zdrojů panství nad světem lidí. Vlastnictví a autorita tvoří strukturovaný systém panství, jež produkuje interakce uskutečňované napříč časoprostorem.

Panství založené na alokativních zdrojích vytváří a využívá ekonomické instituce, panství založené na zdrojích autoritativních představuje instituce politické. Společenská reprodukce by takto probíhala jen na velmi úzkých kolejkách. Vedle institucí vycházejících z bezprostředního panství a kontroly si vyžaduje saturovat svou symbolickou dimenzi (druhy diskurzů) a regulovat vztahy na podkladě uznávaných hodnot (právo - druhy sankcí). Tyto instituce časoprostorový přesah svým charakterem podmiňují, což mělo za následek epizodickou

konvergenci různých lokalit. Historicky rozlišuje Giddens společnosti na třídně rozdělené, méně vyvinuté jak po stránce kontroly alokačních, tak autoritativních zdrojů, ve kterých se podržel význam lokálních komunit, a společnosti třídní, svou vyspělost prokazující fenoménem industrialismu, které charakterizují moderní dobu vytvořením národního státu a jeho systému.

Tradiční státy byly charakteristické konfúzností svých hranic a labilitou panství, vládlo se v nich nevládnutím, protože lokalitám byly přenechávány k rozhodnutí jejich vlastní záležitosti. Absolutistické státy působící coby předobraz států národních vycházely z potřeby centralizovat správu ve větších územních celcích, byly nuceny vyrovnávat moc v mezinárodním měřítku pomocí diplomacie. Národní stát vnitřně spjatý s kapitalismem a industrialismem, (někdy i s nacionalismem) vyjadřuje potřebu univerzální směnitelnosti, trhu, regulace majetkoprávních vztahů a plnou garanci individuální svobody.

Jürgen Habermas vychází také z předpokladu, že přes negativní důsledky uskutečňování raněměšťanských utopických projektů musí evropské myšlení zůstat na půdě rozumu, na níž se konstitovala moderna. Pro sociologii pak vyplývá úkol vyložit, jakými mechanismy je možné sociálně překonat anomické projevy společenské reprodukce založené na rozkladných efektech totálně působící správy a redukce života na poptávku a nabídku, přičemž budiž zdůrazněno, že Habermasova sociologická teorie vychází ze západních hodnot a díky zkušenostem dvacátého století ani z jejich kontextu vystoupit nechce.

Habermas si byl vědom, že měšťanské ideály autonomie rozhodování koupěschopného konzumenta právě tak jako ideál nezávislé volby suverénního občana se stávají v realitě mnohdy fikcí. Ani dokonalé fungování celého společenského systému totiž nemůže jednoduše nahradit porušení tradičních životních forem. Média peněz vyjadřující ekonomický systém a moci, vyjadřující systém obłudné, neosobní státní správy vylučují ze svého okruhu kulturní reprodukce, mechanismy dorozumění a socializaci. Habermas tím netvrdí, že by peníze a moc mohly ryze sociální dimenzi života substituovat, tvrdí jen, že si ona dvě média podmaňují, formují a kolonizují obecný nárůst racionality a odsunutím sociální sféry do soukromé dimenze spouštějí mechanismy patologie ve velkém.

Jeho sociologie na tuto situaci odpovídá koncepcí komunikativního jednání. Obecně lze komunikativní jednání charakterizovat jako verbální i neverbální interakci mezi sociálními subjekty, která vede ke konsensu. Komunikativní jednání, oprostěno od zájmů partikulárních a zvláště mocenských, má sloužit k obecnému překonání problematizované situace toho kterého společenství. Lepšími argumenty dosažený a vyjednaný konsensus může vyústit do systému platných norem. Silou komunikativního jednání lze pak překonat absurdity vyplývající z neosobního působení moci v moderní společnosti. Aby bylo komunikativní jednání působné, je ovšem nutné zajistit určité předpoklady. V kontextu působení

totalní správy jsou vědecké diskursy, morálněteoretická a právněteoretická zkoumání institucionalizovány jen jako záležitost odborníků, což má za následek vzhledem k jejich zprostředkovanému podřízení správní moci to, že ačkoli racionalizovány, znehodnocují svět sociální dimenze. Tento svět nazývá Habermas žitým světem (Lebenswelt) konstituujícím se z kultury, společnosti a osobnosti, což znamená rozšíření tohoto pojmu oproti klasickým představám fenomenologické sociologie. Moc působí jako rozkladný element komplikovaných a křehkých zdrojů sociálního světa. Politický systém zajišťující masovou loajalitu prostřednictvím státních sociálních programů a vyloučením určitých témat z veřejné diskuse manipuluje komunikativní činností a neutralizuje roli občana státu.

Habermas podobně jako Giddens vidí právě v souvislosti života moderní společnosti a působení moci limity sociologie a zároveň dokládá její nezbytnost. Jeho praktické a teoretické vysoce fundované paradigma však zůstává na půl cesty v tom smyslu, že se v něm nepřikročilo ke konkrétnějšímu výkladu praktických možností moderní společnosti. Zdá se, že jím je teorie sociálních hnutí, které se v Německu věnoval Habermasův žák Claus Offe. Pro doložení obecné sociologické teorie se však zdají vhodné Tourainovy koncepce sociálních hnutí.

Alain Touraine chápe sám svou sociologii jako myšlenkovou opozici proti představám klasické sociologie (zvláště v durkheimovské variantě). Klasická sociologie tematicky reflektuje především přechod od tradičního k modernímu životu, od pospolitosti ke společnosti a od chaosu k systému, kdy jsou jednotliví aktéři (skupiny, elity, třídy, vrstvy) buďto uskutečňovateli těchto procesů, nebo odpůrci a staviteli překážek pokroku. Sociologie tak spoluvytváří a upevňuje představu, že moderní společnost se nedefinuje svou přirozeností, svým vlastním nenásilným řádem, ale naopak nutností, jež se může prosadit i silou a násilím, potlačit partikulární svět tradiční minulosti ve prospěch univerzální budoucnosti. Osobní svoboda se vázala na sociální pokrok právě tak jako skutečnost, že rozvoj individua vázal k participaci na společenském životě.

To ovšem není pro Touraina samo o sobě nepřijatelné. Problém začíná v okamžiku, kdy upadly do krize „staré způsoby reprezentace“, kdy se stalo konfúzním to, co je vlastně vůbec společností míněno. Rozvoj společnosti se stal vágním sloganem, za nímž si sociologie nebyla schopna představit nic jiného než rozvoj sociálního systému, jehož dešifrování znamená odkrytí forem panství, jimiž upadla modernita do barbarství. S téměř adornovskou argumentací spojuje Touraine důsledky provádění společenského pokroku instalací oněch zařízení na Guľagu a v Osvětími.

Rozvinutí motivů klasické sociologie v parsonsovské variantě znamenalo téměř absolutní nastolení komplementarity instituce a socializace. Socializace představuje osobní dimenzi přizpůsobování se nadosobnímu řádu, který se vyjadřuje institucemi. Touraine sociologicky konfrontující se s postmoderní, postindus-

trialeční a posthistorickou skutečností onen vztah radikálně obrací. V tomto období se aktér, dříve pasivní element působení společnosti, staví proti sociálnímu systému tím, že se odmítl definovat participací ve společnosti. Tím se denunciuje iracionalita moci ve společnosti (jejích vedoucích sil), která vzdor své gradované schopnosti rozšiřovat se univerzálně, legitimuje sama sebe historií a partikulární kulturou.

Sociologie už nevystačí s tím, že slouží jako odkrývání cesty tradiční společnosti k národnímu státu, neboť hranice, jež se vytyčují možnostmi působení správy, jsou překračovány tím, že množství lidí majících přístup k veřejné sféře rozložilo možnost definovat jednoznačně a důvěryhodně společenské hodnoty. Krize sociologie se projevuje v oblastech jejího zaměření na vztah mezi aktérem a systémem. Touraine chce nahradit sociologii, která pouze afirmuje systém coby adaptivní mechanismus na panství, čímž vylučuje sociálního aktéra ze hry, sociologii sociálních hnutí. Tím by se měla demystifikovat skrytá ideologie národního státu právě tak jako zvýraznit svébytnost charakteru moderní západní společnosti. To se projevilo v kulturní krizi šedesátých let, když nastalo probuzení z instrumentální racionality, což se v sociální oblasti promítá do vzájemné izolace sociálních rolí, zchlazením sociálního života, nahrazením společností státem a zakrýváním sociálního systému partikularitami politického diskursu. Základním úkolem sociologie je v této situaci definovat vztah mezi analýzou sociálních systémů a historickými transformacemi, ukázat prakticky, jak se má k sobě v rámci sociální analýzy perspektiva synchronická a diachronická. Teoreticky k tomu slouží popis prostoru kolektivního jednání, které vyjadřuje konflikt mezi sociální organizací a mocí (politickým systémem a jeho limity), což je v obecné podobě vlastní téma sociálních hnutí. Onen konflikt vyjadřuje moment historicity, produkce společnosti sebe sama. Sociální hnutí se definují svým vztahem ke způsobu sociálního panství, představují tedy boj sociálních tříd za kontrolu systému. Třída, která řídí společnost (la classe dirigeante), směřuje k tomu, aby se skryla za přirozenou evoluci věci. K tomu je nutné postavit se proti omezování pokroku, modernizovat se. Ona třída zrodila společnost, tj. v zásadě určila její tvářnost, vyprodukovala ji. Naproti tomu stát je pouhým technickým nástrojem jejího udržování v průběhu času. Mezi nimi je nutno, alespoň z analytických důvodů, rozlišovat. Stát podmiňuje reprodukci společnosti, což ovšem neznamená, že by to činil podle logiky jejího vzniku, neboť způsob reprodukce není jednoduchým derivátem produkce. Žije naopak svým vlastním životem, jak víme poučení sociologickými teoriemi technokracie a industrialismu.

Konflikty, ve kterých jde o ně samé, což mimo jiné znamená, že je nelze poměřit násilím, nejsou diskusí utlačovaných. Každé sociální hnutí zrodí nové praktiky, které se ovšem obracejí na starý diskurs. To, že jsou hnutí někdy absorbována do politiky, neznamená ještě poslušnost utopické a institucionalizační

fáze. Hnutí tedy nerozkládá jeho eventuální institucionalizace, nutný výkon moci. Vysmeknout se ocelové logice fungování moderních byrokratických struktur předpokládá, že se sociální hnutí nepasuje na roli globálního aktéra, jenž mění svět. Tento antiuniverzalistický patos implikuje přinejmenším vědomí si vlastních hranic.

K jejich vytčení dochází vlastním sebedefinováním. Sociální hnutí tak činí podle tří principů. První princip identity vychází z předpokladu, že uvědomění nastupuje před konfliktem. Afirmace skupiny jí samotnou probíhá v rámci institucionálních struktur, ovšem při přijetí institucionálních pravidel hry. Druhým principem je opozice. Vzhledem ke vztahování se ke konfliktu je nezbytné vymezit protivníka, i když je jasné, že neexistuje hnutí, které by se mohlo vyložit jen konfliktem a negativním vztahem. Takové absolutizaci brání třetí definiční princip totality. Tento princip v sobě shrnuje realistickou zkušenost, že izolované chování v totalitě, celku společenských vztahů, vede vždy k záhubě. Dále potvrzuje skutečnost, že sociální hnutí není vždy alternativou celku skutečnosti. Princip totality je významný, protože v sobě zahrnuje působnost předcházejících dvou. Jeho nepřiměřené zvýraznění vyzní jako výzva k sjednocení všech hnutí za účelem překonání tematické partikularity, což ruší princip identity a opozice a možnost ochrany zvláštního, jak se stalo v případě komunismu. Zeslabení principu totality fragmentarizuje konflikt natolik, že ho lze v krizových situacích degradovat do roviny pouhého násilí, jak to učinil fašismus, který nelze rozhodně jednoduše označit jako hnutí pravice. Sociální hnutí nejsou výrazem rozporu, jak by se zdálo z marxistické perspektivy, neboť v nich neběží o sociální systém, ale o aktéra a jeho přirozená lidská práva.

L I T E R A T U R A

- Bourdieu, P.*: Distinctions. Oxford, 1984.
Bourdieu, P.: Homo academicus. Paris, 1984
Bourdieu, P.: Questions de sociologie. Paris, 1980.
Giddens, A.: Contemporary Critics of Historical Materialism. Oxford, 1991.
Giddens, A.: The Nation State and Violence. Cambridge, 1985.
Habermas, J.: Theorie des kommunikativen Handels I, II. Frankfurt am Main, 1981.
Habermas, J.: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Neuwied, 1962.
Luhmann, N.: Macht. Stuttgart, 1969.
Luhmann, N.: Soziale Systeme. Frankfurt am Main, 1984.
Parsons, T.: Social System. New York, 1951.
Parsons, T.: Social Structure and Personality. London, 1965.
Touraine, A.: Les mouvements sociaux. Paris, 1970.
Touraine, A.: L'Acteur. Paris, 1984.

Authority and Power (from the point of view of basic sociological paradigms)

S u m m a r y

The text is concerned with problems of authority and power within general sociological theory. It seems to be necessary to recapitulate the basic theoretical schemes which general sociological theory has developed in this field. The text does not pretend to provide an exhaustive list of all theories about power and authority. It will rather show how the general concept of modern society is connected with power.

The material elaborated in this text are the modern sociological paradigms. They are divided according to our theme into three types. Systems paradigm (Parsons, Luhmann) presents power as property of social systems which is not violent and enables a possible space for freedom. The structuralist one (Bourdieu) falls within the dukheimian tradition in which invisible, superpersonal structures determine the position of different people in society. The last one, the paradigm of practice (Giddens, Habermas, Touraine) is very important because of its critical relation to reality. These authors know that the laws of modern society are very impersonal (structural), but reconsider eventual possibilities of escaping from them (normative theory of violence, theory of communicative action, social movement theory).

The whole text attempts to show that power is more complicated than political point of view allows. Sociology should help to negate prejudices about society concerning the sphere of domination.

ZPRÁVY

Závěry z výzkumu restrukturalizace strojírenských podniků

Současná zásadní transformace společnosti se do ekonomiky promítá kromě jiného v podobě restrukturalizace. Mění se celospolečenská struktura národního hospodářství, privatizace a zahraniční kapitál vstupují do jednotlivých podniků. Ty se musí adaptovat na zcela nové podmínky a hledat takové výrobní programy, které budou mít reálnou šanci realizovat se na trhu.

Restrukturalizační procesy jsou spojeny se změnami techniky a technologie a jako takové probíhaly poměrně intenzivně ve vybraných průmyslových podnicích už v 80. letech. Měly svou sociální dimenzi, která se stala předmětem výzkumu zejména sociologů z resortních výzkumných ústavů. Pak byly v roce 1989 zpracovány případové studie, které na různých místech a v různých typech podniků analyzovaly strukturální změny probíhající v rámci technického rozvoje.

V Praze byla provedena analýza komplexní inovace koncernového podniku TOS Hostivař, která měla charakter automatizace integrovaných výrobních úseků, dopravy a řízení, a na vzorovém projektu se podíleli i sociologové. Návrh zahrnul v rámci vnitropodnikové organizace i řízení sociální, chápané jako personální a sociální rozvoj ve čtyřech oblastech:

- řízení sociálních procesů; těžiště této oblasti spočívá ve zpracování a aplikaci metod a technik sociálního řízení, v řízení konkrétních sociálních procesů včetně získávání pracovníků pro komplexní inovaci;

- ergonomické řešení pracovišť; zaměřuje se na řešení problémů člověka v pracovním procesu z hlediska pracovního prostředí v širokém slova smyslu a z hlediska sociálně psychologických faktorů pracovního procesu;
 - příprava a výběr pracovníků; hlavním problémem této oblasti je identifikace změn ve struktuře pracovníků, stanovení nároků nových, případně velmi změněných funkcí a profesí a zpracování systémů přípravy pracovníků;
 - hmotná a morální stimulace; těžiště této oblasti spočívá v modifikaci současného systému hmotné stimulace tak, aby odpovídal celkovému principu řešení inovace, oživení soustavy morálních podnětů a sjednocení působnosti obou stránek stimulace.
- Předpokladem pro rozvoj sociálního systému je provedení sociální analýzy pro adekvátní a dostatečně konkrétní zaměření všech navrhovaných opatření. Analýza odpovídá na otázku, jaké jsou sociální nároky připravovaných změn a jaké předpoklady je naplnit má inovaci realizující organizace. Výsledky sociální analýzy umožňují kvalifikovaně zpracovat program sociálního rozvoje ve všech jeho částech, a to na základě poznatků o
- individuálních a skupinových předpokladech pracovníků k řešení a realizaci změn
 - sociálním klimatu organizace, jeho přednostech a slabých stránkách
 - charakteru a úrovni sociálního řízení ze strany vrcholového vedení

- účasti široké fronty pracujících na řízení a rozhodování
- postojích pracovníků k předpokládaným změnám
- stavu pracovního a životního prostředí.

Návrh personálního a sociálního rozvoje, zpracovaný v rámci výzkumného úkolu TOS Hostivař, předpokládal na základě výsledků analýzy zpracování programu získávání pracovníků pro podporu komplexní inovace, což mělo podpořit vytvoření příznivého, proinovačního sociálního klimatu.

Optimálně pojaté získávání pracovníků pro komplexní inovaci je závislé na připravenosti organizace na modernizaci a rekonstrukci, a to nejen po věcné stránce, ale především po stránce sociální. Rozhodující přitom je sociální řízení, tj. úroveň a formy vedení lidí a pracovních kolektivů. Není-li přiměřené předpokládané inovaci, je nutno nejdříve zlepšit sociální řízení. Stejně tak je tomu pokud jde o analogickou situaci, např. v oblasti koncepčního řízení z vrcholového vedení podniku.

Příslušná analýza a následná opatření začínají zcela jednoznačně od vrcholového vedení inovující organizace. Postoje vrcholového vedení, podniku či závodu rozhodují o relevantních postojích v celé vertikále řízení. Jak vrcholové vedení organizace podporuje přípravu, řešení a realizaci modernizace či rekonstrukce, tak budou požadovat a podporovat participaci nižších stupňů řízení – provozu, dílny, pracoviště.

Vzory proinovačního chování se na základě výzkumů a zkušeností zcela odvíjejí od vrcholového vedení organizace. To jim vtiskuje rozhodující charakter a dynamiku.

Program získávání pracovníků pro komplexní inovaci tedy především spočívá v optimalizaci systému práce vrcholového vedení organizace a v systému práce s lidmi v organizaci. Konkrétně je pracovníky možné získat především programem zlepšení pracovních podmínek vyvolávajících nespokojenost. To tvoří reciproční stránky získávání pracovníků. Organizace chce od lidí zajistit chod něčeho nového, co je spojeno s jistým zatížením, a proto je nutné jim nabídnout jako kompenzaci určitá zlepšení, výhody apod.

Cestou pro získání lidí, pro řešení a realizaci

komplexní inovace je vytvoření promyšleného systému forem účasti pracovníků organizace na přípravě a realizaci změn, inovačních záměrů aj., např. pracovních komisí a týmů, poradních orgánů, závazkového hnutí, vyhlašování tematických úkolů apod. Za takové situace není např. informování pracovníků nějakým vážnějším problémem, protože se vlastně uskutečňuje během pracovního procesu v pružných organizačních strukturách.

Získáváním pracovníků pro inovaci je nutné překonat nezájem, nebo dokonce i odpor k připravovaným změnám. Lidé se často brání, odporují změnám, protože z nich mají oprávněné obavy, že naruší dosavadní styl jejich práce, vybudované vzájemné mezilidské vztahy, postavení, prestiž, finanční ohodnocení apod.

Navrhaná analýza a program získávání pracovníků pro podporu inovačních záměrů byl v TOS Hostivař realizován pouze částečně. Proběhlo školení vrcholového vedení a odborná školení dalších pracovníků, témata o komplexní inovaci byla zařazena do různých typů školení. Většinou však šlo o obecné informace bez aktivní účasti jednotlivých pracovníků na inovačním procesu. Zejména skutečnost, že vrcholové vedení podniku nebylo dostatečně identifikováno se záměry inovace, se negativně projevila jak v průběhu modernizace, tak v jejím konečném efektu.

Strukturální změna ve formě komplexní inovace přinesla v TOS Hostivař významné výsledky, ale nedosáhla celkového předpokládaného cíle. Příčiny a dílčí sociální souvislosti jsou naznačeny v předcházejících částech. Za základní podmínky úspěšnosti strukturálních změn pokládáme dodržení koncepčnosti, komplexnosti a důslednosti v jejich přípravě a realizaci.

Koncepčnost znamená v této souvislosti odpovědný výběr podniku pro strukturální změnu, podložený technologickou, ekonomickou a sociální analýzou. Vybraný podnik by měl mít dobrý a perspektivní výrobní program a možnost pružně reagovat na změny trhu. Návrh na inovaci by měl vycházet z jeho vnitřní potřeby a měl by souznit s celkovým sociálním klimatem, pozitivně nakloněným progresivním změnám. Vrcholové vedení takového podniku by mělo být vnitř-

ně identifikováno s potřebou inovace schopné participovat tvořivým způsobem na její přípravě a realizaci, nést potřebná rizika a jasně vymezit cíle i způsoby jejich dosažení.

Komplexnost předpokládá řešení technických, technologických, ekonomických a sociálních problémů ne vedle sebe, ale ve vzájemné integraci. Propojení jednotlivých systémů nemůže být formální, žádný z nich není realizován odděleně a nedostatky jednoho se promítanou do fungování ostatních. Podcenění sociální problematiky a línost v jejím řešení se vrátí v podobě sociálního napětí, nezájmu nebo dokonce odporu vůči novým technologiím, které v jednotlivých případech vyústilo až do úmyslného poškození nových technických zařízení. Špatně fungující hmotněenergetický systém s vysokou poruchovostí posiluje negativní postoje k inovacím a prohlubuje skepsi pracovníků. Ekonomický a řídicí systém, který kupř. včas a vhodným způsobem nevyřešil hmotnou stimulaci pracovníků, narušuje fungování ostatních systémů. Komplexnost znamená společné řešení, bez preference a s respektováním sociálního dopadu každého ekonomického a technického opatření. Zaručit takovou komplexnost by mělo zpracování sociálního programu souběžně s technologickým a ekonomickým projektem.

Důslednost navazuje na předcházející a projevuje se jako dovedení projektů do konečné realizace, a to zase ve všech zmíněných oblastech. V průběhu strukturální změny dochází zákonitě k únavě a následným tendencím urychlit proces tím, že se vynechají ty části, které se zdánlivě nezdaří nutně a nesouvisejí přímo s výrobním procesem. Podobně lze pozorovat snahu o vyšší ekonomickou efektivnost u voluntaristických rozhodnutí, sledujících pouze okamžitý efekt bez zvažování dalších možných důsledků. Nedotaženost projektů při realizaci způsobuje, že se nedostaví ani očekávané výsledky.

V případě TOS Hostivař nebyla bezesbýtku dodržena ani jedna z uvedených podmínek, výběrem podniku počínaje a barevným řešením výrobních úseků konče. Při hodnocení komplexní inovace závodu se však setkáváme se stanoviskem, že hlavním důvodem neúplných výsledků je nedostatek pracovníků a nedotažení sociální

přípravy, což platí pouze částečně. Domnívat se, že „zlatým klíčem“ k odstranění všech nedostatků mohla být sociální sféra, je jednostranné a scestné. I kdyby byla v plném rozsahu uskutečněna opatření k získávání pracovníků a jejich podpory proinovačních záměrů, nemohlo to přinést očekávané výsledky v plném rozsahu. Nejlepším argumentem pro inovaci je totiž fungující hmotněenergetická soustava a její zřejmá ekonomická výhodnost. Jestliže tyto faktory chybí, nebo se dokonce realizují změny proti „zdravému rozumu“, potom žádná sebelepší příprava sociálního systému, která ostatně neprobíhá izolovaně, ale v konkrétním společenskoeconomickém klimatu, nemůže tyto nedostatky zakrýt.

I za těchto okolností však mohl důsledně provedený sociální projekt přinést zmírnění konfliktů při realizaci inovací, zejména pokud by se včas podařilo prosadit adekvátní sociální řízení, stmelit a motivovat vrcholové vedení, připravit pracovníky reálně také na nedostatky ve fungování automatizovaných výrobních a řídicích systémů a přinést i očividné výhody kupř. celkovým zlepšením pracovního prostředí, dokonalejší sociální péčí a dobrou perspektivou pro všechny pracovníky závodu.

Při celkovém hodnocení provedené strukturální změny je zároveň zřejmé, že výše uvedené podmínky nemohly být v tehdejší společenskoeconomické situaci (léta 1978–85) v potřebné míře dodrženy. V podmínkách direktivního řízení bylo možné komplexní inovace realizovat pouze výjimečně a v omezeném rozsahu, pomocí mimořádných opatření a s využitím mimořádných forem zainteresovanosti.

Ze zkušeností z TOS Hostivař a dalších podniků, ve kterých inovace automatizačního typu proběhly v menším rozsahu, vyplývají závěry použitelné při strukturálních změnách obdobného typu.

Tvorba nezbytného sociálního programu má nezastupitelné místo v celkové přípravě na strukturální změnu. Předpokladem odpovídající formulace sociálního a personálního rozvoje je objektivní identifikace sociální situace podniku, ze které pak vyplynou hlavní směry sociotechnických opatření cílených na jednotlivé sociální a profesní skupiny.

Poznatky z komplexní inovace v TOS Hostivař dokazují, že problematika aktivizace lidského činitele a vytvoření objektivních i subjektivních podmínek pro jeho participaci na přípravě a realizaci změn je neopomenutelným předpokladem požadovaného konečného efektu. Sociální program kromě toho, že zajišťuje sociální a perso-

nální rozvoj jako součást strukturální změny, zároveň pozitivně působí na ekonomickou efektivitu: snižuje konfliktnost celého období, urychluje adaptaci pracovníků na novou technologii, a přispívá tak ke splnění výrobních a ekonomických cílů.

Jitka Havlová

Sociologie času – nová odvětvová sociologie?

Je až zarážející, jak málo se ve standardně pojatých výkladech a učebnicích základů sociologie setkáváme s tak elementární kategorií, jakou je čas. Ještě počátkem 70. let bylo možné se značnou mírou oprávněnosti konstatovat, že problém času není v sociologii dostatečně výrazně vnímán (určitou výjimku představovala pouze tematika volného a pracovního času). Tato situace se ovšem záhy výrazně změnila. V 80. letech zájem o fenomén času nebývale vzrostl, a to zejména v německy mluvících zemích. Téma, do té doby namnoze opomíjené, se v polovině 80. let stává záležitostí téměř módní. Objevuje se řada statí, monografií a několik sborníků, konají se odborné semináře a sympozia, zaznamenáváme snahy o interdisciplinární přístup. O tom, že výzkum v dané oblasti doznal značný rozmach, svědčí nejméně i to, že sociologie času (Zeitsoziologie) je dnes již chápána jako jakási samostatná konkrétní sociologická disciplína – „odvětvová sociologie“.

I přes jistou novost a módnost jde ovšem o disciplínu s vlastní, a to nikoliv zanedbatelnou historií, v níž se pochopitelně projevují také vazby na dominantní proudy filozofického myšlení. Vliv Husserlových podnětů na fenomenologicky orientovaný směr, tedy především na Schützovy a Luckmannovy analýzy jednání, v nichž čas a časové rozvrhování hrají významnou roli, není patrně třeba nijak zvlášť připomínat. Heidegger v tomto směru inspiroval méně, jeho vliv nacházíme především v tzv. existencialistické sociologii (E. Tyryakian). Klíčovou roli zde však patrně sehrály ideje H. Bergsona (zejména jeho pojetí „durée“ a rozlišování vnitřního, subjektivního času vědomí a objektivního, měřitelného času vnějšího světa), jejichž odraz nalézáme u Huber-

ta, Mause a Halbwachse (Durkheimova škola), ale také u Schütze, Sorokina či Luhmanna.

Pokud jde o klasiky sociologického myšlení, je třeba v dané souvislosti zmínit v prvé řadě E. Durkheima (čas má sociální charakter, je podobně jako náboženství sociálně konstruován), G. Simmela (čas je důležitým mechanismem zespolečenštění) a G. H. Meada (specifická struktura lidského jednání je předpokladem konstituce času). Z dalších významných postav dějin sociologie je nutné vzpomenout především P. A. Sorokina (odlišení sociálního, respektive sociokulturního a tzv. kvantitativního času), G. Gurwitche (zdůraznění multiplicity a heterogenity sociálních časů) a W. E. Moora (zkoumání časových dimenzí na různých sociálních úrovních), pokud jde o současné autority, nelze opomenout P. Bourdieua a A. Giddense.

V německé oblasti je to především Niklas Luhmann, v jehož dílech přichází v průběhu 60. a 70. let problematika času neznámkou ke slovu, byť mnohdy pouze v podobě okrajových poznámek. Čas je podle Luhmanna vytvářen v procesu intersubjektivní konstituce, jako jakési, pro jednotlivce společné kontinuum časových bodů, v nichž něco trvá a něco se mění. Vedle pojmu čas používá Luhmann také pojem chronologie. Zatímco čas může nabývat nejrozličnějších forem, chronologie je jednodimenzionální. Vzhledem k mnohosti časů plní chronologie tedy cosi jako integrativní úlohu. Relativně značná pozornost je věnována času a jeho vztahu k systémovým strukturám v Luhmannově pozdějším díle *Soziale Systeme* (1984).

Za jistým způsobem průkopnickou je v německé sociologii času považována kniha Wernera Bergmanna *Die Zeitstrukturen sozialer Sys-*

teme z r. 1981. Bergmann v ní navazuje na Meada a Luhmanna (problém konstituování času); sám pak věnuje pozornost zejména fungování temporálních struktur na různých úrovních sociálního systému. K dalším významným titulům německé provenience patří bezesporu práce Norberta Eliase *Über die Zeit* (1984), v níž její autor zkoumá sociální původ a zakotvení způsobů, jimiž lidé reflektují čas, a studie Helgy Nowotny *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls* (1989), zabývající se změnami ve vnímání a pojmání času v souvislosti s rozporuplným vývojem soudobých vyspělých společností.

Poměrně reprezentativní představu o zaměření a tematické šíři soudobé sociologie času poskytují zejména sborníky, z nichž na prvním místě je možné uvést publikaci **Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft** (Linz 1986), kterou uspořádali Friedrich Fürstenberg a Ingo Mörth. Sborník navazuje na sympozium *Zeit als Gegenstand der Sozialwissenschaften*, konané v r. 1982 v Bochumi a zahrnuje dvanáct aktualizovaných a doplněných příspěvků, které na něm odezněly. Obsah je rozdělen na části: 1. Základní problémy, 2. Životopisné aspekty času, 3. Sociálně strukturální a kulturní aspekty času.

V úvodním zamyšlení poukazuje I. Mörth na „paradigmatické rozvětvení“ současné sociologické teorie a na obtíže, které z této situace pramení. Názvem sborníku (který odkazuje k Habermasovu pokusu postihnout v teorii komunikačního jednání společnost jako systém a jako životní svět zároveň) naznačují jeho autoři úsilí o syntézu komplementárních pohledů (zejména Luhmannovy teorie systémů a fenomenologické sociologie) na danou problematiku.

První část sborníku zahajuje příspěvek F. Fürstenberga *Čas jako strukturální dimenze sociologické analýzy*, který jako centrální staví problém časové koordinace uvnitř sociálních systémů. Tuto koordinační a zprostředkující roli plní podle Fürstenberga časová organizace společnosti, představující komplexní mnohorozměrnou síť časových plánů. Rozhodujícím parametrem této časové organizace je její sociokulturní charakter.

Staf T. Luckmanna *Čas a identita: vnitřní, sociální a historický čas* je obsažena v druhé části

sborníku. Autor v ní obrátil pozornost na problematiku evoluce a ontogeneze osobní identity, jejíž základ tvoří individuální vnitřní čas. Spolu s tím nastoluje otázku jednání a jeho synchronizace, interakce a intersubjektivního času. Čas každodennosti je podle Luckmanna synchronizovaný intersubjektivní čas, který se díky zásobě vědění objektivizovaných časových kategorií přetváří a typizuje. Závěr svého pojednání Luckmann věnuje vztahu biografie a historického času.

Třetí část sborníku obsahuje příspěvek M. Schmida, zabývající se faktorem času v rámci teorie sociální změny, a W. Bergmanna, analyzující temporální struktury hospodářského systému. Bergmann ve svém výkladu mj. poukazuje i na ono známé „odkouzlení“ času, které je spojeno se vznikem moderních hospodářských systémů, jejichž racionalizační vliv výrazně poznamenal temporální struktury všech ostatních společenských subsystémů.

Dalším sborníkem, na který lze v této zprávě upozornit, je kniha **Die Sterbende Zeit** s podtitulem **20 Diagnosen** (Darmstadt und Neuwid 1987) sestavená Dietmarem Kamperem a Christophem Wulfem. Uvedený titul obsahuje příspěvky ze stejnojmenného vědeckého kongresu, jehož se zúčastnili zástupci různých oborů z Německa a Itálie. Svazek je rozdělen na 3 části: 1. Čas a dějiny, 2. Čas a příroda, 3. Síla a přesila času.

Jednotlivé příspěvky mají převážně charakter filozofických úvah, jejichž vůdčím motivem je myšlenka krizovosti současné doby, vize „stárnoucího“ a „umírajícího“ času, apokalyptický životní pocit blížícího se konce. Univerzum, příroda i lidská kultura mají svůj začátek, a budou tedy mít i svůj konec (možná mnoho začátků a mnoho konců). V materiálech sborníku je mj. zdůrazněna také myšlenka plurality časů, která je dokonce kladena jako určitá alternativa proti tzv. „chronokracii“ (Ch. Wulf).

Téměř sedmisetstránkový svazek **Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit** (Frankfurt am Main 1988) uspořádal Rainer Zoll. Obsahuje 37 příspěvků převážně německých autorů, seřazených do 4 oddílů: 1. Čas, zkušenost času a společnost, 2. Svědectví krize, 3. Zničení času,

4. Znovuosvojení času. I když jsou zde zastoupeni představitelé různých oborů, sociologický přístup převládá. Základním tématem celé knihy jsou krizové projevy dominujícího společenského času, projevujícího se především v konfrontaci subjektivně zakoušeného času s tlakem vnějších odcizených časových struktur.

První část sborníku obsahuje interdisciplinární pohled na zkoumaný problém, v němž je zdůrazněna zejména pluralita časů. Zvláštní pozornost je věnována souvislostem spojeným s proměnou společenského času v období nástupu kapitalismu (jde o téma, na které ve své době obrátili pozornost už Marx, Sombart, Weber, Mumford a poměrně nedávno též A. J. Gurevič). H. Hohn, G. Scharf a E. Neumann se ve svých příspěvcích zabývají předpoklady a důsledky prosazení moderního vědomí času (Neumann hovoří o časovém vzoru protestantské etiky). V závěru první části (především v stati francouzského autora A. Gorze) je nastíněna perspektiva vývoje nové etiky, „etiky svobodné sebeodpovědnosti“, spojené s novým adekvátním časovým vzorem.

Druhý oddíl knihy shromažďuje výňatky z rozhovorů, které byly zaznamenány a metodou objektivní hermeneutiky interpretovány různými badateli. Obsah těchto materiálů se týká především pracovní doby, nezaměstnanosti a volného času.

Příspěvky zahrnuté do třetí části analyzují některé formy, v nichž se krize časové zkušenosti projevuje, ať již je to nadvláda lineárního času, odcizení mimopracovní sféry, krize perspektiv anebo strach ze smrti. P. Alheit ve svém článku konstatuje, že každé individuum ve svém životě synchronizuje přinejmenším dva časy, každodenní časový rámeček a horizont životního času.

Krize časové zkušenosti přijímá formu rozporu mezi prožitým a vyprázdněným, vnějším časem.

V závěrečném, 4. oddílu nalézáme studie, jejichž společným jmenovatelem je „znovuosvojení“ času. Převážná většina z nich je orientována na problém pracovní doby a její délky (O. Negt aj.). Objevují se zde opět i úvahy o potřebě nové etiky a nového zacházení s časem (E. Seifert). R. Wendorf (autor několika monografií na toto téma) zde hovoří o chápání času v zemích třetího světa, které se mu zdá být pro překonání tlaku časové linearity, dominující v západní společnosti, inspirativní.

Závěrem můžeme konstatovat, že fenomén času přitahuje nejen teoreticky orientované autory, ale též sociology pracující na poli empirického výzkumu (i v této oblasti existuje určitá tradice, k níž neodmyslitelně patří zejména výzkum M. Jahodové, P. Lazarsfelda a K. Zeisela Die Arbeitslosen von Marienthal z r. 1933). K tématům, na která se zaměřuje soudobý empirický výzkum, patří zejména studium časových perspektiv, orientací, struktur, rozpočtů a plánů jednotlivých sociálních vrstev, skupin a společností.

Sotva lze dnes odhadnout, jak dalece perspektivní záležitost sociologie času představuje a zda se v tomto případě nejedná spíše o jednu z charakteristických sociologických módních vln, které v určité době kulminují a poté postupně opadají. To nepochybně ukáže teprve další vývoj. Ať už ale bude tento vývoj jakýkoliv, lze myslím zcela oprávněně konstatovat, že pro naši sociologii, zejména vzhledem k její současné orientaci na problém sociální změny, přináší tento směr bádání řadu cenných podnětů a inspirací.

Jiří Šubrt

RECENZE

Helmut Willke: Systemtheorie

3 Auflage. Stuttgart, New York, Fischer 1991, 312 s.

Již třetí vydání práce svědčí o jejím ohlasu, o zájmu studentů a sociologické veřejnosti o tuto publikaci. Autor rozvrhl práci do šesti kapitol. Před vlastním obsahem jsou uvedeny předmluvy k prvnímu, druhému a třetímu vydání. V první kapitole s názvem Proč teorie systému? autor analyzuje vývojové kroky teorie sociálních systémů a náklady systémově teoretického myšlení. Středem zájmu druhé kapitoly nazvané Svět jako problém jsou problémy komplexnosti, kontingence a konfliktu. Kapitola třetí se jmenuje Smysl jako pořádací forma světa. Autor zde rozzebírá problémy hranic systému a vztahy systému a jeho prostředí, uvažuje o smyslu termínu hranice v souvislosti s kategorií autopoiesis a autonomie. Ve čtvrté kapitole, která je nejrozsáhlejší, přistupuje autor k sociálním systémům v evoluční perspektivě od kvazi-systému k systému. Pak analyzuje různé druhy komplexnosti systému, věcnou, sociální, časovou, operativní, dále pak vědomí, reflexi a intersubjektivitu, kognitivní komplexnost a kapitolu uzavírá otázkou: Na cestě k vědecké společnosti? Kapitola pátá s názvem Teorie systému a teorie jednání: k problému vztahu částí a celku, je věnována rozboru pozorování, popisu a rozumění a je uzavřena problémem systém jako aktér. Poslední kapitola je orientována na zvláště závažnou problematiku řízení vysoce komplexních sociálních systémů. Jde zde především o funkční způsoby symbolicky zobecněných řídicích médií, problémy integrace a řízení. Na závěr práce je uveden přehledový

slovník nejdůležitějších kategorií a pojmů používaných v současné teorii systémů. Rozsáhlý je seznam použité a citované literatury. Literatura zahrnuje práce Parsonsovy, velký seznam prací N. Luhmanna, nejproduktivnějšího autora teorie systému, který je kolegou H. Willkeho na fakultě sociologie univerzity v Bielefeldu. Uvedeny jsou i práce o teorii systému, které vycházejí z biologie, kybernetiky i obecné teorie systému. Z dalších renomovaných autorů jsou zastoupeni W. Buckley, J. Coleman, A. Etzioni, R. Münch, U. Schimank, K. Thaden aj.

V předmluvě k poslednímu, tj. třetímu vydání práce uvádí H. Willke svou myšlenku, že „bez přehánění lze říci, že teoretický diskurs a rozvíjení teorie v sociologii bylo formováno v posledním desetiletí systémově teoretickým paradigma-tem. Žádná jiná orientace nebyla s to rozvíjet teoretické orientace s takovou dynamikou jako právě teorie systému“. Za hlavní cíl své práce a teorie systému vůbec považuje Willke otevření nových pohledů a přístupů. Sám pak uvádí, že jeho práce v návaznosti na T. Parsonse, N. Luhmanna, Buckleye a další zavádí pojmy jako smysl, komplexnost a kontingence.

V úvodu své práce pak Willke uvádí své názory na význam teorie systému pro sociologii. Poskytuje podle něho sociologii odborně specifickou univerzálnost a univerzálnost interdisciplinární. Spojuje sociologii s přírodními vědami, medicínou, psychologii a vědou o podniku. Velké možnosti poskytuje teorie systému i přírodním vě-

dám, které se samy octly před problémem komplexnosti systému, které analyzují. Tu podle autora a proti očekávání nedochází obvykle k napodobování přírodních věd sociálními, ale právě k procesu opačnému. Vědeckost každé vědy, tj. i věd přírodních, je třeba měřit tím, jak dalece jsou schopny brát vážně komplexnost svých daných oblastí předmětů a rozvíjet kontrolovatelné postupy pro zpracování výsledků svého kladení otázek.

Při sledování vývojových kroků teorie sociálních systémů podává Willke klasifikaci několika základních přístupů k problematice systému. Uvádí strukturálně funkcionální teorie s hlavním představitelem Parsonsem. Vytýká mu předřazování pojmu struktury pojmu funkce a pojetí struktury jako danosti včetně toho, že nejsou dotazovány funkce. Přiznává však Parsonsovi, že svou teorii rozvíjel a měnil. Druhý přístup nazývá Willke funkcionálním; ten umožňuje za změněných podmínek měnit struktury. Třetí pojetí je funkcionálně strukturální. Tato teorie nutně zahrnuje relaci systém–prostředí, zvyšuje analytickou kapacitu systémové teorie zcela podstatně také zavedením kategorie smyslu do pojmu systému. Další přístup autor charakterizuje jako funkcionálně genetický, vyznačující se zájmem o procesy, především o procesy vnitřní. Poslední pojetí takzvaných sebereferečních systémů autor spojuje s Luhmannem.

V první kapitole Willke rozvádí pojmy, které většinou do teorie systému vnesl Luhmann. Willke uznává, že teorie systému v současné podobě je náročná, zahrnuje řadu nových neobvyklých pojmů. Je to zejména pojem komplexnosti systému a růst této komplexnosti. Podtrhuje závažný fakt, že jistým způsobem staví analýza komplexních systémů prostředky systémové teorie na hlavu tradiční metody a zákonitosti vědy. Generativní, tj. sebereproduktivní systémy se nezakládají na spolehlivosti, preciznosti svých prvků, nýbrž na jejich nespolehlivosti a nepřesnosti. Organizačním principem vysoce komplexních systémů není pořádek (řád), nýbrž kombinace nepořádku. Autopoetické (sebereproduktivní) systémy se nezakládají na pravděpodobném, nýbrž na stabilitě nepravděpodobného. Pojem komplexnosti je ve Willkeho pojetí ústředním pojmem novější sy-

stémové teorie. V další analýze pak Willke vyslovuje myšlenku, že Luhmann se přímo pokouší uchopit v pojmu komplexnosti souvislost selektivity, kontingence a sebeurčení systému. Pojem kontingence a dokonce dvojí zavádí do teorie systému Parsons. Luhmann ji přejímá a dává výrazné místo v pojetí systému. Kontingence se vztahuje k alternativám jednání, jež jsou v určité situaci systému k dispozici. Označuje míru stupňů svobody řízení chování, pokud se nějaký systém může chovat tak, jak se chová, ale také naopak úplně jinak. I zavedení pojmu konflikt do systému znamená, že čím je systém komplexnější, tím větší možnost voleb v sobě zahrnuje. Tím je však také konfliktnější. Zde je značný posun od Parsonsova pojetí, který měl se svým pojetím rovnováhy systému, stálosti struktury a cílovým pojetím funkcí velké potíže s kategorií konfliktu.

Ve třetí kapitole Willke v návaznosti na Luhmanna akcentuje zásadní radikální obrat, který znamená zařazení původně duchovědní kategorie smysl (Sinn) do systému. Smysl je chápán z hlediska významu pro systém jako pořádací forma světa. S tím souvisí pojem hranice systému a vztah vnitřního a vnějšího. Willkeho zásadní pojetí ve shodě s Luhmannovým přístupem zdůrazňuje akcent na vnitřní seberefereční vlastnosti systému. Zařazení pojmu autopoiesis do teorie systémů převzaté od Varely a Maturany tuto tendenci ještě posiluje. Systém je autopoeitický čili sebereproduktivní. Autopoetické systémy jsou operativně uzavřené systémy, které se ve své základní cirkularitě reprodukují tím, že systém reprodukuje prvky, z nichž sestává, s pomocí prvků, z nichž se skládá. Autopoetické systémy mají svou vnitřní strukturální determinovanost. S pojmem autopoiesis úzce souvisí pojem autonomie a pojem emergence. Autonomie systému je nejobecnější formou seberefereční uzavřenosti a autopoiesis jejím speciálním případem, který je dán jen tehdy, když se prvky systému reprodukují z prvků systému v nejpřísnějším smyslu. Pojem emergence označuje ony vlastnosti nějakého systému, které nejsou vysvětlitelné z vlastností svých prvků, které jsou tedy nové a charakteristické jen a teprve pro rovinu daného systému. Tyto vlastnosti se však nemají

přičítat samotným prvkům, nýbrž určitým selektivním spojením prvků v kontextu daného systému.

Ve čtvrté kapitole Willke analyzuje sociální systémy z hlediska jejich vývoje od kvazi-systému až po systém v pravém slova smyslu. Velkou pozornost věnuje pojmu komplexnosti, kdy rozlišuje věcnou, sociální, časovou, operativní a kognitivní komplexnost systému. V téže kapitole ještě rozebírá pojem vědomí, reflexe a intersubjektivitu. K problematice, kterou Willke formuluje na konci čtvrté kapitoly, tj. k otázce možné cesty k vědecké společnosti, se vyslovuje takto: „Na cestě k vědecké společnosti je žádoucí vědecky reflektované vědění ve všech oblastech, ne panství moudrých je problémem, nýbrž moudré panství“ (s. 88). Ještě v téže kapitole, v jejím závěru si připravuje autor řešení problému, který je hlavním námětem páté kapitoly. Jde o vztah teorie systému a teorie jednání.

V páté kapitole pak řeší souvislosti hlavního problému kapitoly s kategoriemi pozorování, popisu a rozumění. Cenné a dosti neobvyklé je řešení otázky, zda jednají lidé, nebo zda mohou jednat i systémy. V páté kapitole jsou rovněž přístupy, které naznačují hlavní problémy poslední kapitoly, která je vysloveně velmi originální, i když základní termín jako symbolická zobecněná média jsou již obsažena u T. Parsonse. Pojem symbolická zobecněná média řízení se nevztahují k běžně chápaným prostředkům hromadné komunikace. Jde o taková média jako trh, jazyk, peníze, moc a vědění. Z pojetí N. Luhmanna jsou zařazeny i víra, láska a důvěra. Za základní model všech vyšších zobecněných řídicích médií je považován jazyk, protože vykazuje podstatné funkční principy řídicího média. Na úrovni individuálních aktérů fungují média jako speciální jazyky, které modelují a řídí určité specializované druhy komunikace. Zajímavé je tvrzení Willkeho, že řízení společností právem je stále více problematické a neefektivní.

Recenzovaná práce má ještě mnoho cenných a podnětných částí a pasáží. Je doslova nabita myšlenkami, podněty, neobvyklými a u nás málo známými přístupy. V této souvislosti se jistě nabízí myšlenka, jak užitečné by bylo přeložit tuto práci do češtiny a využít ji ve výuce. Willkeho

práce má řadu předností. Je velmi dobře napsaná, s pedagogickým přístupem zkušeného vysokoškolského učitele. Je moderní. Ve srovnání se svými zdroji, například s koncepcí T. Parsonse, obsahuje mnoho nových pojmů, podnětů a myšlenek, které jsou mnohdy překvapující. Zvláštním rysem publikace je spojování některých základních teorií obecné teorie systému, které mají svůj původ v biologii, kybernetice a ve scientistickém zaměření s kategoriemi a pojmy, které pocházejí spíše z tradice duchovnědní. Je to podmíněno také tím, že jeden z hlavních autorů obecné teorie systémů N. Luhmann, který vycházel z Parsonse a ze scientistického pojetí, sám zavedl do teorie systémů dříve opomíjené kategorie a pojmy. Stačí jen pro přehlednost uvést kategorii kontingence, která z původní Parsonsovy interpretace u Luhmanna zdůrazňuje neurčitost, neuspořádanost a nahodilost systémů v přírodě a zvláště ve společnosti (psychický a sociální systém). Také kategorie emergence, smyslu, sebereferece a autopoiesis (sebeprodukce) systému, konfliktu, reflexe, sebetematizace jsou podnětné a hlubší než kategorie rovnováhy, strukturální stability a pevných hranic vnitřního systému vůči prostředí (Umwelt). Zvláště závažné místo zaujímá původně Parsonsova koncepce symbolických zobecněných řídicích médií, k nimž patří jazyk, peníze, moc a u Luhmanna také vědění, víra, láska a důvěra.

Cenné jsou autorovy úvahy o podstatně změněné souvislosti a významnosti přírodovědeckých metod a o sociologickém zaměření některých základních pojmů teorie systému. Willke vůbec spojuje teorii systému se sociologií a jejími možnostmi a přínosy. S tím úzce souvisí Willkeho přesvědčení, že sociálně tvoří samostatnou oblast reality, emergentní řád, který se nedá redukovat na znaky biologického a psychického systému. Až paradoxně zní Willkeho pojetí, že známé a přijímané výroky, podle nichž je celek více než souhrn svých částí, mohou být také doplněny tezí, že nový vyšší celek vzniká z částí, které jsou mnohdy víc než tento celek.

Willkeho práce může skutečně mnoho říci každému, kdo je ochoten seznámit se s náročným a pojmově bohatým obsahem moderní teorie systému. Lze doporučit nejen těm, kdo budou hle-

dat přehlednost a uspořádanost problematiky, ale především těm, kdo chápou, že moderní systematická teorie dosáhla od svých počátků z padesátých let dnešní velmi propracované a hluboké

podoby, která vyžaduje všestrannou pozornost a také vynaložení úsilí k jejímu zvládnutí.

Eduard Urbánek

**Ralf Dahrendorf:
The Modern Social Conflict**

An essay on the politics of liberty. Weidenfeld et Nicolson, New York 1988, s. 219

Práce předního německého sociologa R. Dahrendorfa je na záložce amerického vydání uvedena jako dílo autora, který napsal osmadvacet prací. Je to autor, který je znám mezi sociology téměř na celém světě. Jeho rané práce *Homo sociologicus* a *Die Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* se setkaly v naší zemi s ohlasem již v polovině šedesátých let. Málokterému sociologovi se dostalo tak zjevného a výrazného ocenění jeho díla jako Dahrendorfovi v Británii. Byl několik let vedoucím oddělení na známé London School of Economics a později byl poctěn pozváním do Oxfordu, kde je v posledních letech děkanem.

Dahrendorf psal rovněž o sociologii podniku, o sociální revoluci, sociální nerovnosti a také kriticky o T. Parsonsovi. Jeho trvalým a opakovaným zájmem je sociologie konfliktu. Recenzovaná práce je pokračováním jeho klasické práce z padesátých let, ovšem v kontextu jeho mnohaletých zkušeností a také nových jevů a problémů, které vyvstaly v posledních desetiletích ve světě.

Dahrendorf rozebírá a analyzuje v předmluvě a v osmi kapitolách velké množství závažných problémů. V jeho práci však lze najít jednotící hlavní téma. Jde o rozdíl a rozpor mezi důrazem na výrobu a spotřebu a na rozvíjení a rozšiřování občanských práv. K tomuto hlavnímu dilematu moderní doby Dahrendorf připojuje další souvislosti a problémy. Je to jeho pojetí konfliktu, především moderního, tříd a sociální nerovnosti včetně otázky svobody. Zde je pro Dahrendorfa typická myšlenka, že žít s konfliktem, znamená žít ve svobodě. Proto je nutné analyzovat moderní současný konflikt, jeho podoby i projevy. Třídy a vrstvy jsou však jiné než v padesátých letech. I nadále jsou spjaty s existencí moci, ne vlastnictví. Nové jsou jeho teze o formování třídy

většiny a kontrastní třídy, kterou Dahrendorf nazývá v angličtině *underclass*.

Dahrendorf prezentuje svou novou knihu o moderním konfliktu jako knihu myšlenek a analýzy. V předmluvě hodnotí autor poslední čtvrtinu 20. století jako hledání inovací, změn, je to podle něho čas J. Schumpetera a ne J. Keynesa. Svoboda potřebuje podle Dahrendorfa změnu, inovaci a smysl pro podnikání; rigidita, stagnace a skleróza jsou nepřáteli svobody.

Dahrendorf zaznamenává i jevy, které ho znepokojují. Z pěti miliard lidí na zeměkouli jedna miliarda žije na cestě ke světu zvýšených životních šancí, jedna miliarda žije na pokraji existence a tři miliardy mohou snad doufat, že při nejlepším přežijí ve svém tradičním cyklu chudoby. Nezaměstnanost dosahuje v některých zemích až 10 % a přitom je značná část nezaměstnaných bez práce stále delší dobu. V souvislosti s uvedenými problémy autor charakterizuje v předmluvě svou knihu jako pokus rozumět silám, jež působí v moderní společnosti, a chce definovat naději pro budoucnost. Sleduje moderní sociální konflikt po dvě století, je přesvědčen, že třídní konflikt je potenciálem pro pokrok (jak to tvrdil již před třiceti lety). S tím souvisí i myšlenka institucionalizace či domestikace konfliktu. Revoluce jako klamné řešení konfliktu, musí být nahrazena hledáním cest pro strategii změny. Podrobnější analýza revoluce a její povahy (je to melancholický moment historie) je uvedena v první kapitole jako kritika Marxovy koncepce revoluce. Je to krásná teorie, ale nepotřebná. Jako spojenec slouží Dahrendorfovi K. Popper se svým pojetím historicismu a jeho základních vad. Svobodná je ta společnost, která nabízí šance, ale nevnucuje způsob jejich užití.

V kapitole druhé je uvedena klíčová proble-

matika celé knihy, která vychází z koncepce anglického sociologa T. H. Marshalla o historickém vývoji občanství právního, politického a sociálního. Zde Dahrendorf uvádí základní myšlenku celé své práce o tom, že rozvoj hospodářství i fungování politické demokracie jsou závislé více na rozvoji občanských práv, a tedy i rozvoji plného občanství pro stále větší počet lidí uvnitř národních států i v mezinárodním měřítku. Problémy současného světa jsou především ústavní, právní, jde o plné rozvinutí občanských práv pro všechny. Nejde jen o spotřební statky, ale o otázky ústavní, nejde jen o rozvoj výroby a rozdělování, jde o rozvoj společnosti státního občanství, která institucionalizuje demokratický třídní boj, počítá s nejistotou a otevírá šanci pro většinu s cílem šanci pro všechny. Zároveň Dahrendorf přiznává, že existuje nadále nerovné rozdělení životních šancí. Rázi dokonce formulaci: nejen stejné šance pro všechny, ale také stejné šance pro výsledky.

Proti vztahu smlouvy na trhu práce, kde vystupují proti sobě privátní osoby, je občanství kontraktem platným pro všechny občany. Plné občanství nemůže být převedeno do oblasti tržní, nemůže se prodávat nebo kupovat, musí platit pro většinu a cílově i pro všechny. Rozvoj a prosazení právního a zákonného občanství pro stále větší počet lidí i zemí neznamená odstranění konfliktu a sociálních problémů. Mění se jejich povaha, vznikly nové sociální problémy. Trvalá chudoba nebo dlouhodobá nezaměstnanost jsou novými problémy, vzniká nová podoba deprivace. Ta ovšem nemobilizuje třídy ve starém slova smyslu, i když si Dahrendorf klade otázku, proč neexistuje ve vyspělých průmyslových zemích strana nezaměstnaných. Změny v třídní struktuře i ve formách konfliktu a jejich řešení neodstraňují problémy růstu byrokracie v parlamentních demokraciích, ale změny jsou možné a žádoucí bez revoluce.

Značnou pozornost věnuje Dahrendorf analýze mizejícího proletariátu ve vyspělých kapitalistických zemích. Zde formuluje svůj názor velmi důrazně. Místo boje za vytvoření nového světa šli dělníci na konci třicátých let do války za svět, který je. V kontextu tohoto problému vyslovuje Dahrendorf dosti kategorický názor, že dělnictvo mělo spíše tendenci být netolerantní, nacionalis-

tické víc než internacionalistické, že bylo dosti autoritativní a bylo více přitahováno k extrémistickým hnutím než k umírněným a demokratickým.

Úvahy o mizejícím proletariátu a jeho nedostacích, které kontrastují s Marxovou tezí o apriorní revolučnosti dělnické třídy, doplňuje Dahrendorf myšlenkami o roli intelektuálů včetně jejich iluzí, které daly podnět pro formování myšlenky o zradě intelektuálů. Podle Dahrendorfa to byly samy revoluční iluze, které byly formou zrady intelektuálů. Po těchto úvahách přechází ke stanovení odlišností mezi diktaturami, autoritativními a totalitními režimy. Tradiční autokracie tolerují sociální nerovnosti, brutalitu a chudobu, zatímco revoluční autokracie ji tvoří. Reálný socialismus není podle Dahrendorfa totalitní, ale je těžkopádnou směsí autokracie a byrokracie. Demokracie není nikdy plně schopná sama měnit nebo plně kontrolovat byrokracii. Není ani jisté, zda byly nalezeny vhodné instituce pro kontrolu byrokracie jako velké hrozby demokracii. Jak občanství, tak poskytování příležitostí pro volby a alternativy jsou úkolem, který není nikdy ukončen. Intelektuálové pak musí udržovat svou nezávislost, aby mohli hrát svůj kritický part.

Dahrendorf věnuje značnou pozornost R. Aronovi, francouzskému filozofovi a sociologovi. Sdílí jeho kritické názory vůči nesmiřitelnosti třídního boje a nutnosti revoluce, je však proti koncepci konvergence, socialismus není jiná průmyslová společnost, nýbrž politická metoda pro prosazení průmyslového vývoje. Nesdílí ani tezi o konvergenci industriální společnosti amerického a sovětského typu. Nutnost sporů či soupeření a konfliktu je samozřejmá, nejde však o jejich smíření, ale o to, aby se nestaly militantními. Znovu zde Dahrendorf podtrhuje s odvoláním na amerického Lipseta nutnost demokratického třídního boje, institucionalizace a regulace konfliktu. Jde o schopnost přinášet změny bez revoluce.

V dalším výkladu Dahrendorf spojuje své koncepcie sociologické se svým politickým liberálním krédem. Uznává velký význam sociální demokracie; ta však ztratila svou historickou sílu, protože velké sociální síly umírají v okamžiku svého vítězství.

V kapitole sedmé, která pojednává o velmi různých otázkách v celkovém pojetí situace po významné změně třídní struktury a povahy konfliktu, věnuje Dahrendorf velkou pozornost nezaměstnanosti. Nepovažuje ji zajev normální, přirozený, nebo dokonce pozitivní. Problém nezaměstnanosti ho tíží jako liberála s humanistickým akcentem. Dospívá k názoru, že míra nezaměstnanosti musí být sledována, protože její překročení nebo enormní zvýšení přináší řadu problémů. Upozorňuje na okolnost, že růst osmdesátých let byl založen na růstu nezaměstnanosti. S tím spojuje analýzu práce a klade si otázku, do jaké míry je současná společnost společností práce, nebo zda lze mluvit o krizi nebo i konci společnosti práce. Zařazuje i problémy „kasinového kapitalismu“, jak o něm píše americká autorka Susan Strangeová. Zmiňuje se i o kategorii „yuppies“.

Zajímavé jsou jeho podrobné výpočty na základě statistických údajů o tom, kolik lidí je přímo zapojeno do pracovního procesu. Dahrendorf dospívá k závěru, že v současné západní společnosti pracuje asi pětina obyvatelstva. Znovu se vrací k problematice skupiny lidí, kterou označuje jako underclass. Upozorňuje na rizika anomie a byrokracie, ale současně zdůrazňuje nové typy konfliktu, které vystřídaly staré, jež zůstávají jen jako okrajová rezidua.

V poslední kapitole Dahrendorf pojednává o nové sociální smlouvě a ptá se, kdo chce změnu. Zaznamenává dvě nové politické síly thatcherismu a hnutí zelených. Thatcherismus a jeho paralelu v USA reagonomiku označuje za radikální konzervativismus, za program radikální změny, který přišel nečekaně z této strany. Pokud jde o budoucnost, Dahrendorf předpokládá nástup liberální agendy. Je jen cesta vpřed k nové svobodě. Jádro liberální agendy je především v rozvíjení občanství a občanských práv pro všechny. Dahrendorf je přesvědčen o vývoji ke světové občanské společnosti. Je však nutno řešit i další otázky rovnoprávnosti pohlaví, odstranění nezaměstnanosti, protože plná zaměstnanost zůstává pro Dahrendorfa žádoucím cílem. Ekologické

problémy musí být řešeny důsledně a kategoricky. Je nutné odstranit i disparity ve vývoji a změnit postavení skupiny underclass. Zde zařazuje i požadavek záruky základního minimálního příjmu. Jde vlastně o jakýsi souhrn základních opatření pro rozvoj k větší svobodě, která se bude rozvíjet ve znamení liberální orientace.

Dahrendorf je autorem, který jako sociolog i jako politicky angažovaný občan má vliv na veřejné mínění své země i na veřejné mínění mezinárodní. Jeho práce z roku 1988 ukazuje na trvalou kontinuitu s názory, které rozvíjel již v letech padesátých ve své klasické práci o třídách a třídním konfliktu v industriální společnosti. Spojuje i nadále analýzu konfliktu s názorem na jeho zásadní význam pro pokrok a svobodu. Konflikt však musí být institucionalizován a regulován. Zařazuje i nové problémy. Jeho práce má analytický i koncepční ráz, usiluje o zachycení základních problémů své doby. Jeho základní nosná koncepce o souvislosti a rozdílu mezi růstem výroby a spotřebou a prohlubováním i rozšiřováním občanských práv pro všechny třídy i skupiny, je spojena s jeho liberálním politickým zaměřením a jeho liberální agendou.

Dahrendorfova práce má význam i pro náš dnešní ekonomický, sociální a politický vývoj, protože analyzuje a hodnotí vývoj vyspělých zemí se snahou o věcné, ale také i kritické posouzení nových problémů a nových moderních konfliktů. Dahrendorf nevidí jako mnozí současní autoři v zahraničí i u nás skutečnost s určitou mírou povrchnosti jako téměř bezproblémovou, nekonfliktní, bez potíží. Naopak poukazuje na to, že současný svět je plný problémů i nedořešených úkolů. Politika svobody je politikou života s konfliktem. Prosperita a občanství mají své místo v konstituci, která usiluje o největší životní šance pro všechny. Lidstvo potřebuje nový liberalismus, světovou občanskou společnost. O tom však rozhodne reálný společenský vývoj, i když Dahrendorf věří své liberální vizi řešení.

Eduard Urbánek

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1992
STUDIA SOCIOLOGICA IX

**STUDIE Z DĚJIN SOCIOLOGIE
A SOCIOLOGICKÁ TEORIE**

Řídí: prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc. (předseda),
doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník), s redakční radou
Vědecký redaktor: prof. PhDr. Eduard Urbánek, CSc.
Recenzovali: doc. PhDr. Ivan Mucha, CSc.
doc. PhDr. Emanuel Pecka, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum, Praha 1993
Prorektor-editor prof. JUDr. Karel Malý, DrSc.

☐ Obálku navrhl Jaroslav Příbramský

Graficky upravila Jarmila Lorencová

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Vydání 1. Náklad 700 výtisků Brož. 60 Kč ISSN 0567-8293

Objednávky vyřizuje ediční úsek filozofické fakulty Univerzity Karlovy,
116 38 Praha 1, nám. Jana Palacha 2
